

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főszerkesztő-helyettes: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXII.

2023/7–8. SZÁM

ENTZ GÉZA	Harminc év után – <i>Jelcin Magyarországon</i>	3
MÁDL FERENC	Széchenyi élete munkája: a <i>Hitel</i> – <i>Első rész</i>	8
SZABADFALVI JÓZSEF	Leszámolás a magyar polgári jogbölcseleti tradícióval	24
S. KIRÁLY BÉLA	Természetjogállam és módszertani ateizmus – <i>Interjú Turgyoni Zoltán filozófussal</i>	38
KÖRMENDY LAJOS	Az újkollektivizmus történelmi perspektívá- ból – <i>Első rész</i>	50
PETŐ ZOLTÁN	Utópia és propaganda határán – <i>Yuval Noah Harari konzervatív szemmel</i>	66
GRÓH GÁSPÁR	Gróh János tanulmányrészlete elé	84
GRÓH JÁNOS	Csontváry	88

1% metafizika

CSONTVÁRY KOSZTKA TIVADAR	A tekintély (részlet)	103

Körkép

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER	Íme, hát meglelte hazáját – Csontváry is?	106
GRÓH GÁSPÁR	Szörnyűségek barlangja – <i>Nádas Péter új regénye</i>	110
LUDMANN MIHÁLY	Szűcs Endre, a magyar regionalizmus építésze	117
TÓTH KLÁRA	Wajda-enciklopédia	122
SZERZŐINK		127

A fedélen Csontváry Kosztká Tivadar Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban című festménye (1907).

ENTZ GÉZA

HARMINC ÉV UTÁN

Jelcin Magyarországon

Az Országgyűlés honlapján összegyűjtve megtalálható az a 2020-ban indított, és rendszeresen bővülő cikksorozat, amelyben néhány mondatba sűrítve harminc év távlatából idézik fel a politikai rendszerváltás, valamint „a parlamenti demokrácia kiépülésének és a népképviselői országgyűlés magyarországi újjászületésének” legfontosabb törvényhozási és diplomáciai fejleményeit. Ezek között találjuk a Borisz Jelcin 1992. november 10–11-én tett magyarországi látogatásáról szóló és parlamenti felszólalására emlékező rövid tudósítást is. Az esemény tehát nem merült egészen feledésbe, a történelmi jelentőségű beszéd azonban – az 1956-ért történt bocsánatkérés egyetlen mozzanatát kivéve – a szélesebb közvélemény előtt gyakorlatilag ismeretlen maradt, ma is csak a parlamenti naplóban olvasható.¹ A beszédet a televízió közvetítette, a tolmácgép azonban nem működött, így azt a nézők akkor is csak oroszul hallhatták. A látogatás és az orosz elnöki megnyilatkozás súlyát – a magyar diplomácia és a magyar-orosz kétoldalú kapcsolatok történetében is kivételes jelentőségén túl –, egy új, békés világrend megalapozására irányuló, akkor még valós erőket maga mögött tudó orosz törekvés példátlanul világos, részleteiben is jelentős deklarálása adja meg. A világrendben azóta bekövetkezett fejlemények sötét árnyai közt tehát mindenképpen érdemes emlékeztetni rá.

Jelcin hatalmas delegációval érkezett, amelynek tagjai voltak a külügyi, a hadügyi, gazdasági és kulturális tárcák vezetői, akik a látogatás eredményeként nagy jelentőségű egyezményeket írtak alá. A két ország kapcsolatainak körülményeit illetően az akkori magyar külpolitika két meghatározó szempontjára érdemes felhívni a figyelmet. Egyfelől le kellett zárni a szovjet csapattípusok kérdését és rendezni kellett a megelőző években óriásira nőtt, a Szovjetuniótól megörökölt külkereskedelmi tartozásokat, másfelől pedig hosszú távú biztonságpolitikai érdekeink szempontjából minden lehetséges módon támogatni kellett az orosz demokratizálódás Jelcin körül csoportosuló erőit. Antall József stratégiai helyzetfelismerése és tárgyalási taktikája mindkét szempontból egyértelmű sikert hozott, amint ezt az orosz elnök parlamenti beszéde is világosan tükrözi. A csapattípusokról – a hasonló lengyel, cseh

¹ www.parlament.hu/naplo34/244/2440083.html

és német egyezményektől eltérően – sikerült az úgynevezett „nullszaldós” megoldásban megállapodni, vagyis a pénzügyi elszámolásakor az oroszok végül teljes mértékben eltekintettek a korábbi makacs követeléseiktől, kereskedelmi tartozásaikat pedig MIG 29-es vadászgépek szállításával ellentételezték. Ezeken túlmenően a Jelcin-látogatás alkalmával megkötött egyezményekben kitértek a szovjet időszak levéltári kutathatóságának szabadságára – ami egy ideig valóban jól működött –, valamint a nemzeti kisebbségek ügyében történő közös nemzetközi fellépésre is.

A nullszaldó korántsem volt egyszerű, amit személyes élményemmel is érzékeltetni tudok. A plenáris ülésen történt, amin a kisebbségekre vonatkozó egyezmény miatt a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnökeként magam is részt vettem, hogy az orosz miniszterek sorában – akik felállva beszéltek – Gracsov honvédelmi miniszter, mellesleg az afganisztáni háborúban szerzett érdemeiért a Szovjetunió hőse kitüntetés birtokosa, szót kapva elkezdte felsorolni azokat a csillagászati költségeket, amibe a hadseregnek a kivonulás kerül. Jelcin ezt egy percig hallgatta, majd a megelőző négy szemközti megbeszélésre utalva közbeszólt, hogy nem ebben állapodott meg a miniszterelnök úrral. Gracsov azonban ugyanúgy folytatta, mire Jelcin dörgő hangon keresztnevéen szólítva rendre intette, mondván: Pavel, ülj le! Igenis elnök úr! – válaszolta immár engedelmesen Gracsov, és a szót átvéve Jelcin maga ismertette a nullszaldóra vonatkozó megállapodást.

Tanulságos az is, ahogy az említett négy szemközti találkozó szöszterinti jegyzőkönyve feljegyzi Antall József Jelcin melletti politikai elkötelezettségét megindokló és nyomatékosító szavait: „Erről a telefonról, itt hívtam fel Önt múlt év augusztusának puccsa idején. És elsőként hívtam fel a nyugati vezetők figyelmét arra, hogy Ön garanciát jelent a demokráciára nézve Oroszországban. Én a Nyugat szokásos lekéséseit Önnel kapcsolatban is, mindig felhánytorgattam. Az első perctől kezdve mondtam, hogy az Ön személyére kell tenni, ha valaki meg akarja menteni Oroszországot.” Az egykorú diplomáciai iratokat olvasva jól érzékelhető az a széles körben osztott erős hit, hogy a szovjet birodalom összeomlása után valós lehetőség nyílt egy jobb és biztonságosabb világ felépítésére, és ebben Oroszország is a közös cselekvés partnerévé válhat sikeres belső reformok útján. Jelcin jól átgondolt, markáns budapesti üzenete is éppen ez. Oroszországot az újabb befelé fordulás helyett Európához és a Nyugathoz szeretné kapcsolni. Nem így történt. A beszédet azonban ismerni kell, mert páratlan történelmi pillanatot rögzít abban is, hogy egy birodalomnak még ereje teljében lévő vezetője, az elnyomás logikájából a szabad nemzetek közti kap-

csolatok irányába keresve az utat, súlyos és világos szavakkal bocsánatot kér egy kisebb nemzet ellen a birodalma által elkövetett régi és újabb bűnökért. Íme a gondolatmenet:

„Tudjuk, hogy Magyarország népének történelemtudata féltve őrzi az 1848–49-es forradalom eseményeit, és emlékezetében él az a szomorú szerep is, amelyet sorsának változásában akkor a cári Oroszország játszott. Alig több mint 100 évvel később valami hasonló történt. 1956 tragédiájáról beszélek, amely a szovjet rendszer lemoshatatlan szégyenfoltja marad örökké! Akkor az emberiség újfent megbizonyosodhatott arról, hogy semmiféle zsarnokság, totalitarizmus sohasem marad meg egy ország keretei között. Mérgezett csápjaikat igyekeznek minél messzebbre kinyújtani, számukra nem léteznek határok és erkölcsi korlátok. [...] Az egyik ideológiát és erőszakot felváltotta egy másik. Mélyen szimbolikusnak tartom, hogy a rabságba döntés ellen éppen a magyar nép kelt fel elsőként. [...] Ma meghajtjuk fejünket 1956 minden áldozata előtt. Az érzékeny csapást elszenvedett rendszer bosszúja kegyetlen volt. Nem korlátozódott Magyarországra, Oroszországban és az úgynevezett szocialista tábor országaiban is megjelentek a Gulag új foglyai. [...] Magyarország és Oroszország polgárainak meg kell ismerniük e tragikus évek teljes igazságát. Feltétlenül meg kell ismerniük, mégpedig nem évek múlva, hanem minél előbb. De erre az igazságra nem azért van szükség, hogy a vak bosszú zavaros hullámain felkorbácsolja, hanem azért, mert a teljes igazság ismerete nélkül nem állítható helyre az igazságosság, az ember nem juthat birtokába olyan érzéseknek és megtisztulásnak, mint amilyent ma éreztem, mikor az Elnök úrral a temetőt meglátogattam. A teljes igazság nélkül nem hozhatók mozgásba a haladás olyan mozgatórugói, mint a lelkiismeret-vizsgálat, a bűnbánat, a megbocsátás. Ma írjuk alá az országaink közötti levéltári együttműködési szerződést, amely elősegíti 1956 eseményeinek élesebb megvilágítását. Mi semmit nem fogunk eltitkolni, átadjuk a volt KGB és a volt SZKP KB archív anyagait. Nyilvánvaló, hogy az információ nem lehet teljes az – ahogy nálunk mondják, az »öreg téren« –, a süllyesztőben eltűntetett dokumentumok nélkül. Oroszország kész a lehető legszélesebb együttműködésre az iratok tanulmányozásában. E téren mára már minden akadályt elhárítottunk, készen állunk a levéltári anyagok feldolgozására és a magyar fél részére való átadásra. A forradalom leverése nem volt képes megsemmisíteni a magyar nép szabadság utáni vágyát. [...] Az orosz emberek hálával emlékeznek arra, hogy a puccs drámai napjaiban Magyarország hallatta hangját mind a moszkvai bariádokon, mind az egész világon. Mi azokra az állami vezetőkre emlék-

szünk elsősorban, akik augusztus 19-én hívták telefonon elnökünket, kevésbé emlékszünk a 20-án telefonálókra, és egyáltalán nem jegyeztük meg azoknak a nevét, akik 21-én telefonáltak, amikor a puccs sorsa már eldőlt. Magyarország hangját és a demokratikus Oroszország támogatását már augusztus 19-én délelőtt hallottuk és éreztük. Külön főhajtás és elismerés Önöknek ezért. A hangot, az augusztusi puccs hangját és Magyarország hangját hallották a moszkvai barikádokon és mindenütt a világon. Az úgynevezett megbonthatatlan barátság kora a géppisztolyok árnyékában sem tett minket kölcsönösen gyűlölködő és elidegenedő ellenségekké. A görbe tükrök birodalmának bonyolult létfeltételei között meg tudtuk őrizni jószándékú, emberi kapcsolatunkat. Ez a legfontosabb, ma ezt érzem az egész nap folyamán. [...] Kapcsolataink fejlesztése nem alapulhat az élet által meghaladott merev együttműködési konstrukciókon, nincs értelme visszaállítani a régi, úgynevezett szövetségi, a valóságban pedig Moszkva diktátumán alapuló merev ideológiai kapcsolatokat. Ugyanakkor óriási hiba lenne elfeledni mindazt a jót, ami népeinket összekötötte, hangsúlyozom: népeinket, és nem a rezsimeket. Az együttműködést nemcsak a totalitárius rezsimek direktívái írták elő, hanem az élet is diktálta, és az gyakran éppen a diktátor akaratára ellenére fejlődött. Még az átalakulás idején, az utolsó évben sem volt képes a volt Szovjetunió és vezetője, sem arra, hogy odamenjen és fejet hajtson Nagy Imre sírja előtt. Ezt én ma megtettem. [...] Oroszország rendkívüli mértékben érdekelt abban, hogy a szembenállás logikája, amely kontinensünk életét meghatározta, mindörökké a múlté legyen. Az én nemzedékem azt az Európát ismerte, amelyet szuperhatár, sőt fal, betonfal osztott két kibékíthetetlen rendszerre. Óriási tragédia lenne azonban az is, ha helyettük új etnikai, nemzetiségi vagy vallási repedések, törésvonalak alakulnának ki. Eljött az ideje annak, hogy egyenesen és őszintén kimondjuk: Európa biztonságát és stabilitását fenyegető fő veszélyforrás ma az a régió, amelyet még nemrégén szocialista közösségnek neveztek. Ezt látjuk Jugoszláviában is. Ma mindannyiunk vállán fő teherként nyugszik a felelősség kontinensünk békéjéért és jólétéért. Azon leszünk, hogy soha ne feledjük: mi elsősorban európaiak vagyunk, hatalmas kincs örökösei és őrzői, és ennek megfelelően cselekszünk is. A világ és Európa nagy politikai rendszerei ma intenzíven, egy irányba hatnak. A cél teljesen világos: maximálisan meg kell könnyíteni a posztproletáriánus [!] Európa átmenetét egy normális, civilizált állapotba az egész kontinenst belevéve. Közös erővel megóvhatjuk az újabb megrázkódtatásoktól és kataklizmáktól. Ehhez jószándék kell, valamennyi ország egyeztetett erőfeszítése szükséges, támogatni kell minden olyan tényezőt, amely elősegíti a stabilitást. Ilyen szerepet játsz-

hatnak az utóbbi időben megalakult közép- és kelet-európai regionális szervezetek. Mindenekelőtt olyanok, mint a Visegrádi Hármak és a Közép-Európai Kezdeményezés. Remélem, hogy ezek nem válnak zárt csoportosulásokká, és az össz-európai haladás szellemében fejlődnek tovább. Oroszország kész rendszeres párbeszédet folytatni ezekkel a szervezetekkel. A stabilitás növelésének, a népek és az országok közeledésének fontos tényezőjévé válhat a Duna menti együttműködés, annál is inkább, minthogy kirajzolódnak a fekete-tengeri régióval való együttműködés távlatai. [...] Az emberek tudata nehezen változik, mert a múlt árnyai szó szerint gúzsba kötnek. Ugyanakkor meg vagyok győződve arról, hogy semmilyen visszalépés, semmilyen eltérés a reformok stratégiai irányvonalától Oroszországban nem következik be. Elég erőnk van ahhoz, hogy ellenálljunk azoknak, akik vissza akarják forgatni a történelem kerekét. [...] Oroszország mindenképpen demokratikus, civilizált államot épít fel, korszerű piacgazdasággal, ahol minden polgár tulajdonossá válhat, szabadon dönthet saját sorsáról, ahol a legfontosabb kritérium az emberi jogok tiszteletben tartása a nemzetközi normáknak megfelelően.”

MÁDL FERENC

SZÉCHENYI ÉLETE MUNKÁJA: A HITEL

Első rész

Bevezetés¹

Nyugodtan mondhatni, hogy általános jelenséggé vált egyes nagy emberek nem csupán ferdén, vagy nem is annyira ferdén beállítani, mint inkább csak félig, egy bizonyos fokig bemutatni. Addig, ameddig az illető író érdekeinek, nézeteinek megfelel.²

Végeredményben: ez a hamisítás leghamisíthatatlanabb formája. Épp úgy néz ki a dolog, mint a következő számtani művelet: $2 \times 1 = 4$; pedig 4 csak 2×2 -vel egyenlő. És nem vitás: ha az ember az előző egyenlőségből, a $2 \times 1 = 4$ -ből ismeri a jobb oldalt, a 4 -et, mindjárt tudja, hogy a baloldalon valami hiányzik. Másképpen: az egyenlőség nyújtotta kép hamis! Ilyen helyzettel találom magamat szemben, amikor arra vállalkozom, hogy a legnagyobb magyar életművét vázoljam.

Amióta ez az ember a maga módján beleszólt a magyar történelembe, azóta szóban és írásban ezernyi ítélet hangzott el róla. Voltak, akik istenként üdvözölték, és mások, akik reakciónak, nemzetellenesnek bélyegezték; voltak, akik benne magyar sorsot láttak – talán nem egészen ok nélkül –, és mások, akik csak feltűnősködő nagyúrnak tartották; voltak, akik egészen 1945-ig csak királpárti honatyát tiszteltek benne; voltak és vannak olyanok is, akik szerencsétlen nemesi osztályharcossá degradálták és degradálják.

Bárki bármit mondott és mondjon is, maga az a tény, hogy nagyságát annyira védik – egyrészt –, és annyira támadják – másrészt –, maga ez a tény mutatja leginkább zsenialitását. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy nagy ellenfele, Kossuth mondta ki róla: „a legnagyobb magyar”, a legnagyobbat, amit egy nemzet fiáról csak el lehet mondani. Tanulmányomban igyekeztem elfogulatlan maradni, és adni – már amennyire ilyen keretek között lehet – a Széchenyit.³ Hogy egyes részek [mégis] jobban kidomborodnak, mások inkább háttérbe szorulnak,

¹ Szerkesztette, a lábjegyzeteket gondozta és kiegészítette: Domaniczky Endre. Míg a szerző eredeti lábjegyzeteit a név megadásával jelöltem, a szerkesztői lábjegyzetek külön jelzés nélküliek.

² Mádl valószínűleg Révai József *Marxizmus – népiesség – magyarság* (Bp., Szikra, 1948) című munkájára utal, amelynek egyik fő célja Kossuth (kizárólagos) kultuszának megalapozása (és ezáltal Széchenyi alakjának és munkásságának átrajzolása) volt.

³ A dőlt betűvel szedett részek Mádl Ferenc eredeti kiemelései (amelyeket az írógéppel készült szövegben aláhúzással vagy ritkított betűszedéssel jelölt).

annak oka nem a fent kárhozott „kiértékelési” módszer, hanem az, hogy igyekeztem hatványozottan aláhúzni azt, ami a mának szól. Úgy is mondhatnám: nemcsak a XVIII. sz[ázad]⁴ végétől a XIX. sz[ázad] derekáiig élő és dolgozó Széchenyit mutattam be,⁵ hanem kihangsúlyoztam a XX. sz[ázad] közepéig ható szavát és erejét.

Ha ezt nem tettem volna, akkor nem is adtam volna az igazi Széchenyit. Hanem – hogy humorosan szóljak – eljárásom így festett volna: No jó, szép férfi, nagy férfi voltál, de a ma, a XX. sz[ázad] közepe? – Az téged ne érdekeljen. Maradj csak a történelemkönyvek poros fóliánsain!

Ez elsősorban nemzeti értékeink megcsúfolása lenne. De csúnya agyonhallgatás volna Széchenyi felé is, aki élete korai szakában, mikor nagy munkáját megkezdte, azt mondta: „...a legnagyobb vonzódást érzem e (magyar) néphez, annyira szeretem, hogy oktatnám, emelném, *emberré nevelném*.”⁶

Valóban oly nagyot, mint amelyet ő alkotott, másképp, mint ilyen lelki beállítottsággal alkotni nem lehet. És ha van valami, ami belőle még ma is él, ma is nagy erőt képvisel, akkor ez az: „*szeretni és emberré nevelni az embereket!*”

Az ő egész élete, egész munkája tanúskodik arról, hogy e program előtte nem volt üres szólam. Hogy ez a munka mennyire megéri – hogy ilyen kalmárszagú szóval éljek –, és hogy mennyire szükség volt rá abban az időben, s fokozottabban szükség van rá ma, azt hiszem, nem szorul igazolásra. A vele járó nehézségeket és eredményeket akkor látnánk igazán, ha magunk is megpróbálnánk valamit megvalósítani belőle.

Rajta hát! Tegyük meg annyit, amennyi tőlünk telik, s akkor látni fogjuk: ni, itt is, ott is fénye kél az ólomnehéz ködnek, amely fittyethányó nemtörődömséggel megüli az embereket.

Életre! Dolgozni! – sugárzik a példa a legnagyobb magyar életéből.⁷

E tanulmány is ennek jegyében született.

Pécsett, 1952. március 9.

m. f.

⁴ Szögletes zárójelet alkalmaztam az eredeti szöveg szerkesztői kiegészítéseinél.

⁵ Ezt főleg a *Hitel* történelmi előzményeinek, valamint gazdasági és társadalmi programjának kifejtésénél tettem (Mádl Ferenc jegyzete).

⁶ Az idézet eredeti lelőhelye: Napló, 1824.12.24-i bejegyzés (*Gróf Széchenyi István összes munkái* 11. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926. 101.), a magyar fordítást Mádl valószínűleg itt olvasta: *Széchenyi Antológia* 1926. 111. (adatait ld.: a Bibliográfiában, a dolgozat végén).

⁷ Az „Életre! Dolgozni!” – a dolgozat egyik kulcsmondata, amely a Széchenyi-tanulmányt voltaképpen összekapcsolja Mádl Ferenc kisregényével. Ez utóbbi mű a pécsi kiscsoportos munka irodalmi igényességű leírásának tekinthető, amelyben a szerző részletesen bemutatja a szervezet működését és céljait. A kisregény egyik bevezető mondata – ami Mádlék szervezetének jelmondata is lehetne – a következő: „Dolgozni kell, élni kell!”. ([Mádl Ferenc]: *Akik köztünk vannak* ([Bp.], [1954–1955 k.] 8.), a kisregényről és a kiscsoportról bővebben ld.: Domaniczky Endre: Mádl Ferenc és a jocisták (*Vigilia* 2023/1. 18–25.), illetve Domaniczky Endre: Mádl Ferenc kisregényének pécsi vonatkozásai (In: Korsós-né Delacasse Krisztina – Máthé Gábor – Mezey Barna [szerk.]: *A közép-európai régió és a nyugati hatások: A tradicionális jog alakváltozásai*. Bp., Gondolat, 2023. 49–66.).

I. Élete a *Hitelig*

Széchenyi István öntudatosan magyar érzelmű szülőktől született Bécsben, 1791. szeptember 21-én. Apja Széchényi Ferenc, a Nemzeti Múzeum alapítója (1802). A fiatal Széchenyi már korán érezte magában, hogy ki kell törnie főúri, léha köréből. Hiszen a Bécsben mulatozó magyar báróktól alig tanulhatott valami nagyot; alig ismerte azt, hogy mi is igazában az a magyar: a magyar nép, a magyar kultúra.

Fiatalkori szertelen csapongása során már 17 éves korában rangot kap a Napóleon elleni háborúban. Katonáskodás után utazni kezd. Útjai elviszik Milánóba, Párizsba, Angliába, Görögországba, Törökországba. Ennek során sok nagy külföldi íróat olvas. Bizonyára ezek a nagy *külföldi írók vezették először mélyebb gondolkodásra*. Új világ tárult fel előtte, főleg *Angliában*: az angol alkotmány; itt ismerte meg az észak-amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozatát (Independence Declaration). Ezek a maguk forradalmi és mélyen emberi tartalmukkal valósággal belerontottak Széchenyi gondolkodásába. Láta: minden embernek egykép[pen] vannak el nem idegeníthető jogai, szabadsága, amelyek igazsága semmiféle gazdasági vagy társadalmi forradalomból nem folyik – ezek csak harcolhatnak érte –, hanem azok az ember természetjogában gyökereznek! Ennek *gazdasági alapjait* is meglátta: nincs már jobbág, ki urát eltartsa. Így emelkedett ki lassan Bécs köréből.

Azonban: meg kellett találnia az utat népéhez. Hisz[en] *eddig idegen volt nemzetének*. Idegen volt még a nemességnek is, annak a nemességnek, amely hol kényelmesen, hol kényelmetlenül ült Werbőczy-kodifikálta előjogain.

Mikor még élete korai szakaszában egyszer Debrecenben járt, ilyen benyomásokkal tért vissza: „Majd a legnagyobb vonzódást érzem e durva néphez, melyet voltaképp hön szeretek, hogy oktatnám, emelném, emberré nevelném; majd meg látni sem kívánom, s eltaszítanám magamtól; tudatlansága meghat; életemmel és véremmel szeretnék segíteni rajta, s osztoznám és viselném sorsát...”

De a vonzódás és gyűlölet zavarából kikristályosodott életre szóló elhatározása: felemelni a népet, Magyarországot gazdaságilag és kultúrában is. *Belülről létrehozni nemzeti és állami önállóságának igazi lételapját*. Ez a már ily korán kialakult meggyőződése Magyarország fejlődését illetően állította őt később szembe Kossuthtal. Az emberiség történelméből az olvasható ki, hogy a zsenik két pólus körül csoportosulnak. Az egyik köré azok, akik egy kor összefoglalói, a másik köré pedig azok, akik elindítói valami időben és térben nagy kiterjedésű fejlődésnek. Széchenyi ez utóbbi értelemben volt nagy zseni.

Munkája, amelynek első összefoglalása a *Hitel*, a *hazai* és a *külföldi* viszonyok felismeréséből indult el, *reformja életprogramjává lett*. Ha későbbi reformmunkájáért vívott harcán végigtekintünk, akkor meg kell állapítanunk, hogy példátlan kitartással dolgozott akkor is, amikor mindenki gáncsolta. S nem kétséges: az erkölcsi és szellemi erő minden hatalmára szüksége volt, hogy önmaga mellett megmaradjon. De ő megmaradt!

II. A *Hitel* gazdasági és történelmi előzményei

Széchenyit hazája iránti *kötelességérzete* ösztönözte cselekvésre. Erkölcsi szempontból rendkívül nagy értékű kötelességtudata már korán megjelenik írásaiban is. „Függetlenségem lelkem belső nyugalmától függ, melyet azonban csak akkor tudok elérni – írja naplójába –, ha pontosan teljesítem mindazon kötelességemet, amelyekkel Istennek, embertársaimnak tartozok...” (Naplók, 162.) Ebből a tudatból születik a *Hitel*, amelyben ország-világ előtt elmondta első programját.

Már mielőtt könyve megjelent, tudta, hogy támadni fogják. 1829-ben így ír Seilern Crescentiához⁸: „Látom jövőmet; mindenki, legjobb barátaim el fognak hagyni... A következő országgyűlésen az emberek félre fognak érteni, s előre látom, hogy jellemtelenséggel fognak vádolni. Sokan azt fogják gondolni, hogy hivatalt keresek, a nyomorultak, mert saját hibáinkat fogom az élc keserű lúgjával megtámadni...”

Nem tartozik éppen történelmi, főleg nem gazdasági előzményekhez, de Széchenyi életében oly jelentősége volt házasságának, hogy nem lehet említés nélkül hagyni. Építő munkájában páratlan nagy erőt jelentett mélylelkű, erős hitű felesége, Seilern Crescentia. Ezt ő mindig egyenesen megvallotta. „Mikor önt még nem ismertem, s azt kérdeztem magamtól, hogy megmentsem-e Magyarországot a rothadástól, nem lett volna bátorságon ily munkába fogni, mert sejtettem, mily lehet egy búban megtört aggra nézve, ha senki sem érti meg. Mikor önt közelebbről megismertem, egy hang ezt mondta nekem: Ez a nemes lény híven ki fog tartani melletted, s ha mindenki elhagy, ő nem fogja tenni...” (1829)

Itt olyasmivel állunk szemben, ami nem is olyan ritka nagy zseniknél: amikor elfáradna, megtörne a lázasan dolgozó férfiagy, akkor egy nő az, aki segítségre jön és segít. Mily mély volt szeretetük egymás iránt, mennyire kereszténynek, katolikusnak vallották és élték a házasságot! Tizenöt évvel később a *Kelet Népe*-ben így ír Széchenyi [a] nejeéről: „...soha el nem határozom magamat, ha egy nemes lény nem ígéri, miképp fog-

⁸ Seilern Crescentia (1799–1875) 1819-től Zichy Károly, 1836-tól Széchenyi István felesége.

na hű kebellemmel mellettem állni, midőn minden részekről félreértve végképp egészen magamra volnék hagyva.”

Valóban: Széchenyi választottja beváltotta a reményeket. „Ő vala az, ki már akkor is felfogta nagyobbyszerű eszméimet: szolgálni a hont, mikor alig volt egy hó kedély is, mely megértett és méltatott volna. Ő volt az, kinek *szép lelkéből* mindig erőt és szilárdságot merítettem.”

Hogy Széchenyinek ilyen mély és tiszta házaselete mit jelentett egész életére, azt akkor tudnánk igazán, ha egyszer statisztikát készítenénk arról, hogy hány zseni lett ferde zseni, sőt, hány zseni tört meg rosszul „sikerült” magán-, ill[etve] házaselete miatt!

Így a nemzet iránt érzett kötelessége túllendítette minden nehézségen: támadáson, gúnyoláson. Ezeket félre kell tenni – vallotta –, mert „csak a gyenge szereti önmagát, az erős nemzeteket hord szívében”!

1830-ban kiadja a *Hitelt*, történelmünk egyik legnagyobb hatású könyvét. A *Hitel* tárgya: új termelési renddel kiemelni Magyarországot általános kríziséből. Hogy megértsük, Széchenyi mily eszközökkel próbálta e feladatot megvalósítani, ahhoz először ismernünk kell a krízist magát, valamint annak történelmi hátterét. Meg kell világítanunk a XIX. sz[ázad] első 2-3 évtizedének történelmi, gazdasági helyzetét.

Külföld

A Napóleon-háború befejezésével felbomlott az európai blokád, Oroszország olcsó áron öntötte a gabonát. *Angliában* a háború alatt (1812) a búza ára 122 shillingre⁹ is felment. Éspedig két okból:

1. nem volt behozatal,
2. nagy volt az ipari fogyasztó közönség.

100 lakosból: 44,4 iparos és kereskedő; 20,4 egyéb, és csak 35,2 él földművelésből! [Vagyis] [m]inden *intenzív gazdálkodás* nélkül lehetett jövedelmezően termelni.

A blokád felbomlásával beállt a krízis. A Corn [L]aw (gabona-törvény)¹⁰ ellenére is az 1820–30-as években a gabona ára lesüllyedt 40 shilling alá. Az intenzív termeléshez hitel hiányzott. Franciaország is keveset tudott vámtörvényekkel védekezni a gabonaárak süllyedése

⁹ Az 1971 előtti, nem-decimális angol font leggyakoribb váltópénzei a shilling (1 font = 20 shilling) és a penny (1 shilling = 12 penny) voltak.

¹⁰ A Corn Laws valójában az 1815 és 1846 között az Egyesült Királyságban a különböző gabonafajtákra kivetett vámokat és egyéb kereskedelmi korlátozásokat tartalmazó jogszabályok összefoglaló neve. A jelen dolgozatban hivatkozott Corn Law ennek a jogszabálysorozatnak az első darabjára, az 1815-ös törvényre (1815. évi 26. törvény a gabona behozatalára vonatkozó jogszabályok módosításáról) vonatkozott.

ellen, amit az orosz búza legyőzhetetlensége idézett elő. Az orosz búza előnyét az orosz termelő igénytelensége és az olcsó víziút biztosította.

- 1810-ben 25 frank a búza ára Franciaországban,
- 1820–30-ban 15 frank a búza ára Franciaországban.

Poroszországban sem más a helyzet.

S ami még elmérgesítette a helyzetet: *beállt a gyapotkrízis is*. Pedig a gyapot eddigi jó ára kárpótolt a gabonakrízis veszteségeiért. Így az általános krízis minden államban beállt, amely bent állt és élt az európai kereskedelemben és függött annak pénzpiacától.

Magyarország is bent élt ebben a krízises szférában. A világháború (így a *magyar* krízis) fő jellemzői:

1. 1818-tól kb. 10 évig a gabonaárak állandó esése;
2. az eddigi mérsékelt, a gyapjú ára is zuhan 1825-től;
3. hitelhiány miatt a termelő nem tud jövedelmezőbb, de nagyobb befektetést igénylő gazdasági cikkek termelésére áttérni.

15-20 f[orint]ról 2 forintra zuhan a búza ára. A gyapotkrízis is szörnyű méreteket ölt. 1821-ben szemléltetően és plasztikusan ad hangot ennek a helyzetnek Dessewffy [József]: „Merő fáradságos haszontalanság olyan országban gazdálkodni, hol a békeség károsabb a gazdának, mint a háború; ahol vérontást kell kívánni, hogy vérünk könnyebben mozoghasson ereinkben; ahol napról-napra bizonytalanabb mind a jelenlét, mind a jövő; ...ahol nincs szorgalmat elevenítő forgandó kapitális; ahol tetőtől-talpig organizálva van az uzsora.”

Magyarország legfelső politikai fórumán is nagy fejtöréseket okoz a válság. Az 1825–27-es *országgyűlés* naplójában erre vonatkozóan bő panaszok olvashatók, mint például az alábbiak: „...csak a természetnyeremények árára nézve is nagy a mostani és az 1790-diki idők között a különbség. Megdrágulván az élet, a földművelés mindenütt nagyobb divatba jött; és a magyar gabona már külföldön nem igen szükséges... (régebben) Fiumébe vitették a magyar gabona, most az odesszai búza tölti; oly csekély ára van azért hazánkban, hogy a munka bérét sem fizeti meg.”

*

Ilyen körülmények közé születik bele Széchenyi nagy gazdasági munkája, amely messze túlnéz a csak gazdaságon: a *Hitel*. „Az igazi magyar politika mindig ez volt: a virtuális magyar erők mozgósítása. Ezt tette Széchenyi nagyszabású agitációs könyveiben. Köztük az elsőben, a *Hitelben*, arról ír, mi minden telne ki a magyar földből, s mivé fejlődhetne a magyar gazda modern hitelintézet segítségével révén.” [Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában* 1941. 254.] Bajcsy-Zsilinszky

Endrének¹¹ ezekkel a szavaival lássunk neki a következő feladatnak: a *Hitel* tárgyalásának.

III. A *Hitel* gazdasági és társadalmi rendje

A fent idézett Bajcsy-Zsilinszky Széchenyiben olyan valakit látott, aki felülemelkedett önérdéken, begubózott nemesi magyar gondolatvilágon és úgy nézte Magyarországot, ahogy volt: beleékelve Európa kellős közepébe. Széchenyi valóban így cselekedett. Vizsgálódásaira is ez jellemző.

A krízist nem a kormány okozta – vallotta Széchenyi Dessewffy ilyen felfogása ellenére –, hanem a *világhelyzet*.

Nem az elveszett birtokokat kellene lassan-lassan visszaperelgetni (ez volt az ún. jogászyerekek dolga), hanem termelni, mert vagyonsodás csak ebből várható. „Amit bizonyos időben egy mező megteremhetne, de nem terem, s azon dolog, amit egy ember elvégezhetne, de nem végez, minden időre el van veszve; s bizonyosan valami hiányosnak kell ott lenni, akárhol is, ahol műveletlen termékeny föld s egyszerűsmind szegény ember találhatik.” (H[itel], 76. szakasz¹²)

Termelni kell hát termelékenyen, haszonnal; ez a gazdaságpolitikai alapelv. „Szár az számolás kell – írja –, mely a nyereséget bizonyolja... Félre ezért minden pompás és fényes ajánlással, mely lelkesedést gerjeszt, s fenéke nincs, s ezért éppen olyan sebesen lobban fel, mint a szalmatűz, de tovább se tart; előre inkább a hidegvérű józan számolással, mert gazdálkodásban, s kereskedésben csak *haszon* vagy *nyereség reménye* mozdít.” (H[itel] 77. sz.) Kétségtelen: ez a *feltörő kapitalizmus* spon-tán jelentkezése.

A termelés és a haszonra vonatkozó elméletek közül jól ismerte *Albert Thaer* fejtegetéseit, s az itt idézett gazdasági tételen is az ő hatása érezhető. Thaer, Széchenyi-korabeli közgazdász teljesen azonos lé-

¹¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre klasszikus munkáját Mádl Ferenc több helyen is hivatkozta a dolgozatban. Ez a könyv azonban nem csupán a magyar és közép-európai történeti háttér felvázolása, hanem Magyarország 20. századi külpolitikai mozgásterének megértése miatt is fontos olvasmány, ami vélhetően – Herczegh Géza későbbi diplomáciatörténeti könyve mellett – hatással bírt a politikus Mádl Ferenc nézeteire és világlátására is. Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai nézeteire ld. bővebben: Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*. Bp., Mundus, 2002, 323–339.

¹² Mádl a dolgozat elkészítésekor a *Hitel* 1930-ban megjelent, Iványi-Grünwald Béla által sajtó alá rendezett változatát hivatkozta, még hozzá nem az oldalszámokat, hanem a szöveget szakaszokra osztó számokat, amelyeket „f” betűvel (vélhetően: „fejezet”) jelölt. Ezeket az egyértelműség érdekében „sz”-re („szakasz”) változtattam.

nyegű megfogalmazása így szól: „Die Landwirtschaft ist ein Gewerbe, welches zum Zweck hat, durch Produktion vegetabilischer und tierischer Substanzen Gewinn zu erzeugen oder Geld zu erwerben... Die vollkommenste Landwirtschaft ist also die, welche den möglichst höchsten, nachhaltigen Gewinn... aus Ihren Betriebe zieht.” (Thaer: Grundsätze der rationellen Landwirtschaft II. 18. 1.)¹³

Minőségre és mennyiségre kell termelni! Európai piacra! A termelésben és terményértékesítésben figyelemmel kell lenni európai szempontokra, figyelemmel kell lenni az új igényekre, és nem mindig lekésni. „Eleinte mennyit nem kiabált sok gazda a spanyol juh ellen – írja Széchenyi a Hitelben –, ki végre akkor adta magát testestül-lelkestül e tárgynak, midőn legszebb időszaka már leforgott. Ma éppen olyan heveséggel kelnek angol ló, kender, selyembogár stb. ellen ki, mint valaha megint más új javítás ellen fognak hevesen kikelni!” (H[itel] 33. sz.)

Ilyen egész Európa gazdasági rendjében helytálló gazdasági (és társadalmi) reformot, programot hirdetett Széchenyi Magyarországra számára. De ennek rengeteg gátja volt akkor Magyarországon, s a *Hitelben* Sz[échenyi] ezekkel számol is, sőt ezek (reformját) elhárítását dolgozza ki. *Ilyenek* megoldását és az ország gazdasági felemelkedését ellenben csak eszköznek tartotta ahhoz, hogy felvirágoztassa a *nemzeti kultúrát*. Érthető: a gazdasági jólét csak úgy, önmagában, pogányosan Széchenyi szemében nem lehetett öncél. Sokkal inkább eszköz – de nélkülözhetetlen eszköz – a magasabb szellemiség („kiművelt emberfő!”), magasabb erkölcsiség megteremtéséhez.

Meg kell nézniünk, milyen akadályokat látott Széchenyi e cél és még előtte: ezen eszköz, a korszerű gazdálkodás kifejlődése útjában. Széchenyi zseniális éleslátását bizonyítja, hogy jól látta meg ezeket az akadályokat. Ez már akkor is legtöbbször előtt világos volt, ma pedig már vita nem férhet hozzá. Mik is hát ezek az akadályok?

1. A gondolkodásmód (ódszága)

- „Gazdáink egy része – mondja Széchenyi – századát előzi meg..., más része pedig úgy gazdálkodik, mint II. András idejében volt szokás...” (H[itel] 81. sz.)
- „Az emberek vagy minden újítás esküdt ellenségei, vagy pedig az újítás bolondjai.” (Napló II. 92.).

¹³ A szakmunkákban máig gyakran idézett szöveg magyar fordítása a következő: „A mezőgazdaság olyan szakma, amelynek célja a növényi és állati eredetű anyagok előállítására révén nyereséget termelni vagy pénzt szerezni... A legtökéletesebb mezőgazdaság tehát az, amely a lehető legnagyobb, fenntartható nyereséget vonja ki... a működéséből.”

- „Magyarországon hasztalan minden javítási törekvés – írja Naplójában –, hisz csak az számíthat elismerésre, aki a bakator bort jobbnak tartja, mint a madérait.” (Napló II. 92.).

Ha valaki igazat mondott, az már nem volt népszerű. A köz (értsd: nemesek) a maradi Orczy felé hajlott, aki simítgatta a nemesek, a rendszer hibáit, s akinek a „köz” előtt az volt a legszebb erénye, hogy minden hibát előzékenyen elhallgatott. Így volt ez a gazdasági életben is. „Tsak sok legyen” – mondták Orczyval.¹⁴ Hát igen, lett is sok, de nem kellett senkinek. *Széchenyi elve: a minőség és a versenyképesség!*

2. Merevségek alkotmányos vonalon:

- a) *Hatóságilag megállapított húsárak* nagyon hátráltatták a belterjes állattenyésztés kifejlődését: „A hús megállapított ára minden derekas hizlálást haszontalanná tesz, ahol pedig a hizlálás haszontalan, ott a gazdaságnak sarkalatos talpköve hibázik; a jó hús nem drágább, mint a rossz, s így miért törekedne a gazda jobb húst állítani?” (H[itel] 95. sz.)
- b) *A céhek kötöttsége* is útjában állt az új termelési rend kialakulásának. Széchenyi erre is világosan rámutatott, amikor azt mondta: „A céhek örökké hátráltatják a természetények s mesterművek árainak egymás közötti rendes arányát (agrárólló¹⁵). A búzának köble felmegy 20 aranyforintra – volt eset –, s vele a csizma ára is, és íme, leesik búzánk megint 5 aranyforintra, de a csizma mind fennelebeg... (H[itel] 93. sz.)
- c) *Egyre szűkült a közlegelő is*, ami a marhatenyésztést nagyon hátráltatta: a földesurak juhnyája kiszorította a jobbágyok teheneit.

A föld föloszthatatlansága nem tette lehetővé azt, hogy a földeken intenzív takarmánytermelés folyjon. Itt kapcsolódik a következő *nagy kérdés*:

3. Az ősiség

Ez volt a legnagyobb alkotmányos akadálya a földesúr-jobbágyi viszony megszüntetésének. A feudalizmusnak ez a legerősebb köteléke azzal, hogy a főúri osztálynak vagyonbiztonságot és vele földesúri kereteket biztosított, egyúttal a haladás legerősebb gátjának számított. Széchenyi sok erőt koncentrált, hogy ezt szétzúzza.

¹⁴ Báró Orczy Lőrinc (1784–1847) aradi főispán, báró Orczy József (1746–1804) zempléni főispán második fia.

¹⁵ Agrárólló: a mezőgazdasági termények és iparcikkek árának egymáshoz való viszonyát fejezi ki (Mádl Ferenc jegyzete).

4. A hitelrendszer kifejlődésének is legfőbb akadálya az ősiséggel kötött föld volt. A jogrendszer nem nyújtott semmi védelmet és segítséget a hitelezőnek: hiszen nem engedte meg, hogy az adós földjét el lehessen árverezni. S tetejében a magyar mágnások a felvett hiteleket *sem fizették vissza, s a magyar becsülete külföldön lejárta*. „S továbbá vegyük tekintetbe, hogy adott hypothékánkat¹⁶ – bár az talán igen felséges – a külföldi s legközelebb szomszédságunkbeli pénzesek olyasnak általában elismerni nem akarják; s ezen állításomat azon számosok legjobban bizonyítják, kik pénzt kerestek künn, de magoknak – mert mások számára volt elég a ládában – nem kaptak.” (H[itel] 91-92. sz.) Széchenyi egész rendszerében – ami a hitel kérdését illeti – három mozzanat különböztethető meg:

1. A magyar földbirtokosnak nincs hitele.
2. Oka a magyar magánjog fogyatékosága. A feladat:
3. Nemzeti bankot létesíteni (H[itel] 145-148. sz.)

Valamint a:

5. A váltótörvény behozása, amely külön bíróságra bízta a hitelezéssel és egyéb pénzügyi dolgokkal kapcsolatos pereket. Az eddigi polgári perek (így az árverési perek is) évtizedekig is elhúzódtak, s így semmiképpen nem szolgálták a hitelrendszer kifejlődését. Az ősiség volt az akadálya az egész földesúr-jobbágy kérdés megoldásának. Az egész termelést nehezítette, hogy a földesúr és a jobbágy mint ellenség álltak egymással szemben. „Minden jobb industria helyett jobbágyiktul, amit bérben bírnak, elszedik, azokat legjobb földeiktől megfosztván újonnan regulázzák, s őket lassan erejükből kiveszik, s aztán szinte hazafiatlanságnak állítják, ha valaki a magyar adózó nép sorsát e részben irigylésre méltónak nem véli; az egész alkotmánynak felfordulását jövendelik meg, ha a kormány... a köznépek pártját fogja.” (H[itel] 13. sz.)

Kérlelhetetlenül szemére hányja a főúri társaságnak, hogy a jobbágy-földesúri poshadt szisztéma a terménygazdálkodás fennmaradt jelensége, és hogy a nemesség mást nem tud, mint ezt makacs maradisággal védeni; ez az egyedüli munkája az országgyűlésen is. Az 1825-ös országgyűlésen megjelenve azt mondja Széchenyi a rendi táblán: „Azt látjuk, hogy 400000 lélek a maga előjogait és kizárólagos privilégiumait 10 millió ellenében, akikről az országgyűlésen említés sem történik, akarja érvényre emelni. Ha az ember erre a pontra viszi a beszédet, olyan nézetekkel, olyan egyoldalúsággal találkozik, hogy a Tunguzok és Baskírek országában képzele magát.” (Naplók; 1825. IX. 20.)¹⁷

¹⁶ Értsd: zálogtárgy.

¹⁷ Az idézet az 1825. IX. 21-i bejegyzésből való. A dolgozatban Mádl az idézeteket gyakran – kismértékben – átalakította, ez részben az írásmód egyszerűsítését (például: percz helyett perc), részben vi-

Széchenyi a *Stádiumban* (47.1.) arra is rámutat, hogy a nemesek a külföld előtt a jobbágyságról csak mint egy kislétszámú szektáról beszélnek, holott 9 millió jobbágy nyomorog Magyarországon. Nem a nemesek, hanem ez a 9 millió paraszt az ország alapja és reménye: „S mi arra jutottunk, hogy 19-ik században – midőn az ember méltósága szent kezd lenni – pirulás nélkül publice beszélünk, egész Európa hallatára, de misera plebe contribuente;¹⁸ s a külföldnek ez iránti töredelmét csak előtte ismételten létünknek köszönhetjük, melynek következtetésében az azon hiedelemben van: tán csak egy kis szektárul van szó, mely vallás s több efféle miatt sanyarítottatik – midőn azonban kilencmillióról forog kérdés, ki hű jobbágy s mily hű! jó katona s mily jó! szóval: ki minden terhek töredelmes viselője, s melynek oly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fenntartója!”

Ennek az egész rozsdás szisztémának főpillére az ősiség volt. Széchenyi, aki Young¹⁹ nyomán e vonatkozásban a fiziokratizmus tételét valotta (hogy *a szabad földbirtok és a gazdasági tevékenység között elevenítő kapcsolat van*), a fennálló állapotok tarthatatlanságából kiindulva a:

6. *bérmunka – bérlet – szabad földbirtok-rendszerért szállt síkra.* „A robot vagy szakmány létele – írja – még nagyobb figyelmet érdemel, s azon kárt, mely belőle származik, éppen olyan bajosan tagadhatni, mint azt, hogy $2 \times 2 = 4$. 60 ezer robot egy esztendőben szint azon munkát viszi végbe, melyet 20 ezer napszámmal könnyen el lehetne végezni.” [Hitel, 100. sz.]

Hiszen nem vitás: csak többet dolgozik a szabad ember, mint egy elnyomott, jogaitól megfosztott, jövedelmeiben megcsonkított jobbágy. S hiába: „Se bot, se vessző nem hozott még egy országot sem virulásra” – mondja Széchenyi a *Hitelben* – „s csak halovány, rossz illatú virágokat termeszt a kényszerítve dolgozó kéz.” [Hitel, 100. sz.]

Más helyen így ír: „Már ha csak a robot által okozott harmadrész veszteséget vesszük is fel, 30 millió napszámnál, mely minden esztendőben szolgáltatik hazánkban, 10 millió vész el! És ha ezen erő el nem veszne s ésszel lenne javításra fordítva, ugyan mit állítana elő csak 30 esztendő forgása alatt is!” (300 millió napszám!) [Hitel, 102. sz.]

Hogy Széchenyi mennyire lelken viselte jobbágysági sorsát, és hogy gyakorlatban keresztülvitte saját földjén új terhelési programját, azt ra-

szont a szöveg megváltoztatását jelentette. Ez utóbbi történhetett az olvasmányosság érdekében (például: igekötős igék egybe- vagy különírása) vagy lehetett véletlen, a hosszabb szövegek másolásakor előforduló másolási hiba. Ahol lehetséges volt, az idézeteket meghagytam a Mádl által írott formában.

¹⁸ [Jelentése]: „a szerencsétlen adózó népről.” (Mádl Ferenc jegyzete.)

¹⁹ Arthur Young (1741–1820) angol mezőgazdasági szakember, számos politikai és társadalmi témájú könyv és röpirat szerzője.

gyogóan igazolja 1828. november 1-én²⁰ Liebenberg Jánoshoz, jószág-igazgatójához intézett levél: „Többszöri értekezésünknel fogva abban gondolom megállapodtunk, hogy jószágaimban oly változtatásokat s jobbításokat tehetünk, melyek által értékem jóval magasabbra emeltetni fog, anélkül, hogy a jobbágyság károsodna; egy szóval: hogy a mi helyzetetésünkben mind a két rész nyerhet... Tudja..., hogy mennyire tisztelem, s mennyire tartom szentnek azt, ami a jobbágyé, s hogy ennyire van szívemen az ő jóvóltuknak s gyarapodásuknak előmozdítása [...] azt kívánom, hogy a Nagy-Cenki helység lakosaival a következő egység nevemben végrehajtassék, ú. m.: Legyen a parasztságé a határnak nagyobb s termékenyebb része. Adassanak ki a cenzusföldek több esztendőkre, hogy azokat a jobbágy bátran használhassa. Vegyük mi tehát a határnak rosszabb részét..., törekedjünk inkább a köz jóra, mint csak a magunk haszna elérésére. Még egyszer arra emlékeztetem s intem, hogy a jobbágyság valódi haszna legyen szeme előtt, s annak tudatlanságát s előítéleteit csak halkkal s atyai szelídséggel cáfolja meg, világosítsa fel.” (Levelek; I. 106-7.1.)

Széchenyire jellemző, hogy közéleti szereplésében sohasem hivatkozott erre az intézkedésére! Széchenyinek – mint ilyenkor szokás – szemére vetették, hogy a parasztságnak úgysem elég semmi sem. De ő erélyesen válaszol: „...Hogy azon gyáva megtagadási ürügy – praetextus²¹ – a bujósdi ajtócskák leggyalázatosabbika, 'mennél többet nyer a nép, annál elégedetlenebb', semmi egyéb, mint nyomorult szofizma...” (St[ádium] 256–[2]58.)

Kikelt Széchenyi a jobbágy bíróság előtti helyzete ellen is: „A magyar szántóvetői képviselő formáinak nem az a baja, hogy őtet a nemes reprezentálja, hanem hogy nem ő maga választja képviselőjét. Ebben fekszik mind a nemesre, mind a nemtelenre nézve a kár.” „...azt hiszem, 900 esztendő leforgása alatt csakugyan annyira megérhetett s meg is ért már a magyar szántóvető, hogy pártvédjének választása tökéletesen tulajdon belátására s akaratjára bizathatik minden veszély nélkül. Ha ügyetlenül választ meg fogja magának bocsátani, s jobbat választ...” (St[ádium] 161–163.)

Nem mondható, hogy Széchenyi a *Hitel*ben a jobbágy feltétel nélküli felszabadítását programként dolgozta volna ki, de nagy érdeme, hogy kifejtette a jobbágyi viszony felbonthatóságát, felbontásának szükség-szerűségét. Naplójából azonban az olvasható ki, hogy Magyarország szabadságát el sem tudta képzelni a paraszt szabadsága nélkül.

²⁰ Valójában a levél 1828. november 8-i keltezésű, teljes szövegét l. újabban: Spira György et al. (szerk.): *Széchenyi István válogatott művei* 1. 1799–1840. Bp., Szépirodalmi, 1991. 127–129.

²¹ Ürügy, kifogás.

Hogy mennyire így van ez, annak illusztrálására álljon itt néhány idézet, amelyben keserű felháborodással ítélkezik az eddigi rendszer felett: „Ami pedig a műveltséget illeti, tagadhatatlan, hogy kultivált embernek egészen más bánásmód kell, mint annak, aki még alig bújt ki az állati sorból; ...az örök igazság szerint ne a szegény tudatlant, nevetlent, állati indulatot kell keményebben büntetni, hanem azt, ki nagyobb vagyon után, jobb nevelés s tanulás által köteles volna szenvedelmét zablán tartani, s a törvényt semmiben át nem hágni, azaz: – nyersen ki mondva – hogy ha nemtelen, teszem például 10 Ft lopásért végeztetnék ki, akkor a nemes 5 Ft lopásért kellene kivégezni.” (St[ádium] 143.). „A vármegyeház építésében, hol közönségesen egy pár oblátum²² után a munka s kötelesség legnagyobb terhét azon osztály viszi, melynek a vármegyeház néha nem egyéb kínzóhelynél; vagy országgyűlési költség vitelében, melyen az, ki a költségeket viszi, representálva nincs...” (H[itel] 246. [sz.]) „Vajon szabad ország-e Magyarország? – Nem! A nemes szabad, a paraszt rabszolga. A földesurak szabadsága sem egyéb, minthogy verik a parasztot.”

Mindezek azt mutatják, hogy gazdasági megalapozás mellett lényegében szint vallott a jobbágyfelszabadítás mellett is.

Továbbmenve Széchenyinek a gazdasági élet fellendítésére vonatkozó fejtegetéseiben, eljutunk az értékesítés problémájához, a

7. Kereskedelemhez.

Jól meg kell szervezni az értékesítést is, mert különben a paraszt még megtöltött gabonaverme mellett is koplal. A nagyobb hiba itt nem annyira a *külkereskedelem* hiánya, hanem a *belső fogyasztó-piac gyengesége*. Míg például Poroszországban a városi és vidéki lakosság aránya: 1:3, addig nálunk: 1:19. Itt található a kérdés: több ipari munkás a mezőgazdaság emelkedését is elősegíti.

De rossz a külkereskedelem is. Ennek okai:

a) a *vámrendszer*: Az 1829-es vámtörvény értelmében minden Magyarországról kiszállított áru után a rendes határvámon kívül még *rendi kárpótlást*²³ is kellett fizetni. Ez rendkívül felemelte a termelési költségeket más államéhoz képest.

b) a *rossz szállítási viszonyok*: ezek megjavítása, valamint tengeri kereskedelmünk megélénkítése érdekében a következőket tartja okvetlen szükségesnek: 1. a Dráva-Száva-Kulpa folyamok szabályozását; 2. a Lujza-műút-

²² Itt: felajánlás.

²³ Rendi kárpótlás: az a vámtöbblet, amit azért kellett fizetni, mert a magyar ipar a nemesi adómentesség miatt olcsóbban tudta előállítani áruait; ugyanígy a mezőgazdasági cikkekre is állt a nemesi kárpótlás (Mádl Ferenc jegyzete).

nak a magántársaságtól való megváltását az állam számára; 3. Károlyváros erődítmény-jellegének megszüntetését; 4. az utak szabályozását.

Később, mikor ebben illetékes lett, ezeknél sokkal többet tett, egyelőre ezek a kormányra tartoznak.

IV. A *Hitel* szelleme és nemzeti politikája

Széchenyire rá akarták sütni, hogy Bentham nyomán anyagelvű utilitarista. Pedig Szekfű is azt mondja Angyal Dáviddal, hogy a „tudományos kutatás végképp megállapította, hogy Széchenyi alig állott idegen politikai írók hatása alatt... csak itt-ott egy elszórt mondatáról lehet kideríteni, hogy idegen írótól való.” Széchenyi politikai rendszere független, a közvetlen tények felismeréséből sarjadt, csak dialektikájában vannak hasonlóságok. De minden filológiai összehasonlítás sem homályosítja el az alkotó zsenit. Radikalizmussal kezeli az „ezeréves” alkotmány megváltoztathatatlanságának mítoszát. Ebben erősen Benthamra üt.

[Iványi-]Grünwald azt mondja: „A Bentham-i átvétel szerint Széchenyi elfogadta annak a tételnek az igazságát, mely szerint a mai kor embere bölcsebb s tapasztaltabb, mint a múlt fia. Ezért nem szabad azt hinni, hogy a reformtörekvések utáni harcban a jelen generációt a múlt bármely törvénye megkötheti. Nem, abból a törvényből, hogy [a] jelen bölcsebb, mint a múlt, a jelenben éppúgy, mint a jövőben, a haladás lehetősége következik. A politikának ehhez kell alkalmazkodnia, nem szabad félnie a változtatásoktól.”

Széchenyi organikus állameszméjében azt vallotta, hogy a nemzet a fiatalság állapotában van, tehát fejlődőképes: „Sokan azt mondják, Magyarország csak volt; én azt szeretem hinni: Magyarország nem volt, hanem lesz.”

Rendszerében nagy általánosságban a többség érdekét tartotta szem előtt: „Minden országlás filozófiája a legnagyobb rész boldogítása, s azt csak ily férfias eszközlések által nyerhetni meg... Szoros hitellel is az egészre nézve csak kevesen buknak el tökéletesen, s rövid idő alatt, de annál jobban és szaporábban emelkedik a község java s az egész haza dísze...” (H[itel] 214. [sz])

Azonban ez önmagában Széchenyi előtt nem a legfőbb erkölcsi érték, hanem az igazságosság és a kiművelt emberfő. De vallotta erősen a mások felemeléséért folytatott küzdelmet, ami az emberi nagyság fokmérője; ami viszont sokszor nehéz és kevés közönséges értelemben vett boldogsággal jár ([ti.] az ő sorsa!): „Minden jobb lelkű ember bizonyos vágyást hordoz szívében – habár sejtetlen is –; magán, felebarátain, s

mindenen, ami őtet környezi[:] szüntelen javítani... Ezen... vonzódás a legszebb tulajdona az emberi léleknek... ha valamely tudomány méltó és férfihez illő, bizonyosan annál dicsőbb nem lehet, s egyszersmind édesb, mint embertársai java s boldogsága okainak nyomozása s kifejtése... az erős nem egyedül akar megelégedett lenni, örvendezni, szerencsésnek érezni magát, ami magányosan lenni nem is tudna; hanem másokon is segíteni törekedik... s többeket kíván boldogságra juttatni. *Csak a gyenge szereti önmagát, az erős egész nemzeteket hordoz szívében.*" (Hitel)

Gazdasági programja nem volt öncélú, hanem kapcsolatban állt a nagy kollektívum, a nemzet műveltségének kérdésével: „Nevelés, tanulás kell... De mint eszközöljük ezeket? Hiszen mindez szörnyű sokba kerül... Pénz kell tehát!... Kell tehát előmenetel a gazdaságban.” (H[itel] 56. sz.)

Másutt: „Szegénységünk áll gát gyanánt legszebb hazafiúi kötelességeink..., s minden akarataink ellen.” (H[itel] 221. sz.)

Ezek azok a nemzeti feladatok, amelyekkel a *Hitel* foglalkozik, s amelyeknek megoldását is adja. Magasra lobogott benne az akkor leghaladóbb, a nemzeti gondolat: „A nemzeti érzés velőnk közepét átfutó édes érzélem, mely egész lelkünket előzönli, ha kérdés forog magyar honunk díszé s boldogsága felől.” (H[itel] 163. sz.)

Azt mondja: az „igazi hazafiság meg nem csálható jele, aki kész a nagyobb rész legkisebb hívására is minden olyashoz hozzájárulni, ami a közjó előmozdítását ígéri, s ezen vakság, szép remény fejében minden hasztalan törekedést s fáradságot elfelejteni tudni, s új erővel mindég kiállni, teszi azon magyar nemzeti szellemet, melyet köztünk ki-ki érez, de tán senki világosan még ki nem mondott, s mely országunk egykori bizonyos felemelkedését, amit senki se gátolhat, nyilván ígéri.” (H[itel] 225. sz.)

Az új szellemet terjeszteni kell; „...nekem úgy látszik, hogy új tárgyakra nézve a spiritusnak magát kifejteni kell – mert készen nem születtek; hanem csak idő jártával nő és terjed.” (Viszota cikkében, Budapesti Szemle, 1916. 333. l.)²⁴

Kell tehát sok eszmeterjesztő intézmény! Intézmény, amely nyelvünknek forrása, fejlesztője, mert „nyelvében él a nemzet” (Bessenyei). Beszéljenek magyarul iskolában, hivatalban, országgyűlésen, mindenütt. A magyar nyelv felvirágoztatásáért Széchenyi rengeteget harcolt (a Tudományos Akadémia megalapításához felajánlotta egy évi jövedelmét!). Színház felállításán is fáradozott.

Kultúrát, műveltséget akart ő adni az egész magyar népnek. Határozottan vallotta: „...Minden fejlődés, előmenetel, erő, érték és szerencsének legmélyebb sarkalata a kiművelt emberfő! Ennél lejjebb nem bo-

²⁴ Viszota Gyula: Széchenyi Hitel című művének keletkezése. *Budapesti Szemle* 1916. 351–381.

csátkozhatunk. Ezen kis gyökérből származik boldogság, s viszont átok is az emberiségre, csak hogy az első századokra terjed, s közönségesen akkor fénylik legjobban, midőn szerzője már a föld alatt, – az átok jobbadán egyszerre tűnik el. *Az ész erő, s így az ész boldogság!*” (H[itel] 173. sz.)

Széchenyi reformpolitikus, mert a nemzeti szellem átalakíthatóságát hirdeti. Így találkozik a gazdasági program [a] társadalompolitikájával.

Ha mindezen túl még egy kicsit mélyebbre is nézünk, akkor e műben, e nagy munkában egy közel ezeréves gondolatra bukkanunk: [a] Szent István által megalkotott magyar állami lét fenntartására. Arra ti. hogy korszerű társadalmi és gazdasági politikával teremtsünk magunknak mindig olyan bázist, amelyen ezt a *Szent István által a történelemben állított Res Publica Christiana Hungaricát* elsősorban önmagának fönntartsuk, s csak így, azaz másodsorban legyen – hogy a régen túlhangsúlyozott szóhasználattal éljek – nyugat bástyája kelet felé. [S]zerintem sokkal helyesebben: a fejlett keresztény kultúrájú nyugati államközösség tagja, ha kell, védő tagja.

Ezt akarta Széchenyi munkája hallgatólag is elérni, úgy is mondhatnám: *ebben a gondolatban állt benn, amikor reformterveivel Magyarország megerősödését célozta Ausztria elővigyázatos kebelében.* Így gondolta elérni célját: előbb, mint magyar nemzet legyünk gazdagok és erősek, és így adjunk a népek közösségének erőt, életet és – ha kell – védelmet a közös ellenség ellen. Nem pedig egy idegen állam szegény gyarmati tartományaként tengődni, és utálni saját hazánkat, mert fiai[nak] életet nem képes adni.

Ez volt tehát most is a tét, ami már Zrínyi ajkán megjelent századokkal előbb: „Elfussunk? Nincs hová! Sehol másutt Magyarországot meg nem találjuk. Senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyezhessen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sehol nincs, hanem Pannóniában. Hic nobis vel vincendum vel moriendum est!”²⁵

(Folytatjuk.)

²⁵ Jelentése: Itt győznünk vagy meghalunk kell. Zrínyi munkájában (*Az török áfium ellen való orvosság*, 1661) „Hic vobis vel vincendum vel moriendum est” formában szerepelt. A Mádl által használt változat Bajcsy-Zsilinszky könyvében található (Bajcsy-Zsilinszky i.m. 303.). Az eltérés ellenére sem nehéz észrevenni a Zrínyi által írtak és Vörösmarty Mihály mintegy két évszázaddal később keletkezett költeményének (Szózat) fő gondolata („Áldjon vagy verjen sors keze; / Itt élned, halnod kell.”) közti hasonlóságot. Mádl is valószínűleg a gondolat parafrázis-jellege miatt másolta ide Zrínyi nagyhatású munkájának egyik alaptételét.

SZABADFALVI JÓZSEF

LESZÁMOLÁS A MAGYAR POLGÁRI JOGBÖLCSELETI TRADÍCIÓVAL¹

A hazai jogbölcseleti gondolkodás 1945 után új korszakhatárhoz ért.² A korabeli magyar jogtudós társadalom ekkor még nem sokat sejtett a világpolitikában, illetve az európai status quóban bekövetkezett változások következményeiről. Jogfilozófusaink jelentős része rektori, dékáni, illetve parlamenti képviselői és egyéb közmegbízatásokat vállalva – korábban alig tapasztalt közéleti aktivitást tanúsítva – egy demokratikus Magyarországért, és egy megújítandó (jogi) felsőoktatás kialakításáért tevékenykedett. A háború utáni hetek, hónapok kezdeti felhőtlen lelkesedése azonban nem tartott sokáig. A politikai történések baljós árnyai előrevetítették a közéleti mozgástér folyamatos szűkülését, majd a „fordulat évének” eljövételét. Moór Gyula (1888–1950) – a két világháború közötti korszak hazai jogfilozófiai gondolkodásának „representatív man”-jének³ – közéleti szerepvállalása romló egészségi állapota miatt csökkent, majd 1948 végi kényszernyugdíjaztatása folytán végleg eltávolodott a jogelmélet művelésétől. Minden bizonnyal 1950 elején bekövetkezett halála „mentette meg” a későbbi retorzióktól. Az ekkor alkotói teljében lévő Horváth Barna (1896–1973),⁴ a szegedi jogi kar jogfilozófia professzora – aki konszolidált időkben a budapesti Moór-tanszék jogos várományosa lett volna – 1949 legvégén emigrálásra kényszerült. Rövid ausztriai tartózkodás után az Újvilágban próbált szerencsét.

¹ Az ELKH BTK Filozófiai Intézete és a Magyar Filozófiai Társaság *A magyar filozófia intézményeinek története 1945 után* című közös konferenciáján 2023. június 8-án elhangzott előadás tanulmány formájában való közzététele.

² Lásd Szabadfalvi József: Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. (1999) 5. sz. 55–69.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 166–187.; Viszony az elődökhöz. A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról. *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 5–21.

³ E megnevezést Horváth Barna használta Moór Gyulára egy 1923-ban írt recenziójában. Vö. Horváth Barna: Az új magyar jogfilozófia. *Keresztény Politika*, II. évf. (1923) 3. füz. 153.; Moór Gyuláról lásd bővebben: Szabadfalvi József: *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Osiris-Századvég, Budapest, 1994.; „A napi politika rontó viharai” – Moór Gyula közéleti-politikai szerepvállalása az 1930-as és 1940-es években. In: Papp Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2016. 69–98.

⁴ Horváth Barnáról lásd bővebben H. Szilágyi István: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 211–266.; Zsidai Ágnes: *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogbölcselete*. Szent István Társulat, Budapest, 2008.; Cs. Kiss Lajos: Emlékezés Horváth Barnára (1896–1973). In: *A szegedi jogbölcseleti iskola. Horváth Barna emlékkönyve*. (Szerk: Révész Béla) Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2017. 11–33.

A „fordulat évét” követő események az itthon maradt tanítványok életében is alapvető változásokat hoztak. A háború után szegedi professzori kinevezést kapó Szabó Józsefet (1909–1992)⁵ és Bibó Istvánt (1911–1979)⁶ egyik pillanatról a másikra megfosztották katedrájuktól. Sőt Szabót – sikertelen disszidálási kísérlete miatt – két és fél éves börtönbüntetésre ítélték, s csupán 1956-ban helyezték vissza egyetemi állásába, de 1960-ban – 51 évesen – végleg nyugdíjazták. Hasonlóan derékba tört Bibó – Moór és Horváth mellett a hazai tudós társaság tagjának – felívelő tudományos karrierje is. Az 1956-os politikai szerepvállalását követő börtönéveket leszámítva nyugdíjba vonulásáig könyvtárosként tevékenykedhetett. Mások, mint például Losonczy István (1908–1980)⁷ a pécsi jogi karon kényszerű pályamódosítást hajtott végre, s a jogfilozófia helyett a büntetőjog professzora lett. Ugyanitt kell megemlíteni Solt (Scholz) Kornélt (1917–2002),⁸ aki mestere, Moór ajánlásával 1948-ban jó esélyekkel pályázott a debreceni egyetem jogfilozófiai katedrájára, de az ígéretes egyetemi karrier helyett gyakorló jogászként, a Fővárosi Bíróság bírájaként élte le életét, bár a későbbiekben még számos elméleti tanulmányt publikált; valamint Horváth egyik kései tanítványát, Bolgár Verát (1913–2003),⁹ aki – követve professzorát az emigrációba – a Michigani Egyetem jogi karának összehasonlító jogot művelő egyetemi tanáráként futott be jelentős szakmai karriert.

A második világháború vége nemcsak a polgári jogelmélet képviselői számára jelentett korszakhatárt, hanem egyben a hazai marxista, vagy helyesebben „marxizáló” jogszemlélet hivatalos fellépésének is az időszaka. A kezdeti tapintatosságot igen hamar fölvaltotta az öntudatos hangnemben fogalmazó, egyetlen igazságot ismerő retorika. Az idehaza addig meglehetősen ismeretlen – az 1950-es évek elejétől a magyar jogtudomány, azon belül az állam- és jogelmélet megkerülhe-

⁵ Szabó Józsefről lásd bővebben Szabadfalvi József: Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közlöny*, LIII. évf. (1998) 12. sz. 493–504.; Révész Béla (szerk.): „Most megint Európában vagyunk...” Szabó József emlékkönyve. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2014.

⁶ Bibó István jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben Szabadfalvi József: „Coactus tamen voluit!” – Bibó István jogbölcseleti munkássága. *Forrás*, XXVII. évf. (1995) 12. sz. 13–21. H. Szilágyi István: Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979). In: *Portrévázlatok...* 267–310. Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

⁷ Losonczy István jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben Szabadfalvi József: Kísérlet egy „realista jogfilozófiai rendszer” megalkotására – Losonczy István jogbölcseleti munkássága. *Állam- és Jogtudomány*, LV. évf. (2014) 3. sz. 22–35.

⁸ Solt Kornél munkásságáról lásd Szabadfalvi József: In memoriam Solt Kornél (1917–2002). *Jogtudományi Közlöny*, LVII. évf. (2002) 11–12. sz. 506–507.

⁹ Bolgár Vera életéről és munkásságáról lásd: Academy membership for Dr. Bolgar. *Law Quadrangle Notes*, vol. 27 (1982) no. 3–4. 3–5.; Conard, Alfred F.: Vera Bolgar (1913–2003). *The American Journal of Comparative Law*, vol. 52 (2004) no. 5. 5–7.

tetlen alakjává váló – Szabó Imre (1912–1992)¹⁰ 1946 januárjában tette közzé a háború utáni első írását a *Jogtudományi Közönyben*,¹¹ amelyben Moór – néhány hónappal korábban megjelent – *A jogbölcselet problémái*¹² című munkáját ismertette.¹³ Bevezető fejtegetéseiben elismerően szól a „komoly tudósnak” nevezett szerző művéről. Szabó szerint a könyv „miniatűr összképe a jogbölcseletnek, történetének és mai állásának, felvetett problémáinak”, majd megállapítja: „A kitűnő tanulmánynak tartalmi mondanivalói mellett objektív jelentősége is van: mint jelen-ség, mint felfogás, jellemzi a magyar jogbölcseletet is, megmutatja azokat a kérdéseket, amelyek a magyar jogbölcseletet foglalkoztatják. Ilyen szempontból úgy is fel lehet fogni ezt a tanulmányt, mint a magyar jogbölcselet álláspontjának objektív megnyilatkozásait egy tudományos szempontból is nyilván lezáruló korszak végén, illetőleg egy új korszak küszöbén.”¹⁴ Szabó ekkor még burkolt formában sem utal a marxizmus nyújtotta új lehetőségekre, sőt talán némi meglepetésre a jogszociológiához való „közeledést” említi, mely a „realitáshoz a német elméleteknél lényegesen közelebbjáró magyarázatot” nyújthat a modern jogfilozófiában.

A *Jogtudományi Közöny* következő, 1946 februárjában megjelenő számában Szebenyi Endre (1912–1950) – aki Rajk László mellett belügy-minisztériumi államtitkárként, majd a Rajk-per halálra ítélt és kivégzett vádlottjaként vált ismertté – egy nem sokkal korábban megjelent Moór tanulmány demokrácia és jog kapcsolatára vonatkozó megállapítását vette górcső alá. Míg Moór a jog uralmának pusztá tényében a demokrácia „minimális megvalósulását” látta, addig Szebenyi a hazai jogirodalomban lényegében elsőként marxianus kritikát megfogalmazva megállapítja, hogy ez a kijelentés csak a forma és tartalom valójában „megengedhetetlen” különválasztásán alapulhat, mely alkalmas lehet

¹⁰ Szabó Imre életéről és munkásságáról lásd H. J. [Halász József]: Szabó Imre. *Jogtudományi Közöny*, XLVI. évf. (1991) 3–4. sz. 88–89.; Peschka Vilmos: Szabó Imre 1912–1991. *Magyar Tudomány*, XCVIII. évf. (1991) 12. sz. 1521–1522.; Pokol Béla: A magyar jogelmélet állapotáról. *Magyar Tudomány*, XCIX. évf. (1992) 11. sz. 1325–1329.; Nagy J. Endre: Szabó Imre – avagy: az absztrakt normatívizmus. *Tolle lege. Jog- és társadalomelméleti folyóirat*, I. évf. (2011) 1. sz. (http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/nagy_j_endre-szabo_imre.pdf); Szilágyi Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Ideológiai kritikái adalékok. *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 23–33.; Szabó Miklós: Defensor dogmatis. Szabó Imre jogontologizáló kísérlete. *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 35–48.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudomány. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Hvg-orac Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2015. 494–501.

¹¹ Vö. Szabó Imre irodalmi munkássága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 42.

¹² Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1945. 81.

¹³ Szabó Imre: *A jogbölcselet problémái* (Moór Gyula tanulmánya) *Jogtudományi Közöny*, Új folyam I. (1946) 1–2. sz. 39–40.

¹⁴ Uo. 39.

az osztályszempontok figyelmen kívül hagyására.¹⁵ Szebenyi világossá teszi a két „világnézeti” kiindulópont összeegyeztethetlenségét és a moóri megközelítés meghaladásának szükségességét.

Az idők változását jelzi Szabó 1948 decemberében közzétett *A marxista jogszemlélet előkérdéseihez* című programadó írása, melyben a marxista szemléletmód és a szovjet szocialista tudományosság melletti nyílt elkötelezettségével először találkozhatunk: „[F]elhasználjuk a szovjet tudósok által gyűjtött tapasztalatokat s tanulunk munkáikból; küzdelmünkben rájuk támaszkodunk, segítségüket érezzük; a harcot azonban, melyet a szocialista tudomány hazai begyökerezéséért folytatunk, magunknak kell megvívni. [...] Ahogyan az új magyar társadalom küzd a múlt ellen a jövő építéséért, úgy kell küzdenünk nekünk is, hogy legyőzzük a körülöttünk és bennünk is még élő múlt tudományát, a polgári tudományt és jogtudományt.”¹⁶ E célkitűzés konkrét feladatainak meghatározásakor a marxista jogszemlélet kialakításának elengedhetetlen feltételeként említi Szabó a polgári jogtudomány és annak eredményeihez való viszony vonatkozásában kialakítandó álláspontot, hogy „[a] marxista tudomány harcos tudomány, amely a polgári tudománnyal folytatott vitájában erősödik és nő naggyá. A polgári tudomány és a polgári jogtudomány, amely alól nálunk egyre inkább kicsúszik a talaj, bizonyos vonatkozásokban még itt él körülöttünk, könyvekben és fejekben, sőt az egyetemi katedrákon is. Ez ellen küzdenünk kell, küzdenünk a tudományos kritika fegyverével (AkH 257/b)”¹⁷ – írta mindezt Moór kényszernyugdíjaztatása, illetve budapesti katedrájának elfoglalása idején.

Mindamellet Szabó nagyfokú óvatosságra inti a marxista jogtudósokat, különösen a jogelmélet művelőit, s megállapítja, hogy a jogelmélet éppúgy „párttudomány”, mint a gazdaságtan. Lenint parafrázálva kijelöli a marxista jogelmélet – előítéletektől sem mentes – kiindulópontját, miszerint a polgári jogfilozófusok a „tőkésosztály tudós segédei”, akiknek egyetlen egy szavát sem szabad elhinni.¹⁸ E mondatok már egy másik Szabót sejtetnek, 1945/46-hoz képest szembeötlő a szemléletmódbeli változás. Alig telt el három év és a magát marxistának nevező jogelmélet mindent elsöprően győzedelmeskedik a „polgárinak”, sőt „burzsoának” elkeresztelt jogbölcsélet fölött.

¹⁵ Szebenyi Endre: A jog léte és a demokrácia. *Jogtudományi Közöny*, Új folyam I. évf. (1946) 3-4. sz. 61. (Reflexió Moór Gyula: Demokrácia és világnézet. uo. 1-2. számában közreadott írására.)

¹⁶ Szabó Imre: A marxista jogszemlélet előkérdéseihez. *Jogtudományi Közöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 23. sz. 439.

¹⁷ Uo. 441.

¹⁸ Uo.

Az új hatalom és kiszolgálói a jogelmélet terén minden tőlük telhetőt megtettek, hogy a marxista felfogással össze nem egyeztethető „burzsoá” nézetekkel végérvényesen leszámoljanak. Vas Tibor (1911–1981) – Bibó egykori gimnazista osztálytársa, majd egyetemi évfolyamtársa, aki Horváth tanítványi köréhez, az úgynevezett szegedi iskolához tartozott, és még egy bő évtizeddel korábban mestere gondolatain lelkesülve kritizálta a kelsen jogtant – elsőik között fordított hátat egykori jótevőinek, akiknek a háború alatti származása miatti hátrányos megkülönböztetés alóli mentesülést, majd a háború után a magántanáriabilitációt köszönhetette.¹⁹ Vas 1950 januárjában *A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata* című írásával tette le névjegyét a hazai jogelméletben. Tanulmányában a közismert marxi tételek tükrében mondott véleményt többek között Aquinói Szent Tamás, Grotius, Kant, Austin, Stammler, Jhering, Somló, Holmes, Kelsen társaságában Moór jogkoncepciójának lényegéről, melyről megállapítja, hogy az nem más, mint a „burzsoá osztály hatalmának eszmei alátámasztása”. Vas szerint Moór „legerősebb társadalmi hatalomra és a keresztyén etikára” való hivatkozása éppen a jog osztályjellegét „ködösíti el”.²⁰ Hasonló érveléssel találkozunk 1955-ben a Vas szerkesztette – Antalffy György, Halász Pál, Szabó Imre, Vas Tibor nevével fémjelzett „munkaközösség” által írt Állam- és jogelmélet című egyetemi jegyzetben. A Horváthra vonatkozó – feltehetően Vas által írt – szövegrészben a következőket olvashatjuk: „Rendkívül bonyolultan tárgyalja a jogelmélet kérdéseit, s végeredményben nem megvilágítja, hanem összekuszálja a problémákat. Ez a jogbizonytalanságot, a bírói önkényt segíti elő, így az imperializmus, fináncőke szolgálatában áll.”²¹ Az egykori tanítvány pálfordulása, mestere és egyben önnön múltjának ilyen módon való megtagadása ebben a korszakban sajnálatosan a tudomány világában nem volt példa nélküli.

Az 1950-es évek elején – a korabeli tudománypolitika alakítói – elérkezettnek látták az időt, hogy a második világháború előtti magyar jogbölcseleti tradíciót végérvényesen újraértékeljék.²² Ennek szimboli-

¹⁹ Lásd erről bővebben Szabadfalvi József: *Damnatio memoriae – arcképvázlat Vas Tibor jogfilozófusról.* Állam- és Jogtudomány, XLVII. évf. (2006) 1. sz. 145–152.

²⁰ Vas Tibor: *A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata.* *Jogtudományi Közöny, V.* évf. (1950) 1-2. sz. 6. (Szinte szó szerint ugyanezt olvashatjuk a Szabó Imre szerkesztette 1961-ben napvilágot látott Állam- és jogelmélet című, az állam- és jogtudományi karoknak íródott Vas Tibor által írt jegyzet első füzetében. Vö. Antalffy György – Halász Pál – Szabó Imre – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet.* I. füzet. [Írta: Vas Tibor] Budapest, 1961. 48–49.)

²¹ Vas Tibor (szerk.): *Állam- és jogelmélet.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1955. 25.

²² Szabó a későbbi „nagy” monográfiájának egyik fontos részét terjedelmes tanulmány formájában már korábban közzétette. Vö. Szabó Imre: *A magyar pozitivisták jogbölcselet bírálata.* In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, II. köt.* (1952) 3-4. sz. 249–269. (Hozzászólások: Eörsi Gyula. uo. 271–280.; Mátrai László. uo. 281–282.)

kus műve volt Szabó *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* című 1955-ben megjelent könyve. Az Akadémiai Kiadó gondozásában napvilágot látott – 1956-ban Kossuth-díjjal jutalmazott – monográfia végképp kijelölte a hazai polgári jogbölcseleti hagyomány megítélésének sarokpontjait.²³ A szerző csupán az elmúlt századforduló pozitivistá jogszemléletének bizonyos eredményeit illette elismeréssel, melyek a polgári radikalizmus eszmeiségét megtestesítve a történelmi materializmushoz közelálló, „haladó” világképet sugároztak. A mű „A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcselete” című fejezete minden tekintetben „leszámol” a korszak meghatározó jogbölcseleti gondolkodóival.²⁴ Szabó megkülönböztetett figyelmet szentel Moór munkásságának, melyet mindennél jobban alátámaszt az a tény, hogy a legbővebben tárgyalja az időszak emblemikus jogtudósának téziseit. Moórhoz képest jóval kisebb terjedelemben foglalkozik Horváthtal, illetve csupán néhány bekezdés erejéig a „harmadhegedűs” gondolkodókkal.

Szabó a vizsgált periódus alapvető jellemzőjeként említi, hogy a „burzsoá” jogbölcselet az 1919-es proletárdiktatúrát elfojtó „Horthyék szuronyaira támaszkodva ismét elfoglalta a katedrákat, a hivatalos »tudomány« különböző pozícióit”, azonban a várva-várt új konjunktúra immár sohasem érkezett el: „A jogbölcselet [...] végeredményben annyi jelentőségre tudott szert tenni, s annyi helyet tudott magának kiharcolni, amennyi hasznot tudott hajtani bel- és külföldön a Horthy-rendszernek.”²⁵ E közegeben lett, véleménye szerint Moór a Horthy-korszak „hivatalos” jogbölcseletje, akinek a szintézisre törekvő elméletét helyesebbnek tartja „összebékítő jogbölcseletnek” nevezni. Végző következtetésként állapítja meg: „Moór Gyula útja a burzsoá jogbölcselet útja s hogy ez az út nem véletlen, bizonyítják a Horthy-korszak jogbölcseletének többi, Moór Gyulánál kevésbé jelentős és jellegzetes képviselői is. Ennek az útnak a dicstelen befejezése pedig azt tanúsítja, hogy a dolgozók győzelmével végleges és visszavonhatatlan vereséget szenvedett a burzsoá jogbölcselet is Magyarországon, ha teljes felszámolása minden maradványával együtt még hosszabb időt vett és vesz is igénybe.” Ezek a gondolatok vezetnek át a korszak „másod- sőt harmadlagos” jogbölcseleti tevékenységének a „kritikai” ismertetéséig, akiknek „egész tevékenységükről túlzás nélkül állíthatni – írja a szerző –, hogy azt a feltűnni vágyás, eredetieskedés, következetlenség és a teljes tudományos felelőt-

²³ Nem sokkal a monográfia megjelenése után a Szovjet Tudományos Akadémia tagjainak sorába választották be Szabó Imrét, ami rendkívüli szakmai „legitimitást” biztosított számára a későbbiekben. Vö. Varga Csaba: A jog talánya: hat évtized vitái. Állam- és Jogtudomány, LI. évf. (2010) 1. sz. 24.

²⁴ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 414–493.

²⁵ Uo. 419.

lenség jellemezte. Ugyanez mondható el hatásukról is; kísérletezéseik Magyarországon nem keltettek hatást s gyakran értelmetlen formában publikált bölcseledekük legfeljebb a beavatottak kis körében jártak némi visszhanggal.”²⁶ Némiképp visszatetsző, hogy az 1930-as években a prágai egyetemen még Hans Kelsent hallgató szerző nem is próbálkozott érdemi megismerésen alapuló – a sablonokat és ideológiai kliséket nélkülöző – következetes marxista kritika megfogalmazásával.

Szabó az úgynevezett „másod- és harmadhegedűsök” sorából Horváth munkásságát tartja a legjelentősebbnek, aki „eklektikus, sok idegen forrásból összehordott, tarka jogelmélete” révén hívta fel magára a figyelmet.²⁷ Horváth politikai irányultságát és jogelméleti felfogásának leglényegesebb elemeit kritizálva kijelenti: „[A]z a politikai ideológia, amely Horváth eklektikus jogbölcseleti felfogását befolyásolta, magát újszerűnek feltüntető, klerikális elemekkel átszőtt, a fasizmust nagyrabecsülő, az imperialista állam-feletti állam-elgondolást hirdető, szélsőségesen reakciós burzsoá ideológia volt, amely a hitlerizmus iránti rokonszenve mellett megtalálta a kapcsolatot az amerikai expanzív törekvésekkel szolgáló politikai ideológiával.”²⁸ E megállapításából érzékelhető, hogy a korabeli „hidegháborús” retorika sajnálatosan teret nyert a jogtudományok művelésének nyelvezetében is.

Mindezek után csupán néhány oldalt szentel a „jelentéktlenebb jogbölcselek” bemutatásának, akik beteljesítették a „bomlási folyamatot”: „Moór Gyula fejlődésének második szakasza, Horváth Barna egész jogbölcselete, továbbá a jelentéktelen jogbölcselek sorának különböző eredetieskedő elméletei nemcsak eklekticizmusukkal tűnnek ki, nemcsak rendszertelen összekeverését jelentik különböző jogbölcselek tételeinek, hanem azzal is, hogy az általuk újonnan összetoldozott-foldozott »rendszerek« nélkülözik a jogbölcseleti rendszernek és tudományos következetességnek [...] a minimális formai követelményeit. [...] A gyakran az érthetlenségig zavaros »eredeti elméletek« jelentkezése, az abszurd tételek mind gyakoribb megjelenése jelzik az utat, amelyen ez a bomlási és lezüllési folyamat haladt.”²⁹ Az „eredetieskedő” jogbölcselek közül Ruber József (1890–?),³⁰ Hegedüs József (1886–1975),³¹ Szabó József, Irk Albert

²⁶ Uo. 448.

²⁷ Uo. 468–469.

²⁸ Uo. 470.

²⁹ Uo. 483–484.

³⁰ Ruber József életéről és munkásságáról lásd Szabadfalvi József: Egy ismeretlen jogbölcselelő – Ruber József egyetemi magántanár. In: Karácsony András – Téglási András – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Philosophus trium scientiarum. Tanulmányok a 70 éves Pokol Béla tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 2021. 255–269.

³¹ Hegedüs József jogbölcseleti munkásságáról lásd Szabadfalvi József: A természetjog rehabilitációja: Hegedüs József „színhétikus” jogbölcselete. In: H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius*

A vak Iustitia

(Fametszet Sebastian Brant *A bolondok hajója* című művének 1497-es, latin fordításából.)

(1884–1952)³² és Losonczy István neve kerül megemlítésre, illetve addigi munkásságuk néhány mondatos ismertetését olvashatjuk a műben.

A szerző könyvének e részében látta indokoltnak, hogy a vizsgált korszak jogi gondolkodásának szerinte egyik meghatározó vonásáról, a „papi”, vagy másként „skolasztikus-klerikális természetjog” hatásáról, illetve ahhoz való szoros kötődésről szóljon: „Mint látható, a klerikális, »univerzalisztikus«, a fasiszta Carl Schmitt és Aristotelés között hasonlóságot felfedező természetjog Magyarországon a fasiszta ideológiának volt egyik jogbölcséleti megjelenési formája, amely természetesen sem a fasiszta jelszavakban, sem pedig a marxizmus-leninizmus elleni, illetőleg szovjetellenes jelszavakban nem fukarkodott.”³³ Mindazonáltal Szabó nem vette magának a fáradságot, hogy érdemben bemutassa az elmúlt századfordulót követő időszak hazai, elsősorban neoskolasztikus indíttatású természetjogi gondolkodását. Így nem találkozunk Horváth Sándor (1884–1956), vagy éppen Kecskés Pál (1895–1976), de más érintett egyetlen művének, illetve gondolatának a megemlítésével sem.³⁴ E helyütt az autentikus források nélküli prekonceptcionált véleménynyilvánítás tipikus esetével állunk szemben.

Természetesen nincs mód itt minden, gyakran meghökkentő Szabó-féle gondolatmenet és minősítés bemutatására, de talán e példák is jól illusztrálják a szerző valódi attitűdjét. A sok helyen demagóg, magát marxistának tekintő kritikát megfogalmazó műben a szerző a magyar „burzsoá” jogbölcséleti gondolkodást – és főképpen annak az elmúlt századfordulót követő időszakát – úgy mutatja be, mint reakciós, szélsőséges, ideologikus, a mindenkori elnyomó hatalmat kiszolgáló tradíciót. Az osztályharc szellemében fogant megközelítés közel három évtizedre meghatározta azokat a dogmatikus kiindulópontokat, ame-

unum, lex multiplex. Liber Amicorum Studia Z. Péteri Dedicata. Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogfilozófia köréből / Studies in Comparative Law, Theory of State and Legal Philosophy, [Jogfilozófiák / Bibliotheca Iuridica. Libri Amicorum 13] Szent István Társulat, Budapest, 2005. 513–523.

³² Irk Albert jogbölcséleti munkásságáról lásd Szabadfalvi József: Egy „tiszultabb, szintetikus módszertani felfogás” – Irk Albert jogbölcséleti munkássága. *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, XI. évf. (2005) 2. sz. 128–134.

³³ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon.* [1955] 490.

³⁴ A hazai neoskolasztikus jogfilozófiai gondolkodásról lásd Szabadfalvi József: Neoskolasztikus természetjog a két világháború közötti Magyarországon. *Vigilia*, LXVII. évf. (2002) 8. sz. 586–594.; Paksy Máté – Varga Csaba: Ideas of Natural Law in Hungary, Past and Present. *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, XVI. évf. (2010) 2. sz. 156–157.; Varga Csaba: Az utókor szakmai ínsége. (Horváth Sándor és a hazai természetjogi örökség) In: Horváth Sándor OP: *A természetjogról.* (Szerk.: Varga Csaba) Szent István Társulat, Budapest, 2012. 321–326.; Kuminetz Géza: *Egy tomista jog- és állambölcsélet vázlat.* I. Szent István Társulat, Budapest, 2013. (Különösen: 25–55.); Turgonyi Zoltán: Kereszténység, nemzet, tulajdon. Horváth Sándor természetjogi munkásságáról. In: Mester Béla (szerk.): *(Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 303–340.

lyekhez igazodva lehetett csak az érintett szerzőkhöz és műveikhez közelíteni.

A polgári jogbölcseleti gondolkodás újraértékelésének különös epizódja volt 1955. január 29-én az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar tanácsülésén lefolytatott vita.³⁵ Szabó „készülő” könyvének a „Horthy-fasizmus állam- és jogbölcseleté”-vel foglalkozó fejezetét megtárgyaló ankéton a résztvevők között találjuk a szerzón kívül – a hátramaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint – a hazai jogtudomány korabeli, illetve a 20. század második felének később meghatározó személyiségeit. Így jelen volt többek között Antalffy György, Asztalos László, Beck Salamon, Beér János, Brósz Róbert, Csizmadia Andor, Eörsi Gyula, Földesi Tamás, Halász Pál, Kulcsár Kálmán, Marton Géza, Madarász László, Mártonffy Károly, Móra Mihály, Nagy Tibor, Nizsalovszky Endre, Peschka Vilmos, Péteri Zoltán, Samu Mihály, Sárándi Imre, Sztodolnik László, Vas Tibor, Világhy Miklós és Weltner Andor. A névsorból kitűnik, hogy nem egy szűk szakmai közönség, hanem a jogtudomány számos ágát művelő, különböző generációkhoz tartozó személy volt jelen és nyilvánított véleményt. A hozzászólások során kétféle megközelítési mód és álláspont körvonalazódott. A bátrabb, önálló véleményt vállalók – így Nizsalovszky, Beck és Világhy – megállapításai szerint a szerző gyakorta esett a sommás megállapítás hibájába és nem elemezte kellő mélységgel az érintettek jogfilozófiai életműveit. A vita további résztvevői – főképpen Beér és Vas, valamint részben Halász, Marton és Eörsi – lényegében magáévá tette Szabó „értékelését”.³⁶ Majd hét évtized távlatából szemlélve, meglehetősen furcsa esettel állunk szemben, hiszen nem egy hozzáértő szűkebb szakmai közösség, hanem – néhány vendéggel kiegészülve – egy jogi kar meghatározó professzorainak

³⁵ E sajátos hangulatú és a korszakra jellemző „liturgiájú” vita jegyzőkönyvét lásd: „A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcselete.” Az ELTE ÁJK tanácsülésén 1955. január 29-én rendezett vita Szabó Imre készülő könyvének IX. fejezetéről. (Sajtó alá rendezte: Varga Csaba) *Jogelméleti Szemle*, V. évf. (2004) 3. sz. (<http://jesz.ajk.elte.hu/varga19.html>) A „vitáról” korabeli tudósítás is született. Vö. Samu Mihály: Vita a Horthy-fasizmus állam- és jogbölcseletéről. *Felsőoktatási Szemle*, IV. évf. (1955) 5. sz. 228–232. A vitaülésről lásd még Szabadfalvi József: Gondolatok egy elhíresült vita jegyzőkönyve alapján (Ítéletek és vélemények a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról). In: *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv*. (Szerk.: Szabadfalvi József) Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Debrecen, 2005. 269–283.

³⁶ Érdemes itt utalni a Magyar Tudományos Akadémia Állandó Jogi Bizottságában 1951 tavaszán lefolytatott vita – melyet Eörsi Gyula, Nizsalovszky Endre és Világhy Miklós foglalt össze – zárógondolatoként megfogalmazottakra, mely szerint fontos feladat, hogy „a burzsoá jogon és jogtudományon nevelkedett és a marxizmus-leninizmus elsajátításán fáradozó, a szocializmus építésében tevékeny részvételre kész jogászok és jogtudósok a szocialista jogi gondolkodást elsajátítsák és megtanulják a marxizmus-leninizmus halhatatlan tanainak önálló alkalmazását saját működési területükön, saját tudományszakukban.” (Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek” problémájáról. *Jogtudományi Közöny*, VI. évf. [1951] 7. sz. 377.) A jelenlévő és megnyilatkozó jogtudósok közül többen is az „érintettek” körébe tartoztak.

körében vitatták meg egy megjelenés előtt álló mű sok szempontból legneuralgikusabb részét. Minden tiszteletet megérdemelnek azok az oktatók, akik szembe mertek helyezkedni az ekkor már hivatalosnak tekinthető nézetekkel szemben és nonkonformista módon önálló véleményt képviseltek.

Szabó könyvének megjelenését követően közel két évtized telt el anélkül, hogy a magyar jogbölcséleti tradícióról idehaza bárki érdemben véleményt formált volna. Egyetlen – némiképp üdítő – kivételként lehet megemlíteni Peschka Vilmos (1929–2006)³⁷ *A magyar magánjogtudomány jogbölcséleti alapjai* című tanulmányát, amely az elhíresült „vita” után négy évvel jelent meg az Állam- és Jogtudományi Intézet „Értesítőjében”.³⁸ Az értekezés a 18–19. század fordulójától a második világháború végéig tekinti át „a magyar magánjogtudomány fejlődésében jelentkező legfontosabb jogfilozófiai gondolatokat”, illetve a jogbölcséletnek „a magyar társadalom története és fejlődése vonatkozásában betöltött szerepét és funkcióját.”³⁹ Szabó árnyékában nem volt problémamentes feladat a magyar jogbölcséleti gondolkodás említett korszakainak az értékelése. Az 1959-ben megjelent írás természetesen magán viseli a korszak jogtudományi fogalomhasználatának markáns jegyeit. Így találkozhatunk benne az ötvenes évekből jól ismert – sajátos jelentéstartalmat hordozó – marxista terminusokkal, jelzős szerkezetekkel, mint például „Horthy-fasizmus”, „hanyatló kapitalizmus”, „retrográd nacionalizmus”, „konzervatív-reakciós szellem”, „a jog osztályjellege” megfogalmazásokkal. Ugyanakkor a mű szellemiségétől távol állt mindenfajta lekezelő, megbélyegző hangnem. Peschka ez idő tájt őszintén gondolta a vizsgálat tárgyát megérteni törekvő, azzal polemikus módon vitatkozó marxista jogelmélet művelését. Éppen ezért lehet ma is hasznos és részben „hézagpótló” olvasmány e hat és fél évtizeddel ez előtt közölt tanulmány.

Mindazonáltal Szabó megállapításai végeredményben dogmatikus kánonná válva megkerülhetetlen kiindulópontként szolgáltak a kora-

³⁷ Peschka Vilmos munkásságáról lásd Fekete Balázs: *Erkölc, etikum és jog összefüggései Peschka Vilmos munkásságában. Állam- és Jogtudomány*, LI. évf. (2010) 1. sz. 41–49.; Szmodis Jenő: *Peschka Vilmos (1989–2006)*. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. IV. köt. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014. 157–173.; Lamm Vanda: *Peschka Vilmos (1929–2006), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja* (https://mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezések/Peschka_V_1929_2006.pdf)

³⁸ Peschka Vilmos: *A magyar magánjogtudomány jogbölcséleti alapjai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője*, II. köt. (1959) 1–2. sz. 37–74. A tanulmány elemzését lásd Szabadfalvi József: „A magyar magánjogtudomány jogbölcséleti alapjai”: Peschka Vilmos nézeteinek rekonstrukciója. In: *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. LIII–LIV. Ann. 2016–2017. (Editio specialis in memoriam Vilmos Peschka) ELTE, Budapestini, 55–65.

³⁹ Peschka Vilmos: *A magyar magánjogtudomány jogbölcséleti alapjai*... 38.

beli magyar jogtudományi gondolkodás számára, illetve azon túl is a következő évtizedekben. Jó példa erre Sándor Pál (1901–1972) *A magyar filozófia története 1900–1945* címen 1973-ban megjelent könyvében a Moórt és Horváthot bemutató rész.⁴⁰ A marxista filozófia korabeli reprezentánsa Moór életművének sommás értékelésekor kijelenti: „Aligha tévedünk, ha [...] a Horthy-Bethlen-rezsim, azaz az ún. »konszolidált« ellenforradalom, majd a hitlerista parancsoknak engedelmessé, de az angolszász hatalmak felé is pislogó, egy időben Kállay-kettősnek nevezett politikai irányzat filozófiai, nevezetesen jog- és állambölcseleti visszfényét véljük Moór munkásságában felfedezni, amelynek legfontosabb attribútumai a szovjetellenesség, a békeszerződések revíziójára való törekvés, a nacionalizmus volt.”⁴¹ De nem jár el méltányosabban a szerző Horváthtal sem, akit a „szinoptikus jogtan” művelőjeként mutat be és tudományos pályafutása záró aktusaként említi a magyar nép felszabadulását a „fasizmus elnyomása” alól.⁴² A könyv még utalás szintjén sem tesz említést Horváth 1945-öt követő munkásságáról. A sors különös fintora, hogy jeles jogfilozófusunk épp a monográfia megjelenésének évében hunyt el az Egyesült Államokban.

Hasonlóan Sándorhoz, egy évvel később Papp Ignác (1933–2011) – a szegedi egyetem jogi karának akkori oktatója, későbbi professzora – a kari aktában megjelent terjedelmes elmélet-történeti tanulmányában Moór és Horváth munkásságán keresztül mutatja be a Horthy-rendszer jogfilozófiáját. Bár majd két évtized telt el Szabó nevezetes művének megjelenésétől, Papp néhány oldalas értékelése, annak stílusa, hangneme és végkövetkeztetése a „legsötétebb” ötvenes éveket idézi. A vizsgált életművek és az azt mérlegre tevő közötti intellektuális szakadék rendkívül szembeötlő. Jogfilozófiáról valójában itt alig esik szó, sokkal inkább Moór és Horváth ideológiakritikai megítéléséről.⁴³ A marxista kategóriák végtelenül leegyszerűsített, vulgarizált alkalmazása, a megbélyegző minősítések vélhetően már az idő tájt is sokakban ambivalens érzéseket váltottak ki.

1975-ben, a „felszabadulás” harmincadik évfordulója alkalmából Szabó *Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon* címmel a „hivatalos” álláspontot megerősítő tanulmányt jelentetett meg.⁴⁴ A korszak

⁴⁰ Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. Magvető Kiadó, Budapest, 1973. 190–209.

⁴¹ Uo. 198.

⁴² Uo. 209.

⁴³ Papp Ignác: *Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből (1924–1950)*. Acta Universitatis Szegedinensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tom. XXI. Fasc. 3. Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1974.

⁴⁴ Szabó Imre: *Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon*. *Jogtudományi Közlöny*, XXX. évf. (1975) 3–4. sz. 129.

immár legbefolyásosabb jogtudósaként az „új magyar állam- és jogelmélet” elmúlt három évtizedét értékelve kijelenti, hogy „viharos fejlődés” eredményeképpen sikerült szembefordulni az „elvonat” és „spekulatív” jellegű burzsoá jogfilozófiával. Némiképp diadalittasan állapítja meg, hogy az „előző korszak” hazai képviselőivel – utalva a két háború közötti évtizedekre – már megtörtént a „következetes leszámolás”.⁴⁵

Visszaforogni látszik az idő, ha szembesülünk Szabó monográfiájának 1980-as második, „javított” kiadása előszavában kifejtett gondolatokkal, ahol a szerző büszkén vállalja huszonöt évvel korábban tett megállapításait. Sőt az eltelt évtizedek – mint írja – még inkább megerősítették véleményében: „A jelen második, javított kiadással a könyv új útra [...] indul; [...] most már egy más, egy új generáció lesz az olvasója. Feltételezhető, hogy ez az új generáció [...] sokkal megbocsátóbb a múlt irányában. Ettől a túlzott engedékenységtől szeretném óvni az olvasókat s különösen a fiatal olvasókat. Egy ideológiai jellegű tudománytárgyat, így az állam- és jogbölcseletet illető álláspont a múlt megítélését illetően is csak akkor lehet következetes, ha megfelelő elméleti-ideológiai alapról ismertet, értékel és bírál. Az úgynevezett szigor, amelyet egyes kritikaink már könyvünk első kiadásánál is szóvá tettek, valójában nem szigor, hanem csak elvi következetesség, amellyel elvetjük mindazt, ami a múlt magyar állam- és jogbölcseletében idealizmus, antimaterializmus és kifejezetten burzsoá álláspont. Könyvünknek ezt az új kiadását azzal bocsátjuk útjára, hogy az az elvi álláspontunkban nem tér el az első kiadástól; ezt mi nem tekintjük könyvünk hibájának, hanem éppen előnyének.”⁴⁶ A szerző ezekkel a sorokkal zárja 1977-re datált előszavát. A rendszer logikáját követve is nehéz magyarázatot találni arra, hogy két és fél évtizeddel az első megjelenést követően a Magyar Tudományos Akadémia kiadója miért tartotta időszerűnek a monográfia újbóli megjelentetését.

Az 1980-as évek elejére ugyanakkor nyilvánvaló változások következtek be a hazai jogtudományi gondolkodásban. Az akadémiai álláspont lassan, de folyamatosan kezdett toleránssá válni a hivatalostól el-

⁴⁵ Nem érdektelen megemlíteni, hogy Szabó e művében – lényegében a kádári konszolidáció „sike-reinek” kellős közepén – a magyar jogelmélet második világháború utáni történetének „korszakolá-sakor” az alábbi időszakokat különböztette meg: 1) Az 1945–1949 közötti szakasz: „elméleti küzdelem” a „rég, polgári jogfilozófiai felfogást” megvallókkal szemben, melyet „az egymással ellentétes nézeteknek egyáltalán nem békés, hanem harcias egymás mellett élése jellemezte”. 2) Az 1949–1955 közötti szakasz: a marxista-leninista állam- és jogelmélet hegemón szerepbe kerülése. A példát a szovjet állam- és jogelmélet eredményei jelentették, ugyanakkor hibaként jelöli meg, hogy „az elméletnek egyfajta citatológiával való összetévesztése”, illetve a „klasszikusok műveinek tételeihez való merev leegyszerűsített viszonyulást” eredményezett. 3) Az 1957-től kezdődő szakasz: a „marxista-leninista állam- és jogelmélet önálló nemzeti művelését” tette lehetővé. Vö. uo. 130–131.

⁴⁶ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 21.

térő felfogásokkal szemben. Az évtized közepére a magyar jogelméleti irodalomban végleg meggyöngült a szovjet típusú marxizmus pozíciója. A korábban megkérdőjelezhetetlen értékelések kritikája már nem jelentett a kutatók számára egzisztenciális ellehetetlenülést. A jogelmélettel foglalkozók egyre szabadabban művelhették tudományszakjukat. Az új utak keresésének egyik formájaként jelent meg a „fordulat éve” előtti magyar jogbölcseleti hagyomány újrafelfedezése, az érintettek munkásságának rehabilitása.

S. KIRÁLY BÉLA

TERMÉSZETJOGÁLLAM ÉS MÓDSZERTANI ATEIZMUS

Interjú Turgonyi Zoltán filozófussal

– 2021 nyarán megjelent Természetjogállam című könyvében nem kevesebbre vállalkozott, mint egy új erkölcsi és politikai közmegegyezés elméleti alapjainak a megírására. Abból a tényből indult ki, hogy a nyugati civilizációnak az identitása, sőt a fennmaradása forog kockán, noha azt hiszi magáról, hogy a mostani, „kiteljesedett” formájában egyetemes érvényű mintákat kínálhat, esetenként kényszeríthet az emberiségre. A könyve kiútkeresés, amelyben a posztmodern liberalizmust a „tapintat rémuralmának” nevezi. Mire gondolt ezzel a minősítéssel?

– A tapintat rémuralma kifejezéssel arra céloztam, hogy napjainkban a nyugati államok, de a gazdasági hatalom és a médiumok birtokosai is korábban példa nélkül álló módon és mértékben igyekeznek tekintettel lenni bizonyos csoportok érzékenységére. Olyan közismert dolgokra gondolok, mint a politikai korrektség megkövetelése, az egyetemeken ún. „biztonságos terek” (safe spaces) létesítése, a nyelvi „mikroagresszió” tilalma, bizonyos kényes témák szóba hozásának gyűlöletbeszédként való megbélyegzése, és így tovább. Egészen ártatlannak látszó magatartásokat egyik napról a másikra megengedhetetlenekké nyilvánítanak. Tőlünk nyugatra már sok helyen megbotránkozást kelt például, ha az ajtóban előre engedek egy nőt, vagy ha egy előadásomat a „Hölgyeim és Uraim!” megszólítással kezdem. Az előbbi „szexista diszkrimináció”, mert éreztetem a nővel, hogy a gyengébb nemhez tartozik, az utóbbi pedig ezen kívül azt sugallja, hogy csak két nem létezik, ami azok számára sérelmes, akik ezek egyikéhez sem sorolják magukat.

De utalhatok arra a mind erősebb elvárásra is, hogy a közéleti, politikai eszmecserekből és a tudományban kerüljük az olyan állításokat, amelyek igazak ugyan, de sértőek lehetnek valamely csoport tagjai számára. Könnyen belátható, hogy mindez előbb-utóbb teljesen megfojtja a szólásszabadságot. Ezzel korunk liberalizmusa éppen az egyik legalapvetőbb liberális értéket fenyegeti. Sokan ezt azzal magyarázzák, hogy a liberalizmus ma uralkodó formáiban a szabadság helyett az egyenlőség lett a központi érték, és ezt sérti, ha bizonyos csoportokat mintegy lefokozunk az érzékenységüket sértő megnyilvánulásokkal. Valójában azonban már a régi liberalizmus is magában hordozza az önrombolás lehetőségét, hiszen – némileg leegyszerűsítve – arra a minimalista erkölcsre épül, amely szerint az egyén bármit megtehet, amivel a másik egyénnek nem okoz kárt. Ez az ún. kárelv mai hétköznapi ésszel látszólag elegendő is, de ha jobban belegondolunk, észrevesszük, hogy

így nincs többé alapunk helyteleníteni olyan viselkedéseket, amelyek konkrét egyéneknek ugyan nem ártanak, de a közjónak annál inkább! Ha pl. egy szerelmespár tudatosan csak élvezetforrásként fogja fel a szexualitást, és szántszándékkal lemond a családalapításról, akkor e magatartásnak valóban nincs köznap értelemben vett „sértettje”, de ha túl sokan viselkednek így egy társadalomban, akkor az hamarosan kihal! A liberalizmus azonban saját alapelveinek megfelelően kénytelen az efféle viselkedéseket magánügyekként kezelni. Teljesen igaza van Ernst-Wolfgang Böckenförde-nek, aki a róla elnevezett paradoxont megfogalmazva arra mutat rá, hogy a liberalizmus a saját működéséhez olyan erkölcsi normák érvényesülését kívánja meg, amelyeket nem írhat elő, mert akkor nem volna többé liberális. Ez a paradoxon kezdettől ott volt a liberalizmusban, de eleinte a nyugati emberek többsége még a régi erkölcsöt követte, nem használta ki a kárelv adta lehetőségeket. (A korábbi normáknak a liberalizmus idején való efféle továbbélését nevezi Molnár Tamás „maradék kereszténységnek”). Ma azonban a liberalizmus már komolyan veszi magát e vonatkozásban, azért is, mert az időközben kialakult fogyasztói társadalmat működtető gazdaság a tömeges hedonizmusban érdekelt.

Nem véletlen tehát a népességfogyás, sem pedig az, hogy e demográfiai problémát nem a régi erkölcsi normák megerősítésével és az eredeti értelemben vett család támogatásával kívánják orvosolni, hanem a migráció szorgalmazásával. Ez, mint köztudott, rettenetes konfliktusokat szül, és az említett érzékenységvédő cenzúra egyebek között éppen arra szolgál, hogy e problémákat a szőnyeg alá lehessen söpörni: ha valaki kiáll a hagyományos házasságra épülő család mellett vagy felhívja a figyelmet a bevándorlás okozta feszültségekre, rögtön megvádolják diszkriminációval, illetve gyűlöletbeszédrel, és el is hallgattatják, anélkül hogy állításai igazságát egyáltalán megvizsgálnák.

– A „tapintat rémuralmának” kényszerítő fegyvere a multimilliárdos méltóságok által birtokolt média. A múltban a végrehajtó hatalom regulázta a médiát, ma a média táncoltatja a végrehajtó hatalmat. Az Isten halálával dobálózó poénok korában egy olyan természetjogállam körvonalait vázolta fel, amely a Teremtő létezésére alapoz. Mi ennek a lényege?

– Pontosítanám a mondottakat! A „természetjogállam” – amelynek mibenlétére még visszatérek – szekuláris állam lévén nem alapoz közvetlenül a Teremtő létezésére, ugyanakkor valóban természetes szövetségesének tekinti a vallás egy bizonyos formáját. Mielőtt belebocsátkozom ennek részleteibe, azt kell hangsúlyoznom, hogy a Nyugat a nietzschei értelemben vett „Isten halála” utáni állapotban van: a tömegek számára többé nem evidens a Teremtő léte és általában a vallási

tételek igazsága. Az, hogy az ezek mellett szóló hagyományos észérvek elégtelenségére vagy más tényezőkre kell-e visszavezetni e mára kialakult helyzetet, fontos kérdés, de a válasz külön tanulmányt igényelne. Most érzük be annyival, hogy korunk nyugati átlagemberei a vallások és egyéb világnézetek óriási választékával találkoznak, amelynek alapos áttekintéséhez és értékeléséhez nincs idejük, nem beszélve arról, hogy a legtöbben az ehhez szükséges szakértelemmel sem bírnak. Így lényegében az ember egyéni élettörténetének esetlegességein múlik, hogy végül melyik világnézet híve lesz a sok közül.

E helyzettel hozható összefüggésbe az a tény, hogy még a hittel kapcsolatos észérvekhez hagyományosan a legjobban ragaszkodó Katolikus Egyház is elismerte (a II. vatikáni zsinaton): létezhetnek olyan emberek, akik önhibájukon kívül ateisták. Ilyen körülmények között, számolva azzal, hogy belátható időn belül nem fog megszűnni e világnézeti pluralizmus, a társadalom egészét érintő ügyekben (a politikától a tudományig) csak ún. publikus érveket használhatunk az eszmecserék során, vagyis olyan érveket, amelyek megértéséhez és mérlegeléséhez nincs szükség semmiféle értelemben vett „megtérésre”, hanem mind a hívők, mind a nem hívők számára hozzáférhetőek. Másképpen szólva egyfajta módszertani ateizmust alkalmazunk: az evilági jelenségeket kizárólag evilági okokkal magyarázzuk, és a normák meghatározásakor sem hivatkozunk Istenre. Közös erkölcsöt is csak így lehet megalapozni.

Márpedig ilyen erkölcsre szükség van, hiszen korunkban e téren – a fent említett kárelvet leszámítva – meglehetősen relativista szellem uralkodik. A kárelv viszont, amint már utaltam rá, önmagában nem elég, hiszen ez csak az egyének védelmét szolgálja, a társadalom tartós fennmaradását és virágzását nem biztosítja. Ezt egyébként egy józanul gondolkodó liberális is beláthatja, hiszen ha az állam teljesen magánügynek tekinti a nemiséget és a családdal kapcsolatos viselkedést, akkor – ahogyan az előző válaszomban a szexualitás kapcsán mondtam – végül nem születik elég gyerek, és így elfogyhatnak a liberalizmus számára oly fontos szabad életforma-választás *alanyai*. Ugyanezen választásnak pedig a *tárgyai* tűnhetnek el, ha nem áll rendelkezésre a választható lehetséges életformák széles skálája, amely viszont megfelelő kulturális és anyagi alapokat kíván. Ez utóbbiakhoz pedig értelmi erőnyelveket kifejlesztő és ezek birtokában a művészetekkel, tudományokkal foglalkozó, a gazdasági életet működtető emberek sokasága szükséges. Ennek megvalósulását sem nyilváníthatja tehát teljességgel magánügynek a liberalizmus, ha tartósan fenn akar maradni. Ha egy – akár liberális, akár másfajta – civilizációt kívánunk működtetni, az erkölcsnek nemcsak az egyéni érdekeket kell védenie, hanem a társadalomnak

mint egésznek a javát is, azaz a közjót. Ezért beszélek a könyvemben kétfunkciós erkölcsről. A klasszikus értelemben vett természetes erkölcsi törvény vagy természetjog (tehát az emberi természethez illő normákat tartalmazó, egyetemesen érvényes és elvileg bárki számára érthető észérvekkel igazolható erkölcs) kiválóan betöltheti e szerepet, hiszen normái mindkét említett funkciót képviselik, és egyúttal kizárólag észérveket használ.

– *Fejtegetéseiből önként adódik a gondolat, hogy csak az egyéni jogokra összpontosító, mai nyugati értékrend helyett a természetjogra épüljenek civilizációnk alkotmányai.*

– Ez, remélem, könnyen belátható. Az így megvalósuló államot nevezem én természetjogállamnak. Van azonban egy fontos különbség az általam javasolt és a régi természetjog között. Az utóbbi még az ember Isten iránti kötelességeit is tartalmazta, hiszen nagyjából a XVIII. század végéig a nyugati gondolkodás észérvekkel bizonyíthatónak tartotta a Teremtő létezését, amiből bizonyos – szintén ésszel belátható – vallási teendők is adódtak. Ma – annak megfelelően, amit korábban mondtam – Isten „zárójelbe kerül”. A természetjogállam alkotmánya sem tartalmazna kifejezetten vallási előírásokat, de így is jóval többet követelne, mint a mai liberális konszenzus, hiszen a kétfunkciós erkölcsön alapulna, így deklarált célja lenne a társadalom tartós fennmaradása, ennek érdekében például kitüntetetten védelmezné a hagyományos házasság és család intézményeit, továbbá a közéleti viták és a tudomány tabuktól és cenzúrától való mentességét, hiszen az objektív valóság minél mélyebb ismerete szükséges ahhoz, hogy a civilizáció működtetése érdekében szükséges lépéseket megtehesük. Így az igaz információkat nem szabad elhallgatni csak azért, mert kimondásuk sértené egyes csoportok érzékenységét.

Ugyanakkor Isten „zárójelben hagyása”, tehát egyfajta „módszertani ateizmus” alkalmazása nem jelenti azt, hogy a természetjogállam ne vehetné igénybe az olyan vallások segítségét, amelyek morális tanítása összhangban van az említett kétfunkciós erkölccsel, s amelyek így ennek betartásában fontos többletmotivációval szolgálhatnak az állam hívő polgárai számára. Persze nem minden vallás alkalmas erre, mert meg kell felelniük néhány további kritériumnak is: el kell fogadniuk a módszertani ateizmust (hiszen enélkül nem tudnak együttműködni más világnézetű emberekkel), képeseknek kell lenniük a vallási és a politikai közösség szétválasztására (hogy mind egymást, mind a nem hívőket az állam egyenrangú polgáraiként kezelhessék), emellett pozitívan kell értékelniük az anyagi világot (hogy kellő indíttatást érezzenek az evilági dolgokkal való törődésre).

– *Könyve harmadik részében hosszan érvel a katolicizmusnak a természetjogállammal való összeegyeztethetősége mellett. Miért éppen ezt a felekezetet részesíti kitüntetett figyelemben?*

– A harmadik rész célja mindenekelőtt annak bemutatása, hogy egyáltalán létezik olyan vallás, amely megfelel a négy felsorolt kritériumnak. Több okból választottam ennek szemléltetésére éppen a katolicizmust (miközben expressis verbis vallom, hogy más felekezetek, illetve vallások – mindenekelőtt a kereszténység nem katolikus ágai és a judaizmus – is kielégíthetik a négy feltételt, és így szintén a természetjogállam szövetségesei lehetnek). Először is azért, mert a katolicizmus rendelkezik köztudottan a legkidolgozottabb természetjogi hagyományal, s már ezért is megkülönböztetett figyelmet érdemel. Másodsorban, a mondottakkal összefüggésben, a katolikus tanítás határozottan különbséget tesz az emberi megismerés természetes és természetfeletti szintje között, és ennek köszönhetően szinte kész állapotban kínál nekünk egy relatíve zárt, a kinyilatkoztatást „zárójelbe tevő”, csak észérveken alapuló erkölcsi rendszert mint a természetjog paradigmátikus esetét. Végül, de nem utolsósorban persze azért esett rá a választás, mert különösen jól megfelel az imént felsorolt kritériumoknak.

A katolicizmus jónak tartja az anyagi világot (amivel persze nincs egyedül). Már a Biblia elején, a teremtés leírásakor többször olvasható: Isten látta, hogy jó, amit teremtett. Az anyag jóságát erősíti a krisztológia központi tanítása is, hogy ti. Jézus egyszerre valóságos Isten és valóságos ember, beleértve azt is, hogy valóságos teste van, az anyag tehát értékes, méltó arra, hogy az Ige egyesüljön vele. De ugyanígy hivatkozhatunk arra, hogy a világ végén az ember testben fog feltámadni.

Ami a politikai és a vallási közösség viszonyát illeti, erről ugyan folytak viták a történelem során, de az állam és az egyház közötti elvi különbségtétel mindvégig fennmaradt. A módszertani ateizmus is igen erőteljesen van jelen a katolikus hagyományban: az isteni együttműködés, a *concursum divinum* tanának jegyében régóta vallja az Egyház, hogy Isten a teremtményeket ezek természetének megfelelően mozgatja. Ebből adódóan minden evilági történés egyszerre okozata teljes mértékben Istennek mint Első Oknak és – egy másik síkon – teljes mértékben evilági okoknak. A kettő egyszerre igaz, és nem lehet közöttük konfliktus. (Pl. egyidejűleg vallhatja valaki a világ Isten általi teremtését, és azt, hogy ez a modern természettudományok által leírt konkrét formában történt, beleértve az evolúciót is.) A profán tudománynak csak az evilági okokkal kell foglalkoznia, akkor is, ha hívő tudósok művelik, akik így nehézségek nélkül együttműködhetnek akár ateista kollégáikkal is. A kétfunkciós erkölcsöt is megtaláljuk a katolikus tanításban: elég, ha a

szexualitás és a család közismerten részletes szabályozására gondolunk. Itt azonban, a félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell: nem arról van szó, hogy a katolicizmus (vagy más felekezet, vallás) normáit „egy az egyben” átvenné a természetjogállam. Ez utóbbi egy bizonyos közös erkölcsi minimumot próbálna érvényre juttatni, amely többet követelne ugyan minden állampolgártól, mint a mai liberális demokráciák, de figyelembe venné, hogy bizonyos magatartásokat irreális lenne elvárni olyan emberektől, akik nem hisznek Istenben és a halál utáni életben.

Hogy egy szemléletes példával éljek: a régi természetjog, amely feltételezte a Teremtőt és a túlvilági szankciókat, kijelenthette, hogy a nemi kapcsolat csak a házasságon belül erkölcsös. Ezzel motiválta az egyéneket a családalapításra, hiszen csak így juthattak erkölcsileg megengedett módon szexuális örömhöz. Aki nem talált magának társat, és komolyan vette a házasság előtti nemi élet tilalmát, a túlvilági élet reményével vigasztalhatta magát. Egy mai nem hívő esetében erre természetesen nincs mód, tehát egy a korunk realitásaival számoló mai természetjogállam nem nyilváníthatja sem erkölcsi, sem jogi értelemben bűnnek a házasság előtti szexet, de kihasználhatja azt a tényt, hogy vannak olyan polgárai, akik valamely vallás híveiként mégis ragaszkodnak ahhoz, hogy a nemi életnek a házasságon belül van a helye, és e szabály betartására a halál utáni életben való hit motiválja őket.

A természetjogállam ezért (és más hasonló okokból) tekinti szövetségeseinek az említett négy kritériumnak megfelelő vallásokat, és támogatja is őket, noha az állam így nem folytat térítő tevékenységet (hiszen ehhez egy konkrét vallással, sőt egy bizonyos felekezettel kellene nyíltan közösséget vállalnia, amit más – a négy kritériumnak ugyancsak megfelelő – vallások és felekezetek méltánytalanságnak éreznének).

Felmerül persze a kérdés, hogy akkor miben különbözne egyáltalán a természetjogállam erkölcsi követelményrendszere a liberalizmusétól, hogyan juttatná érvényre az erkölcs második funkcióját, a közjó szolgálatát a nem hívők esetében. Nos, elsősorban az értékrend és általában a szemléletmód átalakításával, nevelés és propaganda útján, és persze mindezek alapjaként az egyénektől és érdekeiktől elkülönülten tekintett társadalom fenntartandóságának és az ezt biztosító normáknak (pl. a hagyományos értelemben vett család kitüntetett értéként való kezelésének) az alkotmányban való rögzítésével. Ez paradigmaváltást kíván: a kiindulópont többé nem lehet az egyén a maga abszolutizált jogaival. Először azt kell tisztázni, mik a kötelességeink a civilizáció tartós fennmaradásának és virágzásának érdekében, és az ezek után fennmaradó mozgásteret tölthetik ki a jogok. (Hiszen civilizáció lehetséges emberi jogok nélkül, de emberi jogok nem lehetségesek civilizáció nélkül.)

– Több magyar, olasz, francia és angol nyelven megjelent tanulmánya egyfajta előmunkálatnak tekinthető a Természetjogállam című könyvéhez. Írt viszont egy két kiadást is megért monográfiát az etikáról. Miért fordult a figyelme a filozófia eme kitüntetett diszciplínája felé?

– Tulajdonképpen *Etikám* is előmunkálat a *Természetjogállam*hoz. És mindkét könyvem arra irányuló kísérlet, hogy korunk relativizmusát meghaladjuk, egyetemes érvényű erkölcsi normákat fogalmazzunk meg. Ennek – némileg leegyszerűsítve a kérdést – két fő akadályát lehet megnevezni, s mindkettővel foglalkoztam *Etikámban*. Az egyik a híres vagy hírhedt „van-legyen” probléma, amelyre rögtön visszatérek. A másik az erkölcsök történeti és földrajzi sokfélesége. Ez meglehetősen szembeötlő, és sokak szerint maga e tény cáfolja egy minden korban és helyen érvényes természetes erkölcsi törvény lehetőségét, hiszen ha ennyi különböző erkölcs van, akkor nem lehet mindegyik egyszerre azonos a természetjoggal, ami pedig azt jelenti, hogy sok helyen és korban e természetjogtól eltérő normarendszer működteti a társadalmat.

Ebből sokak számára az következhet, hogy vagy el kell vetni magának az egyetemes érvényű normarendszernek a gondolatát, vagy a nyugati értelemben vett természetjogtól eltérő civilizációkat egyszerűen bűnösöknek kell tartani. Egyik sem szerencsés megoldás, hiszen egyfelől a mai globális kihívásokkal egymásra utaltan szembesülő földi társadalmaknak nyilvánvalóan kell valami közös normarendszer, másfelől nem igazán szerencsés dolog bűnösöknek tartani évszázadokon vagy akár évezredekken át jól működő és virágzó civilizációkat. Az e nehézség legyőzésére megoldásokat javasoló szerzők közül én Jacques Maritainnel, a neotomizmus talán legeredetibb XX. századi képviselőjével értek egyet. Szerinte különbséget kell tenni a természetjog ontológiai és ismeretelméleti oldala között: egyfelől öröktől fogva igaz, hogy az emberi természetnek ezek és ezek a normák felelnek meg a legjobban, másfelől viszont e normák felismerése egyfajta kulturális evolúciós folyamat során történik, amelyben az egyes civilizációk más-más ütemben haladnak előre, sőt egyes normák tudatosulása nem is lehetséges a társadalom fejlettségének bizonyos szintje alatt.

Így egyszerre ismerhetjük el az erkölcsök tényleges sokféleségét és egyetlen ideális állapot felé való fejlődésüket. Ami pedig a „van-legyen” problémát illeti, ennek lényege az a napjaink nyugati civilizációjában (de elsősorban az angolszász világban) elterjedt nézet, miszerint egyfajta „szakadék” tátong a tények és az értékek világa között: le tudjuk írni racionálisan, hogy mi *van*, de ebből nem lehet levezetni azt, hogy minek *kell(ene)* lennie. Sokak szerint ez lehetetlenné teszi mindenfajta norma, érték, parancs tudományos érvényű megfogalmazását. Nos, e

„szakadék” bizonyos értelemben valóban létezik. A következő példával lehetne szemléltetni. Tegyük fel, hogy valakit rá akarok beszélni arra, hogy maradjon hű a feleségéhez! Ennek érdekében olyan értékre kell hivatkoznom, amelyet ő is elismer. Mondhatom például neki, hogy a hűtlenség veszélyezteti a házasság intézményét. Ha ez utóbbit ő is fontosnak tartja, talán sikerül meggyőznöm őt. Ám mi van, ha visszakérdez: „Miért kellene a házasság intézményét fontosnak tartanom?” Erre azt felelhetem: „Mert ezen alapul a család.” Mármost lehet, hogy a család az ő számára is érték, de akár ezen a ponton is visszakérdezhet: „Miért kellene támogatnom a család létezését?” Ha erre azt felelem, hogy a család intézménye a társadalom létezésének előfeltétele, és vitapartnerem számára is érték a társadalom, akkor lehet, hogy sikerül meggyőznöm. De akár azt is felelheti, hogy őt nem érdekli a társadalom sorsa. És így tovább.

Akkor tudom biztosan meggyőzni, ha végül találok egy olyan értéket, amelyet mindketten elismerünk, s amely az ő számára is kellően alapvető. Elvi garancia nincs rá, hogy bármely két ember vonatkozásában mindig lehet találni ilyen értéket. Végző soron a szubjektív értékrendek esetleges tartalmaitól függ az efféle viták kimenetele. Ebben az értelemben tehát valóban van egy hézag a tények és az értékek között. Ugyanakkor az értékelések lehetséges tárgyai között van egy objektíve kitüntetett: az emberi társadalom tartós *létezése, hiszen, mint láttuk, enélkül semmiféle más érték, sőt, semmiféle egyáltalán emberinek nevezhető megnyilvánulás nem lehetséges. Az viszont elvben leírható tényítéletekkel, hogy ha e társadalmat fenn akarjuk tartani, akkor mit kell tennünk.*

Az így megfogalmazható teendőkből összeálló rendszert nevezem természetjognak. Ez persze nyilvánvalóan egy „hipotetikus természetjog”, akkor érvényes, *ha* elfogadjuk értéknek az emberi természetnek megfelelő civilizáció létezését. Láttuk, hogy elvben lehetségesek olyan emberek, akik szubjektív értékrendjében ez nem szerepel. Ám bízhatunk benne, hogy a nagy többség igenis akarja az emberi társadalom fennmaradását, akkor pedig – ha következetesen gondolkodik – el kell fogadnia ezt a hipotetikus természetjogot is. Egy kereszténynek mindenesetre már a hitéből következően el kell fogadnia, és ugyanez a helyzet sok más vallás híveivel is. De, gondolom, az ateisták zöme sem óhajtja az emberi civilizáció kollektív öngyilkosságát.

– *Nem áll fenn esetleg annak a veszélye, hogy ezt az egyetemesnek szánt természetjogot a nem nyugati népek túlságosan európai terméknek fogják tartani, és ez akadályozza majd őket annak elfogadásában?*

– Nos, kétségkívül van ilyen veszély. Ma amúgy is divat egyoldalúan a Nyugat múltbeli történelmi bűneiről beszélni, értékeit relativizálni, és elvetni mindazt, amit a „halott fehér férfiak” alkottak mostanáig.

Maguk a nyugatiak is sokszor elfogadják e szemléletet. Fontos azonban, hogy e tekintetben szem előtt tartsuk a következőket. Nemcsak a Nyugat viselkedett a múltban elnyomóként, hódítóként más civilizációkkal szemben, hanem ezek is egymással és sokszor velünk szemben is! E konfliktusok gyakorlatilag elkerülhetetlenek voltak az erőforrások szűkössége miatt (akárcsak az egyes társadalmakon *belüli* konfliktusok). Nem csupán a Nyugat követett tehát el a múltban olyasmit, amit ma bűnnek tarthatunk, hanem más civilizációk is vádolhatók ugyanezzel.

A Nyugat különlegessége abban áll, hogy – részben épp e bűnök árán – megalkotta azokat az eszközöket, amelyek segítségével e konfliktusok nagyrészt kiküszöbölhetők vagy legalábbis enyhíthetők: tudományos-technikai fejlődésünk eredményeképpen ma már elvben összhangot lehetne teremteni a népességszám és a rendelkezésre álló erőforrások között, jelentősen csökkenthető az az idő, amelyet az élet közvetlen fizikai újratermelésére kell fordítanunk, több lehetőség marad sajátosan emberi szükségletek kielégítésére, s mindemellett azokat az értékeket, normákat, intézményeket is mi hoztuk létre, amelyekkel elvileg békésen meg lehetne oldani a nemzetközi konfliktusokat. Mindez pedig végső soron az egész világnak jó, nem csupán a nyugatiaknak.

Lehet persze erre azt felelni, hogy mindeközben ökológiai válságot gerjesztettünk, és ráadásul a jólétünkkel együtt egy korábban példátlan individualista társadalom is létrejött. Ez igaz. De ezekre a kihívásokra is magában a nyugati hagyományban lehet megtalálni a megoldást: az utóbbi kérdést illetően elég visszatérnünk a már említett kétfunkciós erkölcsöt képviselő klasszikus európai természetjoghoz, és az ökológiai válságra is épp a nyugati tudomány további fejlődése hozhat megoldást, hiszen e problémának már maga a felismerése és széles körben való tudatosítása is nyugati emberek műve! Van tehát mire büszkének lennie a Nyugatnak, a többi civilizációnak pedig érdemes volna továbbra is odafigyelnie ránk. Arra kell gondolniuk, hogy a más civilizációktól való kölcsönzés a lehető legtermészetesebb dolog, maga a Nyugat is számtalanszor megtette ezt a múltban! Semmi okunk arra, hogy feladjuk identitásunkat és pusztulni hagyjuk civilizációnkat, sőt épp az emberiség érdeke kívánja, hogy fennmaradjon a Nyugat, persze úgy, hogy közben visszatalál *valódi* értékeihez.

– Jacques Maritaint említette, akitől két könyvet is lefordított: *A garonne-i paraszt*¹ és *Az igazi humanizmus*² címűeket. Molnár Tamástól viszont hat

¹ Jacques Maritain: *A garonne-i paraszt. Egy öreg laikus töprengése napjaink kérdésein*. Budapest, Szent István Társulat, 1999.

² Jacques Maritain: *Az igazi humanizmus. Egy új keresztény társadalom evilági és lelki vonatkozásai*. Budapest, Szent István Társulat, 1996.

*könyvet ültetett át magyarra, amelyből kiemelném Az ellenforradalom³ cí-
műt. Miért vált paradigmává ez a fogalom nála?*

– Talán azért, mert az ellentéte, a forradalom tartalmazza mindazt, ami Molnár Tamás szerint a nyugati civilizáció mai válságát okozta, s ami ezért elvetendő. A forradalmár az, aki doktriner módon és türelmetlenül próbál életidegen utópiákat ráerőszakolni a valóságra, megfélemezve a realitásokról, korlátlanul alakíthatónak, tökéletesíthetőnek tartja az emberi természetet, igyekszik az egyént szinte minden kötöttségétől megszabadítani és valamennyi vágya számára a lehető legteljesebb kielégülést nyújtani, és e szélsőséges individualizmus jegyében megfélemez a társadalom javáról, a közjóról, amely nélkül az egyének és jogaik sem lehetségesek. (Az állítólag „kollektivista” marxizmus is individualista bizonyos értelemben, hiszen ez is meg akarja szabadítani az egyént olyan „korlátoktól”, mint a család, a nemzet vagy a vallás; és már Marx is beszélt a ma oly divatos egyéni „önmegvalósításról”.)

Az ellenforradalmár ezzel szemben – ahogy Molnár Tamás is rámutat – egyszerűen a józan ész alapján áll, tisztában van az ember gyengeségeivel és korlátaival, közösségre, rendre, tekintélyre utaltságával, természetünk és a világ mindazon objektív adottságaival, amelyekhez cselekvésünk során igazodnunk kell. Ez utóbbiak persze voltaképpen mindenki számára ismertek, ám ezért megszokottak és kissé unalmasak, miközben a forradalmárok kiokoskodott elméletei nagyon is érdekesek, izgalmasak, ezért könnyebben tesznek szert népszerűsége és jobban „eladhatóak”.

E tény külön nehézséget jelent számunkra, hiszen nagyon csábító, behízsgáló elméletekkel szemben kell képviselnünk sokkal szürkébb, prózaibb, de az emberi léthez nélkülözhetetlen igazságokat. Ráadásul a forradalmár lépéselőnyben is van: az élet normális rendjét, amíg a többség számára evidens, nem nagyon szükséges elméletekbe foglalni, sem ünnepélyesen deklarálni. (Kinek jutott volna eszébe például néhány emberöltővel ezelőtt, hogy az alkotmányba bele kellene írni, milyen nemű az anya és az apa?) Előbb születnek meg tehát a kiokoskodott utópiák, és az ellenforradalmárok többnyire csak akkor kezdenek válaszolni saját elméletekkel, amikor már látható módon megindul a rend felbomlása. Ebben az értelemben tehát az ellenforradalmár „reakciós”, hiszen nem kezdeményez, hanem csak „reagál”, válaszol a forradalmárok által előidézett válsághelyzetre. Egyébként Magyarországon külön nehezíti az ellenforradalmiság felvállalását, hogy a szóhasználatot erőteljesen befolyásolja az 1956-os események értékeléséről, minősítéséről

³ Molnár Tamás: *Az ellenforradalom*. Budapest, Kairosz, 2005.

ről szóló régi vita. Az idősebbek még jól emlékeznek rá, hogy a kádári pártállam hivatalosan „ellenforradalomnak” nevezte a kommunista- és szovjetellenes szabadságharcot, míg ugyanezt a felkelőkkel rokonszenvezők – talán éppen emiatt – csak azért is következetesen forradalomnak mondták, eleinte persze csak maguk között, de a rendszerváltozás után már nyilvánosan is. A még élő egykori szabadságharcosokat és, egyáltalán, mindenkit, aki a felkeléssel érzelmileg azonosul, nyilván ma is megbotránkozgatnánk, ha 56-ot ellenforradalomnak neveznénk. Ez persze emberileg érthető, de egyben azt is jelzi, hogy a társadalmunk még mindig nem szabadult meg a történelem baloldali narratívájától. Továbbra is a baloldal által diktált játékszabályok szerint játszunk, a jobboldal is ellenfelei szóhasználatát alkalmazza: a forradalom a „jó”, míg az ellenforradalom a „rossz”. És ez persze számos egyéb terminusra is igaz. Az olyan szavak, mint „egyenlőség”, „szabadság”, „nyitottság”, „elfogadás”, „tolerancia”, „haladás”, „nonkonformizmus” a mai emberek többségében pártállástól függetlenül pozitív asszociációkat keltenek, míg a „rend”, a „fegyelem”, a „tekintély”, a „hierarchia” és más effélék inkább taszítóan hatnak. Szellemileg még mindig a baloldal foglyai vagyunk. Pedig, ne feledjük, a Horthy-rendszer annak idején még büszkén nevezte önmagát ellenforradalminak! (Természetesen mindezzel nem azt akarom mondani, hogy bizonyos vonatkozásokban nem lehetséges vagy éppen szükséges a haladás, a szabadság, az egyenlőség, a tolerancia és a többi, de ezek nem önértékek, hanem eszközök, és korántsem közömbös a konkrét tartalmuk: nem mindegy, mit tolerálunk, milyen magatartások számára biztosítunk szabadságot, mi felé haladunk, és így tovább.)

– Az Ön által lefordított tizennégy könyvből terjedelmi szempontból kiemelkedik Étienne Gilson közel kilencszáz oldalas monográfiája⁴ és Servais Pinckaers munkája⁵. Mi motiválta ilyen embert próbáló vállalkozásokra?

– Az általam magyarra átültetett könyvek túlnyomó része a keresztény gondolkodás klasszikus szerzőinek műve, köztük olyan, a fordítás idején még élő klasszikusoké, mint az Amerikában letelepült, angolul és franciául publikáló nagy magyar katolikus bölcselelő, Molnár Tamás. Fő célom a hiánypótlás volt, hiszen korábban, 1990 előtt érthető okokból nem sok lehetőség kínálkozott ezek hazai kiadására. A fordítás szükségességét Molnár Tamás esetében még külön nyomatékosította az a tény, hogy ő a kevés Nyugaton ismert és elismert magyar filozófus egyike, akit ezért nagyon meg kell becsülnünk. Ami Gilsont illeti, ő kulcsszere-

⁴ Étienne Gilson: *A középkori filozófia története*. Budapest, Kairosz, 2015.

⁵ Servais Pinckaers: *A keresztény erkölcszociológia forrásai: módszere, tartalma, története*. Budapest, Kairosz–Paulus Hungarus, 2001.

pet játszott abban, hogy a középkor filozófiatörténeti szempontból ma már nem számít a szellemi terméketlenség, a pangás időszakának. Ez elsősorban a szakmai körökre igaz, a szélesebb közönség körében még élnek ezek a régi sztereotípiák, ezért is volt fontos Gilson említett könyvének (és egy másik ugyanilyen fontos művének, *A középkori filozófia szellemének*) magyar nyelven hozzáférhetővé tétele. Míg Gilson elsősorban filozófiatörténészként jelentős, egy másik francia katolikus szerző, a már említett Jacques Maritain (akinek szintén két könyvét fordítottam le) a XX. századi neotomizmus nagy megújítója, egyik legeredetibb és legnagyobb képviselője volt. Az ő munkásságára – ahogy az általam már korábban mondottakból is kiderült – nagy mértékben támaszkodtam a természetjoggal kapcsolatos írásaimban.

– *Decemberben ment nyugdíjba, és elkészönt a munkahelyétől, a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetétől, ahol főmunkatárs volt. Mik a további tervei?*

– Természetesen nem hagyom abba a munkát. Van jó néhány feladatom. Továbbra is a Magyar Bioetikai Szemle főszerkesztője vagyok, emellett egy éve a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Szent II. János Pál Pápa Kutatóközpont munkájában is részt veszek mint a Gyakorlati Filozófiai Kutatócsoport vezetője. Fordítással már nem szeretnék foglalkozni, hiszen még több saját könyvem vár megírásra. Ezek közül a legközelebbi a *Természetjogállamban* kifejtett általános elvek konkretizálása lesz. Az új kötet a mostanában oly sokat emlegetett európai értékekről fog szólni. Azt vizsgálom, hogy azok értékeknek tekinthetők-e egyáltalán abban a formában, ahogyan a jelenlegi brüsszeli vezetés értelmezi őket, és milyen lenne a szükséges erkölcsi és politikai paradigmaváltás utáni valóban hitelesen európai – és egyúttal valóban egyetemes érvényű – értékrend.

KÖRMENDY LAJOS

AZ ÚJKOLLEKTIVIZMUS TÖRTÉNELMI PERSPEKTÍVÁBÓL

Első rész

Az utóbbi évtizedekben az európai civilizáció társadalmaiban (elsősorban a nyugat-európai és tengerentúli angolszász országokban) egy sor újszerű mozgalom és ideológia bukkant fel, melyek fokozatosan meghódították az oktatás, a kultúra, a sport, a szórakoztatóipar, a média, a politika és a jog különböző területeit, s mára már ezek váltak fősodorra (mainstream). Mindez annak ellenére történt, hogy igen változatos, néha kaotikus, egymáshoz nem vagy csak lazán kapcsolódó mozgalmakról és ideológiákról van szó, melyeknek két fő ága alakult ki: az egyik (multikulturalizmus, antirasszizmus, woke stb.) *etnikai-kulturális*, a másik (LMBTQ, harcos feminizmus stb.) *nemi* identitáson alapul. Ha történelmi perspektívából vizsgáljuk a kérdést, akkor kirajzolódik egy közös mintázat, és feltárulnak azok a mély társadalmi, sőt civilizációs struktúrák, melyek dinamikája életre hívta és mozgatta ezeket a történések felszínén.

Jelen tanulmányban a kérdéskört az egyén és a közösség viszonylatában vizsgálom, visszanyúlva egészen a felvilágosodás koráig, amikor megfogalmazódtak azok az eszmék, melyek civilizációnk karakterét ma is meghatározzák: szabadság, egyenlőség, testvériség, igazságosság, modernizáció, racionalizmus és szekularizáció.

Az elmúlt három évszázadban az európai/nyugati országok kitaróan masíroztak egy egyre individualistább társadalom felé. (Az individualista ember a saját érdekét és szempontjait hajlamos a közössége elé helyezni, a szabadságát és egyediségét pedig kiemelt értéknek tartja. A kollektivistá ember ennek az ellentéte.) Azonban az ember társas lény, a közösség teszi őt emberré, és ezzel a terjedő-mélyülő individualizmus egyre inkább ellentétbe került, ezért időről-időre kollektivistá indíttatású *ellenreakciók* törtek fel. Ilyen volt a szocializmus-kommunizmus, a nacionalizmus-fasizmus, végül közelmúltunkban az említett mozgalmak, amiket gyűjtőnéven újkollektivizmusnak nevezek. Természetesen a fenti leírás erősen leegyszerűsített, a kép és a folyamat sokkal árnyaltabb, ezért vázolni kell a körülményeket, hasonlóságokat és eltéréseket. (Volt még egy ellenreakció, a konzervativizmus, ezt nem tárgyalom, mert nem hoz létre új közösségeket, a felvilágosodás eszméit nem fetiszálja, nem akar progresszív lenni, viszont fontosnak tartja a tradíciót, a múltat, a tartós értékeket, a vallást, és fontolva haladást hirdet.)

Történelmi előzmények és párhuzamok¹

Az individualizmus térnyerése a felvilágosodástól az I. világháborúig

Az európai civilizáció nagy fordulópontja a felvilágosodás volt, ami az egyén *szabadságának* növelését és az *egyenlőség* megvalósítását tűzte ki célul, az eszme középpontjába pedig a racionális, individualista embert állította. A szabadság és az egyenlőség antinomikus viszonyban vannak, azaz elvileg az egyik csak a másik rovására tud terjeszkedni: ahol nő a szabadság, ott csökken az egyenlőség és fordítva: a teljesen szabad társadalomban egyenlőtlenység és káosz uralkodik, a teljesen egyenlő társadalom pedig nem tűr eltérést, ami a szabadság halálát jelenti. Ugyanakkor a két eszme nem kerül feltétlenül ellentmondásba, ha minden egyes ember számára csak az alapvető egyenlőséget (politikai, jogi egyenlőséget, emberi méltóság tiszteletét, az élethez való jogot) biztosítják, a többi területen pedig többé-kevésbé engedik a szabadság érvényesülését (persze vannak alapvető szabadságjogok is). Ha viszont a szabadságot és az egyenlőséget csoportok szerint osztják ki, akkor nincs univerzális (mindenkit egyaránt érintő) szabadság és egyenlőség. A polgári forradalmak előtt a nemeseknek több joguk volt, mint a parasztoknak vagy a polgároknak, a középkori városi szabadság csak a városi polgároknak vonatkozott, a környező falvak lakóira már nem, tehát nem voltak egyenlők. A csoportszintű egyenlőség és szabadság, azaz csoportjog, az egyik oldalon privilégiumot, a másikon alárendeltséget jelent.

A felvilágosodást nem véletlenül nevezik az ész korszakának. Hangadó szereplői filozófusok voltak, akik meggyőződéssel vallották, hogy a világ *racionális* gondolkodással megismerhető és megváltoztatható, illetve a társadalom jobbra tehető. Különösen a francia filozófusok gyakoroltak nagy hatást a későbbi századok gondolkodására: feszült viszonyban voltak a katolikus egyházzal és általában a vallással, a forradalom előestéjén a többségük már burkoltan vagy nyíltan ateistává és materialistává vált (pl. Diderot vagy Holbach), ami előrevetítette a civilizációkat ma is jellemző szekularizációt.

A 19. századi nyugati történelem kétségkívül a szabadság és az egyenlőség növekedéséről szólt, még akkor is, ha időnként voltak visszarendeződések, általában a forradalmak bukása után. A század első felében Nyugat-Európában felbomlottak vagy erősen visszaszorultak a premodern tradicionális közösségek – céhek, egyházi szervezetek, fa-

¹ Jelen fejezet tárgyáról részletesen írtam *A közösség nélküli ember* című, 2020-ban megjelent könyvemben.

luközösségek, nagycsalád stb. –, kialakult és megszilárdult a polgári társadalom a maga új közösségeivel, melyekből kettőt emelek ki, a nemzetet és a polgári családot. A *nemzetet* a polgárság (kapitalizmus) és az állam hozta létre, de a felvilágosodás hatása is kétségtelen, mert a nemzetet szabad és egyenlő egyének alkotják. A polgári társadalom új tartalommal töltötte meg a *családot*, a legfontosabb közösséget két generációra (szülők és gyerekek) redukálta, privát szférává alakította, központi figurája a családanya, legfontosabb célja pedig a gyerekek boldogulása és társadalmi emelkedése lett. A polgári kor tehát felbomlasztotta a régi, erősen kollektivisták közösségeket, de ugyanakkor létrehozott jól működő újakat, ezzel létrejött egyfajta egyensúly az individualizmus és kollektívizmus között.

A 19. században vált meghatározóvá a piacgazdaság, melynek kialakulásában és felvirágzásában döntő szerepet játszott a (vállalkozási) szabadság és egyenlőség, valamint a racionalizmus. A *kapitalizmusnak* volt köszönhető az első ipari forradalom, ami korábban nem látott fejlődést és gazdagodást eredményezett. 1870 körül kezdődött (Németországban és Amerikában) a második ipari forradalom, ami lényeges pontokon különbözött az elsőtől. Az első forradalom a látható (mechanikus) világ revolúciója volt, amit a technika-technológia vezérelt, a másodikban a tudomány volt a meghatározó, amely föltárta a láthatatlan anyagi világot a sugaraival, hullámaival, atomjaival és mikrobáival (Maxwell, Mengyelejev, Rutherford, Einstein, Pasteur, Koch stb.) A gyors és tartós fejlődés, valamint az életszínvonal-emelkedés komoly hatást gyakorolt az európai/nyugati ember öntudatára, a 19. század második fele egyenesen a tudomány és technika megdicsőüléséről szólt, ezt hirdették a világkiállítások Európában, Amerikában és Ausztráliában. Széles körben elterjedté vált az a nézet, hogy a tudománnyal és technikával minden probléma megoldható, a természet legyőzhető. A modern ember a világ urává kívánt válni, a gondolkozásában az anyagi világ egyre jobban kiszorította a transzcendenciát. Ez már a szekularizáció kora, melyben a vallást fokozatosan a privát életbe zárták.

A fejlődés azonban nem hozott mindenkinek jólétet, a nagy ipari centrumokban a munkások elképesztő nyomorban éltek, ezt írta meg Engels hitelesen *A munkásosztály helyzete Angliában* című művében. A növekvő szabadság növekvő egyenlőtlenséget szült. A gyors fejlődés egyben gyors változásokkal is járt, ami társadalmi bizonytalanságot eredményezett. Nemcsak gazdasági bizonytalanságra kell itt gondolni (pl. a munkások kiszolgáltatottságára), hanem arra is, hogy privilégiumok szűntek meg (pl. nemesi jogok), eltűntek a tradicionális közösségek, melyek ugyan nagyon merevek voltak és korlátozták a tagok sza-

badságát, de cserébe védelmet nyújtottak. A kapitalizmus kíméletlen versenye sokakat megriasztott.

A 19. század végén a nyugati társadalmakban egyszerre volt jelen a fejlődés sikereiből eredő civilizációs öntudat és a változásoktól való félelem. A polgárság ugyan még magabiztosan uralta a társadalmat, a többség még vallásos volt, a közösségei, értékei és normái viszonylag szilárdak voltak, de két szekuláris erő már megindította ellene az ideológiai offenzívát: a szocialisták és a nacionalisták.

A nyugati civilizáció történetében fontos cezúrát jelentett az I. világháború. A négy évig elhúzódó, korábban nem látott pusztítást hozó konfliktus számos országban vészesen meggyengítette az államot, az elitek tekintélye romokban hevert, és elemi erővel törtek felszínre a társadalmi feszültségek. A káosz fontos történelemformáló erővé vált, fölkelte a társadalomban a rend utáni vágyat, amit a polgári társadalmat ideológiailag támadó kollektivisták politikai erők kihasználtak: elérkezettnek látták az időt a hatalomátvitelre, és ezt azért tehették meg, mert politikailag és katonailag szervezettek voltak. A 20. század első felében az európai civilizáció ingája több országban átlendült az individualizmustól a kollektivismus oldalára.

Kollektivista ellenreakciók: szocializmus és kommunizmus, nacionalizmus és fasizmus

A kollektivista támadók a politikai spektrum két ellentétes oldalán álltak. A 19. század közepén feltűnt baloldali *szocialisták* több jogot (szabadságot) és nagyobb egyenlőséget követeltek, és igen markánsan fölbukkant az igazságosság követelése. Ezt koherensen először Marx fogalmazta meg a kizsákmányolás-elméletével, amit más szocialista/kommunista vezetők is átvettek. A szocialisták a munkásosztályban látták azt a közösséget és erőt, amely majd meg fogja változtatni a társadalmat. A mozgalom sikereinek (sztrájkok, tüntetések, béremelések, munkaidő csökkentés, társadalombiztosítás, szélesedő választójog) köszönhetően komolyan növekedett a munkások öntudata.

A mérsékelt szocialisták békés úton, tulajdonképpen a munkások polgárosodásával kívántak egy egyenlőbb és igazságosabb társadalmat létrehozni. Nem így a radikálisok, akik forradalmi úton, ateista eszmével, a társadalom teljes felforgatásával, új közösségekkel és értékekkel akarták rövid idő alatt megvalósítani a modern édenkertet. Először az 1917-ben hatalomra került bolsevikoknak nyílt lehetőségük a bizonyításra, de amit létrehoztak az nem volt sem szabad, sem egyenlő, sem igazságos. Ezek a fogalmak egy távoli jövőben megvalósuló utópiává

váltak: a kommunizmusban, mondták, majd teljesen megszűnik a ki-
zsákmányolás (egyenlőség lesz), elhal az állam (mindenki szabad lesz),
a szabadságot pedig a szocialista erkölcs fogja kordában tartani. A mo-
dernitás lázában égő kommunisták nem vették észre, hogy a felvilágo-
sodás és a kollektívizmus szintézise lehetetlen vállalkozás.

Bár a kommunistáknak nem sikerült megvalósítaniuk az édenkertjü-
ket, két évtized alatt gyökeresen átalakították az uralmuk alá került tár-
sadalmat. Kezdetben a munkásosztályra és a parasztságra támaszkod-
tak, azonban miután az új elit megszilárdította a hatalmát (az 1920-as
évek végén), kíméletlenül ellenük fordult, a szervezeteiket kiüresítette
és szétverte, mint ahogy tette azt minden olyan réteggel és csoporttal
(cári elit, értelmiségiek, kulákok, pártbürokrácia, katonatisztek), amely
valamilyen veszélyt jelenthetett az uralmára. Az 1930-as években lét-
rejött a világ első totalitárius állama, a sztálini Szovjetunió, amely egy
ateista és teljesen *atomizált társadalom* fölött uralkodott. Általános volt a
félelem, szétverték az emberi kapcsolatokat: a letartóztatottak barátai,
rokonai azonnal gyanúsítottakká váltak, és a gyanút följelentéssel vagy
tanúvallomással lehetett csökkenteni. A létrehozott új közösségek –
mint pl. a különböző szintű pártszervek, a lakóközösségek, a kolhozok,
a Komszomol – mind a politikának alárendelt mesterséges kreatúrák
voltak, csak a félelem tartotta őket egyben.

A 19. század végén feltűnt, újkonzervatívnak nevezett *nacionalisták*
jelentették a polgári társadalom ellen támadó másik kollektivistá erőt.
Ők elsősorban modernitás- és kapitalizmusellenesek voltak, mert úgy
éreztek, hogy lemaradtak a versenyben. A híveik főként hivatalnokok,
volt nemesek és kispolgárok voltak, akik a nemzetben látták a társadal-
mat megtartó őserőt. Részben a régi, archaikus (nemesi, idilli parasz-
ti) világot akarták visszahozni a közösségeivel, értékeivel, normáival,
vallásával, és hevesen bírálták az individualizmust. Közülük elsőként
Mussolini jutott hatalomra, akinek rendszere bár egyértelműen szekulá-
ris volt, az egyházat nem tekintette ellenségének (ellentétben Hitlerrel),
nem épített ki totális politikai és gazdasági rendszert. Ő is létrehozott új
(fasiszta) közösségeket, a régieket (pl. a polgári családot, ellentétben a
nácikkal) nem bomlasztotta fel, legfeljebb visszaszorította. A naciona-
lista totalitárius rendszert Hitler valósította meg a II. világháború alatt,
teljesen kiküszöbölve a régi eszméket, értékeket, erkölcsöt, és a mester-
ségesen kreált közösségekkel (Hitlerjugend, náci párt- és munkahelyi
szervezetek, nőegyletek stb.) hasonlóképpen atomizálta és tartotta fé-
lelemben a német társadalmat, mint ahogy a Szovjetunióban is történt.

A fenti folyamatokból és tényekből fontos következtetések adódnak.
A kollektivistá szélsőségek akkor nyertek teret, amikor Európában álta-

lános volt a bizonytalanság, az eszmei, az érték- és az erkölcsi válság. A társadalom mentális vákuumba került, az isteni tekintélyre épülő régi rendszert elutasította, nem volt senki, akitől elfogadta volna, hogy mi a jó és mi a rossz. Ebből a helyzetből kínáltak kiutat a kollektivisták megváltók. Az ilyen szekuláris-kollektivisták eszmerendszerében a szabadság nem fontos érték, ha van, akkor csoportok szerint van kiosztva, és az egyenlőség is ennek a függvénye. A kommunista és fasiszta rendszerek egyes csoportokat kiemeltek (Szovjetunióban a Pártot és a munkásosztályt, a Harmadik Birodalomban a nemzetet, a fajt és a náci pártot), más csoportokat viszont degradáltak (burzsujokat, kulákokat, ill. zsidókat, homoszexuálisokat, szlávokat), ez fontos különbség volt a felvilágosodás idején megindult emancipációs törekvésekkel szemben, mert ott „csupán” a jogfosztott csoportokat (parasztokat, polgárokat, zsidókat, rabszolgákat stb.) kívánták fölemelni. (Az más kérdés, hogy mit csinált pl. a francia forradalom, illetve (AkH 262) hogy az emancipációt mennyi idő alatt sikerült megvalósítani.)

Az individualizmus hullámai a 20–21. században

A 19. század végétől kezdődően a polgári társadalmat nemcsak kollektivisták, hanem individualisták alapon is támadták. A többségük *lázadó művész*, entellektüel (azaz maga is polgár) volt: Baudelaire, Verlaine, Toulouse-Lautrec, Gauguin, majd később a Vadak (Fauves) stb. élesen szembefordultak a hagyományos művészettel, a vallással, a polgári életmóddal, szokásokkal, értékekkel és erkölccsel, minden régit elvetettek. Valódi forradalmárnak tartották magukat, a legfőbb értéknek az individuális szabadságot tekintették. Eleinte nem volt nagy hatásuk, szűk enklávékban éltek bohém életüket, de mivel kitűnő művészek voltak, az ázsíójuk a századforduló után gyorsan emelkedett, és a nézeteik is egyre elfogadottabbá váltak. Bár a felvilágosodás eszmerendszerét vitték tovább, ugyanakkor éppen annak örökösét, a polgárságot erodálták, és ami a témánk szempontjából fontos, lényegében a jövő szekuláris erkölcsének mintáját adták.

Az I. világháború után a nyugati világ boldogabb fele (angolszász országok, Benelux államok, Franciaország, Skandinávia) a mentális válságból nem kollektivisták, hanem individualisták úton próbált kilépni. Ez követi leginkább a felvilágosodás által kijelölt irányt, mert jellemző rá az egyéni szintű (univerzális) szabadság és egyenlőség fokozatos kiterjesztése, ami viszont egy ponton túl csak úgy lehetséges, ha a közösségi értékeket és normákat fokozatosan lebontják, így a polgári világ közösségei (nemzet, polgárság, polgári család, munkahelyi közösségek

stb.) is erodálnának. Ebben az individualista társadalomban nincs egy nagy vezér, viszont vannak befolyásos tudósok, szakemberek, politikusok, újságírók, művészek, a tömegkultúra sztárjai (színészek, sportolók, zenészek stb.), akik lassan, évtizedek alatt formálják át a társadalmat. A nyugati világban ez a folyamat napjainkban is tart és már egészen szélsőséges formákat öltött.

Az individualista életszemlélet kovácsa volt a modern *tömegkultúra*, ami először Amerikában vált társadalomformáló erővé az 1920-as években: milliók olvasták a magazinokat, hallgatták a rádiót, jártak moziba, akik pl. olyan emancipált sztárokat láttak a filmvásznon, mint Greta Garbo vagy Marlene Dietrich, akik dohányoztak, alkoholt ittak, állásuk volt, kényelmesen öltözködtek, és a szexualitáshoz is sokkal szabadabban viszonyultak, mint az előző generációk. A női jogegyenlőséget célul kitűző feminista mozgalom (szüfrazsettek) ezzel belépett a mindennapi életbe.

A diktatórikus rezsimek, a nagy gazdasági válság és a II. világháború nagyjából mintegy két évtizedre megakasztották az individualizmus további térnyerését – lásd pl. a New Dealt vagy a háború miatt mindenütt fellángolt nacionalizmust –, azonban az 1950-es években Nyugaton a folyamat visszazökkent a kerékvágásba, viszont a látványos áttörésre jó tíz évet kellett várni, amit az 1960–1970-es évek *ifjúsági lázadásai* fémjeleztek. Ekkor még tartott a II. világháború után kezdődött páratlan gazdasági föllendülés, ami korábban soha nem látott jólétet eredményezett: beköszöntött a fogyasztói társadalom, ami nem más, mint a bibliai édenkert szekuláris változata. (A kommunista paradicsom is ezt kívánta megvalósítani, ez is mutatja, hogy politikai rendszereken és ideológiákon átívelő civilizációs kérdéstről van szó.) Hatalmas léptekkel fejlődött a tudomány és a technika, ennek a sikernek volt a szimbóluma az 1969-es Holdra szállás. A nyugati ember öntudata ekkor ért a csúcspontjára. Mégis kitört az elégedetlenség: a fiatalok több jogot és egyéni szabadságot követeltek az oktatásban, a munkahelyeken, a családban, az önkifejezésben, az önmegvalósításban, a viselkedésben és a szexualitásban, és ez fontos minőségi változást mutat a modern ember gondolkodásában.

A szexualitás kontrollja az erkölcs fontos pillére, melynek eróziója más tekintetben is megnyilvánult. Rohamosan terjedt a „lazaság” (pl. öltözködésben, beszédben), a nyíltság, a szabályoktól és a szokásoktól való tudatos eltérés, ami nemcsak kényelmességet, természetességet vagy őszinteséget jelenthetett, hanem tiszteletlenséget, mások megvetését, az önérdek kíméletlen érvényesítését, durvaságot és trágárságot is. Mindezt figyelembe véve mondhatjuk, hogy a 60–70-es évek kulturá-

lis lázadása tulajdonképpen egy individualista forradalom volt, amely bomlasztotta a közösségeket, elsősorban a családot. Persze itt is dialektikus kapcsolatról van szó, azaz a közösségek bomlása maga is elősegítette az individualizmus elszabadulását. Nem mellesleg az ifjúsági követelések lényegében szinkronban voltak az éppen kibontakozó fogyasztói társadalom ideológiájával: az élvezetekre, ösztönökre, kényelemre, azonnali jutalomra és igénykielégítésre építő manipulatív marketing hízeleg az egyénnek („Valósítsd meg önmagadat, az álmaidat!” stb.), az egójára apellál.

Mindezt a bizonytalanság terjedése kísérte, ami nemcsak a végtelen világ megismerhetetlenségéből fakad, hanem a modernizációból is. A modernizáció a haladást szolgáló folyamat, ami kiterjed szinte mindenre: a gazdaságra, a kultúrára, a társadalmi intézményekre, a közéletre stb., mert csak így lehet elérni tartós fejlődést. A modern ember ambiciózus, az új iránt fogékony és innovációra törekszik, ennek megfelelően kételkedő, kíváncsi, kritikus, gyorsan reagál a változásokra, és állandóan javítani kívánja a helyét a társadalomban. Az állandó és felfokozott verseny sok vesztest produkál. Az 1980-as években beköszöntő infokommunikációs forradalom óriási eredményeket hozott, és felgyorsította a fejlődést, azonban tízmilliók képtelenek elsajátítani a digitális kultúrát, ők lassan a perifériára sodródnak. Társadalomtudósok évtizedek óta figyelmeztetnek, hogy növekszik a jövedelmi polarizáció, a nemzeti, sőt, a világvagyon egyre nagyobb hányadát birtokolja egyre kevesebb ember. A középosztály (amely a modernitás fő záloga) lassan, de biztosan morzsolódik a bőkezű szociális juttatások ellenére, a szegények száma viszont kitartóan növekszik. Az 1980-as évektől kiteljesedő globalizáció hatalmasra növesztette a pénzügyi szektort, amely foglyul ejtette a gazdaságot. Hatalmas spekulatív eredetű vagyonok halmozódtak fel, a pénzügyi buborék azonban 2008-ban kipukkadt, és mély válságba taszította a nyugati társadalmakat, amiből csak lassan sikerült kijönni. Ezt a folyamatot a fentebb említett általános fogalmakkal is leírhatjuk: egy csoport gyorsan növekvő szabadsága a társadalom többségének a rovására történt (azaz csökkent a társadalmi egyenlőség).

A 20. század végére a nyugati társadalmakban lényegében *minden valódi közösség felbomlott*, vagy a felbomlás előrehaladott állapotában volt: a család, a vallási, a munkahelyi, a lakóhelyi közösségek, eltűnt a munkásosztály (munkások persze vannak), a nemzeti érzés nyílt vállalása kínessá vált, baloldali gondolkodók (pl. Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, A. C. Grayling) gyakran fejtegették, hogy a nemzet egy mára már meghaladott közösség (lásd a kozmopolitizmus és a multi-

kulturalizmus kultuszát), sőt, a sokáig a modern közösségek mintájának tartott civil szervezetek is hanyatlásnak indultak.

A közösségek válságával megkérdőjeleződtek a korábbi értékek, eltűnt a védelmező funkció, így az egyénnek egyedül kell megbirkóznia az élet nehézségeivel: betegséggel, munkanélküliséggel, elszegényedéssel. Korunk jellemző állapota a magány. Természetesen a mai ember is társas lény, ezért igyekszik a magányból kitörni és új közösségeket találni, ilyenek manapság az internetes közösségek, a civil szervezetek modern formái. Ezek azért tűntek jó megoldásnak, mert az egyén természése szerint lehet tagja a neki megfelelő társaságnak, és egyúttal megőrizheti az autonómiáját, mert nagyon könnyű a belépés és a kilépés (az interneten csak egy kattintás), tehát csekély az elköteleződés és az áldozathozatal. Ez viszont ellentmond a közösség lényegének, ezért az internetes csoportok rendkívül instabilak, gyorsan alakulnak, változnak és megszűnnek, az érzelmi kapcsolat a tagok között felszínes vagy nincs is.

Az atomizált, individualista társadalom fontos vonása a tisztelet és a tekintély eltűnése. A két dolog összefügg, mert a tekintéllyel rendelkező személyeket vagy csoportokat mindig tisztelik.² Amint erről már volt szó, a modern ember egyik alapvető tulajdonsága a kételkedés és a kritikai szellem, és ez mára már oda jutott, hogy semmit és senkit sem tisztel, ami erősen kikezdte a racionális gondolkodást, a modernizáció egyik alappilléret.

Az individualista szemlélet jól látható a jogalkotásban. Az Európai Unió alapszerződése (1992) csak általánosságban említi az emberi méltóságot, a szabadságot, a demokráciát, az egyenlőséget, a jogállamiságot, valamint az emberi jogokat, mint uniós értékeket (2. cikkely). A részletes kifejtés a 2000-ben kihirdetett alapjogi chartában történik, ahol több mint 40 cikkely szól arról, hogy az egyénnek mihez van joga, illetve, hogy milyen tiltások védelmezik. Csak egyéneket lát – ezt a preambulumban konkrétan ki is mondja –, és egyetlen általános mondatot veszteget a közösségekre, az egyén kötelezettségeire: „E jogok gyakorlása együtt jár a más személyek, az emberi közösség és a jövő nemzedékek iránt viselt felelősséggel és kötelezettségekkel.” (Preambulum.) A családra hasonlóképpen: „A család jogi, gazdasági és szociális védelmet élvez.” (33. cikkely.)

² Van hamis tekintély is, ami nem teljesítményen, hanem hatalmon alapul, de ennek kifejtése nem tartozik ide.

Az újkollektivizmus

Történelmi mintázat és társadalmi bázis

Az 1960–1970-es években kitört ifjúsági lázadások (ellenkultúrák) alanyai egy-két évtized alatt megbékéltek a fogyasztói társadalommal és a globalizációval, ezzel az individualista forradalom teljes győzelmet aratott. De mint oly’ gyakran megesik a történelemben, a győztes forradalom csíráként magában hordozta az ellenforradalmát. Christopher Lasch amerikai történész az 1978-ban megjelent *Az önimádat társadalma* című könyvében már utalt olyan mozgalmakra és követelésekre, melyek napjainkban a nyugati egyetemi világban, a kulturális és a nagyvállalati szférában természetessé és normává váltak.³ A *történelmi inga* újra elkezdett a *kollektívum felé* lendülni. Az újkollektivizmusban vannak olyan mintázatok, melyeket a korábbi kollektivista ellenreakcióknál már láttunk, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az időközben bekövetkezett változások jelentős különbségeket is produkáltak.

Amikor a 20. század elején a szocialista-kommunista, illetve a nacionalista-fasiszta mozgalmak megerősödtek, akkor volt egy széles társadalmi-közösségi bázisuk: az előbbieknél a munkásosztály, az utóbbiaknak a nemzeti érzelmű polgárság. Erős volt a munkásöntudat és a nemzettudat egyaránt. Amikor az újkollektivisták erőre kaptak (az 1980–90-es években), majd radikalizálódtak (2000 után), a nyugati társadalmak atomizálódása már előrehaladott volt, a nagyközösségek meggyengültek vagy eltűntek. Az évszázados szekularizációnak köszönhetően a vallás kiszorult a közéletből, a vallási kérdések nem mozgattak meg tömegeket. (Az európai iszlám kivétel, de ez nem tartozik a témánkhoz.) A polgárság – a nemzettudat legfőbb hordozója – átalakult egy rendkívül heterogén és ezért gyenge identitású középosztállyá. Az ipar elvándorlása (a Távol-Keletre), a nagyüzemek megszűnése, a munka szellemi tartalmának növekedése, valamint a középosztály vonzása következtében megszűnt a munkásosztály, és vele együtt az erős munkásöntudat. Az újkollektivisták legfőbb problémája, hogy egy atomizált társadalomban próbálnak nagyközösségi bázist kialakítani.

A szilárd nagyközösségek kialakulásának komoly feltételei vannak. A vallási nagyközösség fundamentuma a vallás, amely világmagyarázatot, erkölcsi normákat és élet-értelmet ad, ezzel biztosságot és reményt az élet folytatására a halál után. A nemzettudat kötőanyaga a közös

³ Christopher Lasch: *Az önimádat társadalma*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984, 172–186.

múlt, a haza, a kultúra és a nyelv. A munkásöntudat a munka világában gyökerezett, a kialakulásában fontos volt a közvetlenül megélt sorsközösség (nagyüzemi munkavégzés, sztrájkok és egyéb megmozdulások). Az újkollektivisták által felkarolt hajléktalanok, színesbőrűek, bevándorlók, nők, homoszexuálisok és eltérő nemi identitásúak esetében nem állnak fenn az erős közösségi tudat kialakulásához szükséges föltételek, legföljebb *csoportokról* beszélhetünk, így viszont aligha fogják felülírni az uralkodó individualizmust. Ugyancsak gyengíti a társadalmi bázisukat, hogy fragmentáltak, sok és növekvő számú csoportot képviselnek, melyek gyakran egymással is konkurálnak.

Ha egy társadalmi tényező érvényesíteni kívánja a célkitűzéseit, akkor politikai támogatásra kell szert tennie, ez alól az újkollektivisták sem kivételek. Bár megközelítőleg fél évszázada jelen vannak a közéletben, önálló politikai pártokat nem alapítottak, ami a töredezett társadalmi bázis és ideológia ismeretében nem is meglepő. Viszont a jelek szerint erre nincs is szükségük, mert a befolyásukat úgy is tudták növelni, hogy rácsatlakoztak a meglévő politikai struktúrákra. Az 1980–90-es években a politikai baloldal alkalmazkodott az újkollektivista hullámhoz, és befogadta az elnyomottnak tekintett kisebbségekkel kapcsolatos követeléseket. Ez összefüggött azzal a ténnyel, hogy a baloldal hagyományos bázisa összezsugorodott, mert a munkások a középosztály felé orientálódtak, és ennek megfelelően szavaztak. Az alkalmazkodás annál is könnyebben ment, mert az elmúlt fél évszázadban a nyugati társadalmak szerkezete erősen diffúzzá vált, és ezt tükrözi a politikai tájkép: a szocialista-szociáldemokrata vagy munkáspártok már a programjaikban sem képviselik külön a munkásságot, a polgári, kereszténydemokrata pártok már csak a nevükben keresztények és polgáriak, a parasztpártok pedig eltűntek. Az USA-ban a Demokrata Párt, Angliában a Munkáspárt, Európában a zöld pártok és részben a szociáldemokrata pártok mindig élen jártak a bevándorlási szabályok lazításában, az illegális migránsok kitoloncolásának nehezítésében, a homoszexuálisok házasságának és örökbefogadási lehetőségének legalizálásában, a nemváltoztató beavatkozások könnyítésében, a (nem ritkán ellenséges) muszlim szervezetek támogatásában. A politikai támogatásnak köszönhetően az újkollektivista aktivisták – akik lényegében a *kommunisták politikai örököseinek* tekinthetők – manapság már teljesen a befolyásuk alá vonták a nyugati országok közéletét, beleértve a közigazgatást, az oktatást, a művészetet, a kulturális életet, a médiát, a szórakoztatóipart, sőt részben a gazdaságot is. A baloldali-kommunista kapcsolódás statisztikai adatokban is megmutatkozik. Amerikában az újkollektivizmus fő bátyái az egyetemek, az ottani oktatóknak csak 12%-a vallja magát

konzervatívnak, a társadalom- és bölcsészettudományi karokon még ennél is kevesebben. A szociológiai szakokon több mint négyszer annyi (25%) professzor vallja magát marxistának, mint republikánusnak (az USA-ban ez jobboldalit jelent), mely arány egyébként nagyon távol áll a teljes társadalomban mért számoktól. Számos oktató nyílt baloldali aktivista politikát folytat, és terjeszti a nézeteit az oktatásban, kutatásban.⁴

Az emberi jogoktól a csoportjogokig

Figyelembe véve az újkollektivisták széttöredezett bázisát, valamint a képviselt csoportok gyenge belső kohézióját, szinte természetes, hogy nincs koherens ideológiájuk. Mindazonáltal gyakran hivatkoznak jel-szavakra, elvekre, eszmékre és jogelvekre, melyekből kirajzolódik az ellentmondásos eszmeviláguk. A leggyakoribb hivatkozási pontjuk (mintegy abszolútum) az *emberi jogok* elve. Az emberi jogok eszméjének gyökerei a felvilágosodás-kori természetjogig nyúlnak vissza (a természet örök rendjén alapuló, ésszel felismerhető magasrendű általános jogelvekig), azonban, amint Samuel Moyn szakavatott elemzéséből kitűnik, az elmúlt évszázadokban az elv tartalma és kontextusa jelentősen változott.⁵ Azt hihetnénk, hogy az emberi jogok mindig *univerzálisak* voltak – azaz minden egyes emberre egyformán vonatkoztak –, pedig a 18–19. században az állam- és a nemzetépítés eszközeként szolgáltak, csak ilyen keretek között tartották azokat érvényesíthetőnek, pl. az 1791–1804 közötti haiti forradalom fő célja az volt, hogy a feketék a rabszolga-felszabadítás révén állampolgárságot kapjanak.⁶ A nemzettől és államtól független értelmezés csak később, az 1940-es években, a náci népirtás sokkja után nyert teret és formát, a nürnbergi perben már e szellemben ítéleztek. Visszatekintve meglepőnek tűnhet, hogy a II. világháború utáni antikolonialista mozgalmak vezetői vagy kritizálták az univerzalista felfogást (Gandhi), vagy azon a nemzetek önrendelkezési jogát értették (Ho Si Minh).⁷ Ha viszont az előző oldalakon felvázolt kontextusba helyezzük a kérdést, akkor látható, hogy az emberi jogok elve mindig az európai civilizáció társadalomtörténetének változásaihoz idomult (nemzetté válás, demokratizálódó állam, individualizált társadalom), míg a hagyományos indiai közösségekben gondolkodó

⁴ Bradley Campbell–Jason Manning: *Az áldozatkultúra sikertörténete. Mikroagressziók, védett helyek és az új kultúrharok*. Budapest, Századvég Kiadó, 2021, 115, 372.

⁵ Samuel Moyn: *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge–London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2010, passim.

⁶ Uo. 13, 29, 33.

⁷ Kenneth Cmiel: „The Recent History of Human Rights”, in *The American Historical Review* 109. évf. (2004) 1. sz. 119., Moyn: *l.m.* 84.

Gandhi, vagy a nemzetformálással elfoglalt Ho Si Minh számára az egyén csak a közösség tagjaként, annak alárendelve volt fontos, független individuummként azonban nem.

Az emberi jogok tartalma is jelentősen változott az idők folyamán. Míg a 18–19. században alapvető polgári és politikai jogokat értettek alatta, a 20. században, különösen annak második felében a jogok listája rohamosan bővült. Az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában (1948) az emberi méltóságra épített jogok a klasszikus politikai szabadságjogoktól kezdve a munka, a szociális biztonság, a pihenés és szabadság, az oktatás és a megfelelő életszínvonal ígéretéig terjednek. Az ENSZ az 1966-os Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogokról Szóló Egyezményben már e jogok közé sorolta az „elérhető legmagasabb fizikai és mentális jóllétet”, vagy a „kulturális és a tudományos haladás gyümölcseiből való részesedést” is. Manapság a jogvédők alapvető emberi jognak tekintik az abortuszhoz, a nemi identitás megválasztásához, az egészséges élethez, a migrációhoz, stb. kapcsolódó jogokat is.

Fontos, mai napig ható változás történt az 1960–70-es években: míg korábban konkrétan kimutatható volt a keresztény hatás az emberi jogok szellemiségében, ettől kezdődően a kérdést a nyugati baloldal ki-sajátította, nem függetlenül a szekularizáció drámai gyorsulásától a nyugati világban. Egyúttal a kérdés erős erkölcsi dimenziót is kapott: a keresztény száналombból és a felvilágosodás együttérzéséből eredő humanitárius aggodalom, valamint az emberi jogok, mint utópisztikus eszme és gyakorlati mozgalom, összeolvadtak.⁸ Az erkölcs fontos hivatkozássá vált a politikai életben is, gondoljunk a nyugatiak kiállására a kelet-európai „disszidensek” mellett, és vádjaira a kommunista világgal szemben, vagy Carter, illetve Reagan elnök morális indíttatású külpolitikájára. (Az utóbbinál ez kimerült olyan jól hangzó szófordulatokban, mint pl. a „gonosz tengelye”.)

Az utóbbi bő fél évszázadban egy sor olyan nemzetközi jogi dokumentum és fórum jött létre, illetve aktivizálódott, amely az emberi jogokat állította a középpontba: az emberiség elleni bűntett jogi fogalmának kidolgozása (1968); a Helsinkii záróokmány (1975), majd a számos országban megalakult helsinkii bizottságok, állandó fórumot és publicitást nyújtva a mozgalomnak; az Emberi Jogok Európai Bírósága (1959), ami elsősorban az Emberi jogok európai egyezménye (1953) joganyagára építve ítélezik; az ún. római statútum (1998), amelyben olyan

⁸ Moyn: *I.m.* 167, 221. Már korábban is előfordult, hogy összekapcsolták az erkölcsöt az emberi jogokkal, például amikor Edmund Dean Morel angol aktivista 1900-ban széleskörű felvilágosító sajtóhadjáratba kezdett, leírván, hogy milyen embertelen kényszermunkát végeztetnek afrikaiakkal Belga Kongóban, de az ilyen akciók csak az adott ügyekre korlátozódtak. Cmiel: *I.m.* 128.

jogi fogalmakat fogadtak el mint a népirtás, a háború vagy az agresszió büntette; az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága/Tanácsa (1946/2006); számtalan ENSZ- és EU-határozat (pl. UN Global Migration Compact) stb. Ezek a szervezetek sorra indítanak akciókat, tesznek nyilatkozatokat, vagy hoznak precedens jellegű ítéleteket a börtönben lévők, az etnikai szegregációban élők, az LMBTQ-közösséghez tartozók, a migránsok, stb. érdekében.

Az emberi jogok elvének története nemcsak a történelmi gyökerei miatt tekinthető a felvilágosodás „továbbvitelének”, hanem azért is, mert amint láttuk, a folyamatban elvileg egyszerre tágul az univerzális egyenlőség és szabadság. Ez azonban két olyan ellentmondást rejt magában, melyek egy idő után megállítják, majd visszafordítják a folyamatot.

Az első ellentmondás, hogy az egyenlőség és a szabadság párhuzamos növelése egy pont után már megsokszorozza a társadalmi ütközéseket, ami komoly feszültséghez vezet. (A liberális szabály, hogy valakinek a szabadsága csak addig terjedhet, amíg bele nem ütközik más személy szabadságába, a mindennapi gyakorlatban nem működik.) Ez történik például, amikor nemváltoztatók és konstruált (nem bináris) neműek követelnek elismerést és egyenlőséget, jókora káoszt keltve a sportversenyektől kezdve, az intim helyiségek használatán keresztül a közigazgatásig bezárólag. Még súlyosabb problémát okoz, ha több millió eltérő kultúrájú bevándorló zúdul Nyugat-Európába, amit jogvédők és a befolyásuk alatt lévő politikusok támogatnak, mondván, hogy a migráció emberi (és humanitárius) jog, valamint hogy a sokszínűség előny. Többségben olyan muszlimokról van szó, akiknek premodern közösségi struktúráját áthatják a vallási normák a családtól az ummáig (a muszlimok közössége), s akik jelentős része fontosabbnak tartja a sariát (vallási jog), mint a befogadó ország törvényeit, akik között hétköznapi eset az elrendezett házasság, a nők alávetése, és nem ritka a terrorizmushoz vezető vallási radikalizálódás.⁹

Másik ellentmondás, hogy az emberi jogok újkollektivisták hangadói – érezvén, hogy a társadalom nem fogékony az elveikre – erővel kívánják megvalósítani az elképzelt egyenlőséget és szabadságot, és addig is az „elnyomottakat” *előjogokkal* ruházzák fel, az „elnyomókra” pedig lesújtanak. (Ez ismerős lehet a kommunista történelemből.) Mindez már gyakorlattá vált a nyugati világban: egyre több előjogot követelnek a színesbőrűeknek, az illegális bevándorlóknak, a nőknek, a homoszexu-

⁹ A németországi – egyébként Nyugaton nem a legrosszabb – helyzetről jó látéletet ad: Hamed Abdel-Samad: *Integration. Ein Protokoll des Scheiterns*. München, Droemer Verlag, 2018.

álsoknak, a transzneműeknek, és hoznak hátrányba elnyomónak vélt csoportokat (fehéreket, keresztényeket, férfiakat, heteroszexuálisokat) a multikulturalizmus, a politikai korrektség, az antirasszizmus, a szivárvány-, illetve a befogadó társadalom vagy a Mee Too-mozgalom nevében. Álljon itt néhány példa.

Ed West *A sokszínűség illúziója* című könyvében adatokkal és tényekkel bőségesen illusztrálva leírja, hogy a multikulturális ideológia¹⁰ térnyerésével párhuzamosan, az 1970-es évektől kezdődően hogyan épült ki Nagy-Britanniában amerikai mintára egy *intézményi rendszer*, melynek kizárólagos feladata, hogy átültesse a gyakorlatba a multikulturális víziót. Központi és helyi intézmények, bizottságok, közpénzzel bőven ellátott civil szervezetek folytatnak vizsgálatokat, kutatásokat, tesznek javaslatokat az esélyegyenlőség, az antirasszizmus, a kisebbségi kultúra, az integráció támogatására, vagy a gyűlöletbeszéd és a diszkrimináció ellen. Tekintélyes és drága bürokrácia jött létre, sorra születtek olyan központi vagy helyi jogszabályok, melyek alapján bárkit (személyt vagy intézményt) be lehetett perelni, meg lehetett büntetni akár egy négy szemközt elhangzott vagy el nem hangzott mondatért. Bármely, etnikumok közötti konfliktus esetén föltételezik a rasszista motívumot, és annak bizonyítékeként néha az is elég, hogy a gyanúsított fehér személy korábban nem vett részt „faji tudatosító” tanfolyamon.¹¹ A brit többségi társadalom meg lett *félemlítve*. Még ennél is ijesztőbb az amerikai egyetemeken kialakult légkör. Bátorítják a diákokat, hogy jelentsék föl tanáraikat vagy diáktársaikat, akár csak azért, mert valami zavarja őket. Már több mint 200 amerikai egyetem és főiskola működtet olyan szervezeteket, melyek figyelik a sérelmeket, a följelentéseket fogadják, és eljárnak az ügyekben. A Michigani Egyetemen 93 ember felügyeli a diverzitás, befogadás és méltányosság szentháromságát, a szerv költségvetése 11 millió dollár, a vezetőjének évi fizetése 400 ezer dollár, négyszer magasabb, mint egy átlagos egyetemi oktató bére.¹² A fehér hallgatók, de különösen a fehér oktatók nagyon óvatossá váltak, öncenzúrárt gyakorolnak. Számos egyetemen vannak úgynevezett védett helyeknek (safe space) nevezett kávézók, rendezvények, termek, kollégiumok stb., ahová tilos vagy nem ajánlott fehéreknek/heteroszexuálisoknak belépni, mondván, hogy ott nem érvényesülhet az elnyomásuk. Akárhogy is nézzük, ezek tökéletesen megfelelnek a II. világháború előtti amerikai dél szegregációs gyakorlatának, amikor az ottani fehéreket akarták

¹⁰ A multikulturalizmus lényege, hogy a nyugati társadalmakat a más etnikumú és kultúrájú bevándorlók gazdagítják, és ha ezt felismerjük, akkor nincs akadálya a békés egymás mellett élésnek.

¹¹ Ed West: *A sokszínűség illúziója*. Budapest, MCC Press, 2021, 254–259, 272.

¹² Gad Saad: *A parazita élme: hogyan pusztítják a fertőző eszmék a józan észet?* Budapest, MCC Press, 2022, 89.

„megvédeni” a négerek jelenlététől. Hangsúlyozandó, hogy az ilyen féhérelles rasszista és heterofób törekvéseket erőteljesen támogatják az egyetemi vezetőségek.¹³

Az intézményesített diszkrimináció ékes példája a *kvótarendszer*, amit eufemisztikusan pozitív diszkriminációnak hívnak. (Csak diszkrimináció van, akit sújt, annak negatív, akinek kedvez, annak pozitív.) Az első az amerikai Affirmative Action volt (1960-as évek), amely kisebbségi és női kvótákat írt elő, először a szövetségi intézményekben, majd az egyetemeken. Mára a hullám elérte a magánszektor. 2018 szeptembere óta Kaliforniában a tőzsdén jegyzett vállalatok igazgatótanácsában kötelező női kvótákat alkalmazni. Norvégiában 2007 óta érvényes egy hasonló törvény, amely legalább 40%-os női arányt ír elő, az Európai Unió pedig erőteljesen dolgozik azon, hogy ez a politika minél szélesebb körben megvalósuljon. Hollywood, a show-biznisz és a reklámpar kínosan ügyel a „faji és nemi kiegyensúlyozottságra”, hogy ne sértsen meg kisebbségeket, pl. egy filmben ne csak színesbőrű legyen negatív figura. A felvilágosodás szabadság- és egyenlőségeszméje romokban hever, de súlyosan sérül a nyugati civilizáció másik büszkesége, a meritokrácia (az érdem, a teljesítmény szerinti elbírálás) elve is, mert például kvóták esetén az a fő szempont, hogy a jelöltnek milyen a bőrszíne vagy a neme, a szakmai alkalmasság csak másodlagos. Itt már csoportjogról van szó, ami ellen a felvilágosodás gondolkodói küzdöttek, mert az mindig privilégiumot és alávetettséget jelent. Ennek a szellemiségnek már semmi köze nincs Martin Luther King híres, 1963-as beszédéhez („I have a dream...”), melynek emblemikus mondata így hangzik: „Van egy álmom, hogy a négy kisgyermekem egy napon olyan nemzetben fog élni, ahol nem a bőruk színe, hanem a jellemük alapján ítélik meg őket.”

(Folytatjuk.)

¹³ Campbell–Manning: *I.m.* 37–39, 54–60, 193–195, 214–227, 345.

PETŐ ZOLTÁN

UTÓPIA ÉS PROPAGANDA HATÁRÁN

Yuval Noah Harari konzervatív szemmel

Elhamarkodott volna a kijelentés, miszerint a történelemfilozófia többé senkit nem érdekel. Elmondhatjuk ugyanakkor, hogy a modernitást, legalábbis annak jelenlegi fázisát az egymásnak ellentmondó narratívák káosza jellemzi. Akár beszélhetünk a „végső értelem” fogalmának teljes irrelevanciájáról is, melyet Karl Löwith *Világtörténelem és üdvtörténet* című, alapvető művében a történelemfilozófia egyik legfontosabb elemeként értékelt. Habár igaz, hogy a klasszikus történelemfilozófiai munkáknak – mint Marx *Tőkéje*, Spengler nagy műve vagy éppen Toynbee *A Study of History*ja – ma minden bizonnyal kevesebb olvasója van, mint ötven vagy éppen száz évvel ezelőtt, a történelemfilozófia *bizonyos formái* ma is népszerűek, sőt, akár nagyobb terjesztői hálózattal bírnak, és szélesebb publicitást kapnak, mint valaha.

Ha a magasabb nivót képviselő filozófia egy kultúrában eljelentéktelenedik, abból a filozófia klasszikus kérdésfeltevéseit az általános kulturális áramlatok vonatkozásában popularizáló szerzők is nagy hasznot húzhatnak. Az Edmund Husserl által már a 20. század első felében kifejtett és megfogalmazott általános válság, amely a klasszikus értelemben vett, nem „empirikus” és nem „egzakt” filozófiának az „egzakt” természettudományoknak való általános alárendelésével, vagy azokra való redukciójával, sőt behelyettesítésével írható le, szintén kedvezhet az ilyen felfogású szerzőknek.

Ma, a legszűkebb olvasó elitréteget leszámítva, az európai ember nem foglalkozik szorosabban vett filozófiával, és ezen belül természetesen a klasszikus történelemfilozófiával sem. Tegyük hozzá: ez nem újdonság a történelemben, hiszen a filozófia (a bölcsesség szeretete) a dolog természetéből adódóan nem is lehetett soha a tömegek kiváltsága. Paradox módon ugyanakkor azt is meg lehet figyelni, hogy a filozófia, vagyis a filozófiai *vonatkozású* irodalom éppen akkor kerül a legszélesebb közönség látóterébe, amikor a hagyományos világmagyarázó elvek meggyengülésével az ezt kihasználó, a társadalom átformálására törő akaratnak újfajta ideológiára, világmagyarázatra, és e világmagyarázat különböző csatornákon való propagálására van szüksége.

A filozófiának, és ezen belül a történelemfilozófiának ez az új, „népszerű” változata ugyanis mint „népszerűsítő tudomány” (*popular science*) is megjelenik. Már maga a kifejezés jelzi azt a szándékot, hogy nem fi-

lozófia kíván lenni, hanem „egzakt” tudomány, ami – lévén a *popular science* szerzői maguk is többnyire a tudósok – elméletben a tudományos objektivitás magas nivójára tarthatna igényt. Tarthatna ugyan, de nem feltétlenül tart.

Az ilyen, a természettudomány legkurrensebb szaknyelvezetére igényt tartó „hibrid” művek szerzőinek sorában kiemelkedő helyet foglal el Yuval Noah Harari. Harari végzettsége szerint történész, a Jeruzsálemi Héber Egyetem tanára, a Brüsszeli Vrije Egyetem díszdoktora. Munkái alapján azonban – leszámítva a korai, főként hadtörténettel foglalkozó könyveket – inkább a történelemfilozófusok körébe sorolható, semmint a szorosabban vett szaktörténészek közé. Olyan milliós, talán tízmilliós példányszámban is eladott könyvek szerzője, mint a *Sapiens – az emberiség rövid története*, a *Homo Deus – az ember rövid története*, és a *21 lecke a 21. századra*.

Miközben írásunkban igyekszünk fényt deríteni arra, hogy mire vezethető vissza a történész-gondolkodó (filozófus?) páratlan népszerűsége, élünk azzal a gyanúperrel, hogy Harari esetében nem az egyedülálló filozófiai zsenialitás, esetleg a történettudomány paradigmáit megrengető, azt új alapokra helyező meglátások, a kétségtelenül meglévő kreatív gondolkodási potenciál, hanem valami egészen más állhat a művek rendkívüli sikerének, és e szerző valósággal a legnagyobb kortárs gondolkodóknak kijáró ismertségének a hátterében.

Noha a *popular science* önmagában még nem jelentene egyet azzal, hogy itt óhatatlanul valamiféle tudományos csúsztatással, a tudományosság álcájában jelentkező ideológiai indoktrinációval, manipulációval, netalán propagandával állunk szemben, Harari esetében az olvasónak – műveinek már első fellapozását követően is – hasonló benyomása támadhat. Ennek az első benyomásnak az oka pedig mindenekelőtt a jellegzetes szóhasználat, a meglehetősen laza stílusban fogalmazott, ugyanakkor a fennen hangoztatott tudományosság állítólagos objektivitását azonnal megkérdőjelező kijelentő mód, amely a pusztá érdekességen, provokatív figyelemfelkeltésen és az olvasót gondolkodásra készítető, közhelyszerűen tudottnak vélt dolgok megkérdőjelezésén határozottan túllép.

A szerző sikerességét mindazonáltal jelentős mértékben erősíti az általános kulturális klíma. Hogy gróf Dessewffy Aurél egyik ismert kijelentését parafrázeáljuk, túlságosan is „népszerű dolgokat fejteget”, olyan eszméi vannak, amelyet a legutolsó kétszázötven év kulturális atmoszférája erőteljesen támogat, és amelyeket egyaránt alátámasztanak olyan világnézetek, mint a kommunizmus vagy a liberalizmus – habár Harari mindkettőtől elhatárolja magát –, vagy éppen a tágan értelmezett kapitalista „mentalitás”.

Minden együtt áll tehát ahhoz, hogy szerzőnk sikeres legyen: Harari tulajdonképpen egyszerűen azt adja elő szisztematikusabb és kétségkívül radikalizáltabb formában mint *kulturális-történeti metanarratíva*, és mint *történelemfilozófia*, amit maga a modernitás is képvisel, így a szerző közönsége is mintegy jó előre fel van készítve a kedvező fogadtatására. Azoknak azonban, akik Harari műveit nem a naiv rácsodálkozás attitűdjével vizsgálják, illetve azoknak, akik rendelkeznek némi, a modern tudományos világkép *legleegyszerűsítőbb* alkalmazásain túlmutató képzettséggel és rálátással, nyilvánvaló, hogy a szerző előfeltevései teljes mértékben megegyeznek a materialista ismeretelmélet, filozófia, és *ebből következő* természettudomány előfeltevéseivel.

A művekkel való ismerkedés során nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző azon megkésett felvilágosítók közé tartozik, akiket nagyon is foglalkoztat a vallás, azonban, dacára az összehasonlító vallástörténet, a vallásfilozófia, vagy más diszciplínák eredményeinek, nem tulajdonít reális értéket az emberiség nagy világvallásainak. Eközben – és ez Harari műveinek végkicsengése alapján egyértelműnek tűnik, – egyben azok közé is sorolható, akik nem adták fel „az új ember” és az „új társadalom” építésének utópiáját. A szerző – bármennyire is próbálja magát kívülállónak feltüntetni – a „haladás” ideológiáját képviseli, még akkor is, ha állítólag szkeptikus az efféle idejétmúlt fogalmakkal szemben.¹

A szerző tehát ideológiát ad el nekünk, amivel nem is lenne probléma, ha ez az ideológia nem tetszelegne az objektív tudományosság álcájában. A materializmus előfeltevései természetesen az ellenállításokhoz hasonlóan a racionalitás puszta keretei között és annak síkján *bizonyíthatatlan* előfeltevések. Így az is nyilvánvaló, hogy a materializmus egyfajta vallás. Hamvas Béla szavaival élve: „ennek a vallásnak három dogmája van: lélek *nincs* – az ember állat – a halál megsemmisülés.” Habár Harari materializmusa – a több vonatkozásban hasonlóan érvelő népszerű evolúciobiológus, Richard Dawkins érvrendszeréhez közelítő módon – magát nem filozófiai materializmusként, hanem inkább valamiféle absztrakt „tudományosságként” prezentálja, és mindenekelőtt objektív, ellenőrizhető és empirikus mivoltát hangsúlyozza, éppolyan ideologikus és éppúgy nem felel meg a valódi empiria követelményeinek, mint például Marx „alap és felépítmény” elmélete.

A technológiai utópia kultusza egyidős a modern technika kialakulásával. Az első ennek jegyében álló, jelentős mű talán egy reneszánsz utópia, mégpedig Francis Bacon *Új Atlantisza*. Ma is léteznek olyan

¹ A *Sapiens*hez előszót író Hahner Péter szerint Harari legalábbis „szkepszissel” szemléli a haladás fogalmát. Yuval Noah Harari: *Sapiens – az emberiség rövid története*. (Ford. Torma Péter) Animus, 2015, 3–8.

„technognosztikusok”, olyan természettudósok és filozófusok, akik a kommunistákhoz részben hasonló módon feltételezik, hogy a technika révén az ember képes az emberfeletti állapotok és az emberfeletti tudás elérésére. Az alapképlet egyszerű: az ember a technológia használatával egyre okosabbá, erényesebbé, sőt, erkölcsösebbé is válik.

Harari három jelentős könyve közül a *Sapiens* az, amivel nemzetközi hírnevét megalapozta. A *Sapiens* a legkonkrétabban történetfilozófiai mű, és már ez is teljes mértékben a fentebb leírt utópia jegyében fogant. A *Homo Deus* és a *21 lecke* inkább kiegészítésként szolgál hozzá, az ebben kifejtett fő téziseket egészíti ki bizonyos hangsúlyeltolódásokkal és különböző, részben új szempontok szerint, de a tézis mindenekelőtt a *Sapiens*ből olvasható ki.

Az első gondolat, amely az olvasó elméjén átfuthat, hogy ez nem történelemelmélet, hanem mindenekelőtt valláskritika, amelynek során a történelem elemzése azt a célt szolgálja, hogy a szerző ennek révén támadja és kérdőjelezze meg a vallást.² Már a *Sapiens* kezdő mondataiból leszűrhető, hogy a műben „erős állításokkal” lesz dolgunk. Ahogyan a sokat mondó, *Egy jelentéktelen állat* című kezdő fejezetben írja: „Mintegy 13,5 milliárd éve, a ma ősrobbanásként ismert esemény során létrejött az anyag, az energia, az idő és a tér. Univerzumunk ezen alapelemeinek története a fizika. Megjelenésük után mintegy 300 ezer évvel az anyag és az energia összetett struktúrákká, úgynevezett atomokká kezdett összeállni, melyek később molekulákba csoportosultak. Az atomok, molekulák és kölcsönhatásaik története a kémia. Nagyjából 3,8 milliárd évvel ezelőtt egy Föld nevű bolygón bizonyos molekulák elkezdtek különösen nagy és bonyolult szerkezeteket, úgynevezett organizmusokat alkotni. Az organizmusok története a biológia. Körülbelül 70 ezer évvel ezelőtt a *Homo sapiens* fajba tartozó organizmusok még bonyolultabb szerveződéseké, úgynevezett kultúrákká kezdtek formálódni. A kultúrák ezt követő fejlődése a történelem. A történelem folyamatát három fontos forradalom alakította. Mintegy 70 ezer éve a kognitív forradalom indította be. Aztán úgy 12 ezer éve felgyorsította a mezőgazdasági forradalom. A tudományos forradalom, amely csupán

² Harari, amellet, hogy olyan vallásokról, mint például a kereszténység, leginkább a gúny és a kritika hangján szól, láthatóan nem talál értéket abban a vallásban sem, amelyhez – legalábbis kulturális tradíciói alapján – tartozhatna. Meglehetősen elhatárolódik ugyanis a zsidó vallástól is, amikor *21 lecke a 21. százara* című művében kijelenti: „Az elmúlt kétszáz év legtöbb fontos zsidó tudósa a zsidó vallási szférán kívül tevékenykedett. Sőt, a zsidók látványos hozzájárulása a tudományhoz kifejezetten akkor kezdődött, amikor elhagyták a laboratóriumok kedvéért. 1800 előtt a zsidók hatása a tudományra nagyon is korlátozott volt, nem beszélve arról, hogy Kína, India vagy a maja civilizáció tudományos haladásában a zsidók természetesen semmiféle szerepet nem játszottak.” Yuval Noah Harari: *21 lecke a 21. századra*. (Ford. Torma Péter) Budapest, Animus, 2018, 225–227.

500 éve vette kezdetét, talán véget is vet a történelemnek, és újtára indít valami egészen mást.”³

A hangsúly, akár egy jól felépített reklám esetében, az utolsó mondaton: az „egészen máson” van, melyhez – mint az hamarosan kiderül – az egész mű csupán felvezetőül szolgál.⁴ A könyv második harmadában Harari el is jut addig, hogy kifejtse az „egészen mást”, ami a szerző világnézetéből adódóan és a felvilágosodás utópista vonulatának örökségét ismerve egyáltalán nem meglepő végeredmény. Az „egészen más” mind közül a leginkább hipotetikus. Harari érvelése szerint ugyanis, a technikai fejlődés végeredményben „feleslegessé” teheti a *sapienst*, vagyis a *homo sapienst* mint jelenleg ismert emberi fajt, és helyére állíthatná a *homo deust*, vagyis az isteni embert. Ez lenne tehát az emberiség végső célja, avagy a történelem értelme, az ómegapont, amelyre a történelem irányul? Ez a löwithi „végső értelem”, amely szerinte célt, racionalitást és koherenciát nyújt az emberi történelem folyamatának? Ez a történetfilozófia maga? Úgy tűnik, hogy igen.

A szerző technológiai utópiájának végcélját a gépekkel továbbfejlesztett és halhatatlanná tett emberi agy, esetleg a fizikai agytól is elválasztott, tudatot meghaladó tudat és intelligenciát meghaladó intelligencia jelenti. Ezt az általa ugyan nem gyakran emlegetett, de a könyv 2015-ös magyarországi megjelenése óta meglehetősen közismertté vált „transzhumanizmus” értelmében képzelet el.⁵ Az elsöre bizarrnak tűnő képzettársítás csak az olyan olvasó számára lehet valóban meglepő végeredmény, aki a teljes jóhiszeműség – vagy pedig a teljes naivitás elvarázsolt – talaján állva gondolkodik a technikáról, annak „lehetőségéről” és „veszélyeiről”.

A transzhumanizmus – legalábbis abban a formában, ahogyan azt Harari képviseli és kifejti – mindenekelőtt a vallásellenesség talaján áll. A halhatatlanná váló gépember, mint a történelem értelme és célja mindenekelőtt a vallások eszkatológiai perspektíváinak ellentéte és ellenképe: a halhatatlanság és az örök élet ideájának tagadása és profanizálása. Nem meglepő, hogy Hararinál a vallás – bármit is mondjon annak „fontos” szerepéről – leginkább a gúny tárgya.⁶ Valláskritikájában azon-

³ *Sapiens*...10.

⁴ Előzetesen megjegyzendő, hogy a fentebbi állítások közül – bár Harari könyvében leírva rendkívül tényyszerűnek és megdöbbentően plauzibilisnek tűnnek – egyik sem olyan, amit bármilyen tudományos mérés, vagyis a közvetlen empiria által igazolható eredmény bizonyítana. A *Sapiens* (Bölcs) című könyv lényegében tehát nem más, mint ezeknek a feltételezéseknek és elméleteknek erős állításokká alakítása, illetve ezen állítások kifejtése.

⁵ A transzhumanizmus részletes és részben kritikai elemzéséhez lásd: A Christopher Hrynkow szerkesztésében magyarul is megjelent könyvet: *Gondolatok a transzhumanizmusról. A mesterséges intelligencia etikája és hatásai*. Budapest, Pallas Athéné Könyvkiadó, 2022.

⁶ Sokatmondó például a *21 lecke*... „Isten” c. fejezete, amelyben – a Nagy Francia Enciklopédia módszereireh nemileg hasonló módon, demagóg érveléssel – Isten eszméjének abszurd mivoltát a vallási szabályrendszerek „értelmetlen” és „irracionális” voltával próbálja „igazolni”.

ban lényegében semmi olyasmi nincsen, amelyet ne írt volna le Marx, Feuerbach vagy akár Nietzsche. Az eszmetörténetben valamelyest jártas olvasók számára hasonló, vagy akár ugyanezek az érvek ismerősek lehetnek még korábról is: a francia felvilágosodás olyan „klasszikusa” mint például Holbach báró is megfogalmazott hasonló gondolatokat „A leleplezett kereszténység” címmel 1761-ben megjelentetett pamfletjében. De említhetnék La Mettrie 1748-ban megjelent *L’homme machine* (Az ember-gép) című írását is, amely bizonyos értelemben már meg is idézi a transzhumanizmus gondolatát.

A vallást Harari valóban a marxista „vallásbölcselethez” hasonlóan a felvilágosulatlan ember tudatlanságának, a haláltól való rettegésének termékeként, illetve a racionális gondolkodás hiányának tudja be. A mű kétségtelen nívója azonban, hogy hozzáteszi azt az elmés – ám minden önmagát komolyan vevő vallási világkép számára rendkívül degradáló – értékelést, miszerint a vallás alapvetően éppolyan dolog, mint egy üzleti vállalkozás. Vagy éppen olyan, mint bizonyos „modern intézmények” amelyek „ugyanilyen” alapokon nyugszanak: ebből a szempontból a modern (vagyis még nem transzhumanista) ember pontosan olyan „primitív” mint a történelem előtti, vagy éppen a középkori ősei. Ez intézmények ugyanis fiktív entitások, vagyis nem a legdurvább materialitás értelmében vett valóságok. „Pontosan hogy teremtette meg Armand Peugeot, az ember, a Peugeot céget? Nagyjából ugyanúgy, ahogy a papok és varázslók teremtették a történelem során az isteneket és démonokat, és ahogy több ezer francia plébános a mai napig megteremti Krisztus testét minden vasárnap a templomban.”⁷

Már az ilyen és ehhez hasonló kijelentésekben is tetten lehet érní az előítéletet, amely, amellet, hogy a szerző saját materialista világnézetét gyakorlatilag azonosnak tekinti a „tudományos” illetve „objektív” megközelítésekkel, természetesen újból és újból elfelejt reflektálni saját filozófiai, ideológiai és világnézeti alapjaira, premisszáira, saját világnézetének konstruált és „elmebeli” voltára és a materialista ismeretelmélet problémáira és filozófiai kritikáira.⁸ Az efféle reflektálatlan materializmusra jellemző, hogy miközben az összes filozófiai megközelítést – amelyben az

⁷ *Sapiens...* 39–41.

⁸ Mivel ebben az írásban nem célunk a materializmus átfogó filozófiai kritikája és elemzése, itt csak egyetlen, ám meglehetősen alapvető kritikát említünk. A természetben mindezidáig nem fedeztek fel olyan törvényt, amely igazolná a mennyiségi változásoknak minőségi változásokba való átcsapását. Az élő természetben éppúgy nem bizonyítható be a tudatnak az anyagból való spontán keletkezése, ahogyan az sem, hogy az anyagban végbemenő horizontális változtatások vertikális ugrást eredményeznek. A mennyiség és a minőség közötti ilyen jellegű kontinuitás kizárólag a konstituáló elme aktusában létezik: az erről filozofáló materialista elméjében, aki saját szubjektív képzeit vetíti ki és értelmezi objektivitásként.

objektív jelenségek és minőségek magyarázataként szerepet játszik valamiféle nem anyagi tényező – a babonaként, a „fiktív alapként”, „elképzelt rendként” és egyéb, a pusztán pszichológiai értelemben felfogott elme valóságra vetített projekciójaként értelmez, a projekció elméletét már elfelejti alkalmazni a saját elmélete által konstruált valóságokra.⁹

Harari szemlélete klasszikus, meglehetősen vaskos és durva, mondhatni „lomha” materializmus még annak mai képviselőihez – mint Galen Strawson „realisztikus fizikalizmusa”¹⁰ – viszonyítva is meglepően primitív. Nem csak, hogy képtelen felvetni a materialista ismeretelmélet számos problémáját (beleértve például az úgynevezett test-elme problémát), hanem azzal sem számol, hogy a materializmust egyáltalán ismeretelméletileg fogja fel. Amellett, hogy a materializmus ilyen felvétele teljes mértékben kívül is áll a filozófián, Hararinál mindez még egy meglehetősen dogmatikus „tudományvallással” (Hamvas Béla) is párosul, amely teljes mértékben a legnaivabb optimizmus vágányain halad.

A transzhumanizmus eszmei célja is ezzel kapcsolatos nála, illetve ebbe a vonulatba illeszthető be: mindenekelőtt egy olyan földi halhatatlanságot jelentene, ahogyan azt például a szovjet kommunizmus „kozmbiológusai” is értelmezték.¹¹ A feltevés szerint, mivel az emberi test gépezet és lélek nincs, ha a gépezet hibáit sikerül megjavítani ezzel elkészíthető egy olyan *perpetuum mobile*, amely elvileg soha nem áll meg. Bár itt a „soha”, sokkal inkább egy időben megnyújtott hosszú tartamot jelenthet, mintsem valódi végtelenséget – lévén a végtelenség erősen transzcendencia-közeli fogalom, amelyet ugyanakkor szerzőnk *ab ovo* tagad. Az emberi agy „fejlesztése” különböző implantátumokkal hasonló a szuperszámítógépek fejlesztéséhez: *ha* az agy számítógép, *akkor* a számítástechnikai fejlesztések mintájára lehet programozni, egyre magasabb és magasabb szintekre beállítva.¹² Még ha egy efféle célt el-

⁹ Ugyanakkor – és ezt valóban csak zárójelben értve jegyezzük meg, – az efféle materializmus sohasem számol saját előítélet voltával. Így Harari sem számol azzal, hogy ő maga az, aki azonosítja a létezőt a megfoghatóval, miközben a lét és a létező nyilvánvalóan túlterjed az érzékszervi észlelés határain, hiszen maga az anyag koncepciója is valami olyasmi, ami mindenekelőtt a jelenségeket kategorizáló elme ítélete. Ha kizárólag az érzékszervi észlelést vesszük komolyan, akkor éppen a szigorú tudomány által megkövetelt empirizmus alapján mondhatjuk azt, hogy a világban csak állatokat, növényeket, embereket és kőzeteket találunk, nem valamiféle absztrakt anyagot.

¹⁰ Galen Strawson: *Consciousness and Its Place in Nature: Does Physicalism Entail Panpsychism?* Imprint Academic, 2006, 4–7.

¹¹ Lásd pl. B. G. Rosenthal könyvét, amely *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában* címmel jelent meg.

¹² „Képzeld el még egy lehetőséget! Tegyük fel, hogy az agyunk tartalmát le tudjuk tölteni egy hordozható merevlemezre, amelyet a laptopunkon futtathatunk! Vajon a laptopunk is képes lenne úgy gondolkodni és érezni, mintha sapiens volna? Ha igen, mi lennénk az, vagy valaki más? Mi lenne, ha a programozók képesek lennének létrehozni egy új digitális elmét, amely kizárólag számítógépes kódokból áll, öntudattal és memóriával kiegészítve? Ha futtatjuk a programot a gépünkön, egy személy volna az?” *Sapiens...* 438.

méletileg elérhetőnek tekintenénk is, akkor is túl sok „ha” jelentkezik ebben az elméletben ahhoz, hogy komolyan vehető legyen.

A transzhumanizmus ideájának kifejtését Harari műveiben a fentebbi okok miatt megelőzi a történelem bizonyos szempontok szerinti elemzése és értékelése. Ha a mű kevesebb ideológiai ballaszttal bírna, ha a cél nem mindig, mindenütt és mindenáron a transzhumanizmus eszméjének és megoldásának propagálása lenne, még azt is lehetne mondani, hogy vannak érdekes levezetések és fejezetek.

Érdeemes részletesebben is megvizsgálni azonban azt, mi az, amivel hihetővé, sőt egyes olvasói számára akár helyeselhetővé, elfogadhatóvá is teszi abszurd, utópista világképét. Amellett, hogy a szövegben számos „szalmabábérv”, logikai inkoherencia, szándékos túlzás és felületes, odavetett mondat található, a szerző stílusa meglehetősen laza, könnyed, nyilvánvaló, hogy számottevő tudással is rendelkezik az emberi történelemről és rengeteg információ birtokában van. Ez még akkor is igaz, ha ez a tudás főként technika és gazdaságtörténeti, illetve ezen kívül közgazdaságtani és a szociológiai vonatkozásban nyilvánul meg. Mivel Harari eredetileg hadtörténészként indult, elvárható lenne, hogy ezt a területet is behatóbban ismerje – háborúkkal foglalkozó rész azonban meglepően kevés akad a könyvekben. Habár a pusztán adatszerű, mennyiségi tudás vonatkozásában Harari meglehetősen jó alapokkal rendelkezik és jól is teljesít, már sokkal rosszabb helyzet, amikor a filozófia, a politika és különösen, amikor a vallástudomány területére téved.

Csak egy példát kiragadva a *Sapiens*ből: nyilvánvaló, hogy a szerző felületesen ismeri a buddhizmust, amelynek pedig külön fejezetet is szentelt, és amely számára a legkevésbé ellenszenves a nagy világvalóságok közül. A szövegből úgy tűnik, a szerző „hallott valamit” erről a vallásról, az általa leírtak alapján ugyanakkor fogalma sincsen az olyan alapvető tényekről, mint például a buddhizmus irányzatai és értelmezései közötti különbség. Fogalma sincsen továbbá a buddhizmus különböző ismeretelméleti iskoláiról, amelyek tudatfilozófiai struktúrájukból kifolyólag a valóságot a vulgáris materializmussal – amit Harari szemlátomást „a természet törvényének” tart – ellentétesen értelmezik, hogy ezeket egymással még csak összemérni is lehetetlen.¹³ Más vallásokról szólva, habár a szerző hatalmas magabiztossággal nyilatkozik például a kereszténységről vagy az iszlámról, a leírtak alapján valószínűleg még ennyi tudással sem rendelkezik.

Harari nézőpontja – habár látszólag elhatárolja magát mindenféle naivitástól – valójában rendkívül naiv. Rendkívül naiv akkor is, ami-

¹³ Lásd a műben a buddhizmusról szóló *A természet törvénye* című fejezetet a 245–249. oldalon.

kor az ismeretelméleti optimizmus alapján pusztán az emberi érzékszervek működőképességének élesítésétől teszi függővé a világ megismerhetőségét, és akkor is, amikor a rendezettséget a rendezetlenségből származtatja. De még ennél is naivabb, amikor a rendezettség fokozatos növekedését feltételezve olyan eszmékre utal, mint amilyen könyvének tulajdonképpeni tárgya: a történelem. Erre vonatkoztatja aztán a történelmi haladás evolucionizmussal erősen áthatott, lineáris elméleteit. Ezzel lényegében ugyanabban a – Spengler és Toynbee által mélyrehatóan kritizált – progresszív paradigmában marad, amely a 18. és 19. század filozófiai értelmezéseinek egyenes vonalú folytatója. Így lesz a *Sapiens* történelemképe a látványosan ideologikus, politikai és hatalmi célok érdekébe állított történelemszemlélet egyik sivár és szomorú példája. Az emberi történelem kapcsán alkalmazott megközelítése éppolyan egyoldalú és felületes, mint amilyenek a vulgáris materializmus elméletei a természeti világ rendjéről. A szerző által alkalmazott, „progresszivistá” történelemszemlélet leegyszerűsítő módon azt sugallja, hogy a napjainkra gyakorlatilag globálissá vált modern civilizáció az egyetlen olyan járható út, amelyen a történelem vágánya haladhat. Ez az értelmezés látványosan kiviláglik abból is, hogy a történelemben Harari szerint a jelenkort megelőző periódusok csak abból az egyetlen szempontból értékelhetők, vagy vehetők egyáltalán tekintetbe, hogy azok mennyire alapozták meg a civilizáció globális-globalista formájának kibontakozását. Ebből a szempontból értékelhető a prehisztorikumba visszavetített, hosszasan és kimerítően elemzett mezőgazdasági forradalom éppúgy, mint az első birodalmak kialakulása, Róma története vagy egyáltalán és általában a birodalmiság mint eszme. De a nagy világvallások kapcsán is az az egyetlen pozitívum, hogy elősegítették az emberiség „egységesülését”.

Ugyanebből a szempontból különösen fontos a kapitalizmus, a kereskedelem és a pénz általános megjelenése és elterjedése. Civilizációs, kulturális, vallási és művészeti jelenségek abból az egyetlen szempontból értékes, illetve érdekes dolgok, hogy segítenek-e elmosni a kultúrák, civilizációk, emberek és népek közötti különbségeket. A különbségek természetesen mindig valamilyen rosszat: egyenlőtlenséget, intoleranciát, rasszizmust, elnyomást jelentenek, a különbségek eltűnése pedig mindig csak jó lehet: tolerancia, „a másság tisztelete”, békésebb világ, a tudományok fejlődése, növekvő életszínvonal és hasonlók. Arról persze nem sok szó esik, hogy a „világfalu” kialakulása nem jár-e jelentős értékek elvesztésével, hogy nincs-e a globalizálódás jelenségében valami olyasmi, amely a *rombolás* és az ezzel összefüggő *nivellálás* égisze alatt áll, amely eltünteti a kultúrák és társadalmak *sokféleségét*, amely mechanizálja és becsatornázza az emberi gondolkodást, amely maga is kényszer

és erőszak, és amely maga is valami olyasmi, amely hatalmi érdekeket szolgál. Harari az egyik, sokatmondó című fejezetben (*Az új globális birodalom*) említi meg: „A szemünk előtt készülő globális birodalmat nem egy bizonyos állam vagy népcsoport kormányozza. Inkább, a Római Birodalomhoz hasonlóan, egy multietnikus elit vezeti, és a közös kultúra, valamint a közös érdekek tartják össze. Világszerte egyre több vállalkozót, mérnököt, szakértőt, tudóst, jogászt és menedzsert kérnek fel, hogy csatlakozzon a birodalomhoz. Meg kell gondolniuk, feleljenek-e a birodalom hívására, vagy hűségesek maradjanak saját államukhoz és népükhöz. Egyre többen választják a birodalmat.”¹⁴ Valóban leplezetlen és meglehetősen őszinte leírása „Az új globális birodalomnak”. A kérdés csupán: „hűségesek maradunk-e nemzeti identitásunkhoz, vagy a birodalmat szolgáljuk?” Úgy tűnik, a kettőt nem lehet egyszerre.

Ilyen előzmények után egyáltalán nem meglepő az sem, hogy az emberi kultúra kezdetei mindig rendkívül primitívek. Habár Harari szerint a „földművelő” társadalmakat megelőző „gyűjtögetők” valamelyest előnnyel is rendelkeztek a kiegyensúlyozottabb táplálkozás, a kevesebb munka, a könnyebb és változatosabb életfeltételek miatt, azért senki ne akarjon túlzottan visszavágyani a – globalizmustól, technikától és transzhumanizmustól szigorúan mentes – emberiség „gyűjtögető” őskorába: „Noha jobb életet éltek, mint a mezőgazdasági és ipari társadalmakban a legtöbb ember, a világuk így is lehetett mostoha és kegyetlen. Nem voltak ritkák az ínséges és kemény időszakok, és egy ma aprónak számító baleset akkoriban a halálos ítéletet is jelenthette. A legtöbben élvezték a vándorló horda nyújtotta bensőségeséget, azok a szerencsétlenek azonban, akik magukra vonták társaik gúnyolódását vagy ellenségességét, valószínűleg rettentően szenvedtek. A mai gyűjtögetők esetenként magukra hagyják, sőt meg is ölik az öreg vagy rokkant embereket, akik nem képesek lépést tartani a hordával. De meggyilkolhatják a nem kívánt csecsemőket is, sőt tudunk vallási indíttatású emberáldozatokról.”¹⁵ A technikai civilizációhoz képest kétségtelenül *nagyobb* szabadságfok mellett, az archaikus viszonyok – és ezt Harari kiterjeszti egészen a felvilágosodás és a technikai civilizáció eljövételének időszakáig – lényegében az erőszak, a babona és az állati ösztönök által leírhatók. Nem is meglepő ez, hiszen „a legfontosabb tudnivaló a történelem előtti emberekről, hogy jelentéktelen állatok voltak”.¹⁶

Feltételezéseinek pusztá elmélet volta azonban egyáltalán nem olyan dolog, amely az utópista gondolkodót megtántorítaná gondolatai ki-

¹⁴ *Sapiens...* 228.

¹⁵ *Sapiens...* 63–64.

¹⁶ Uo. 10.

fejtése közben. Ami a Harari-féle utópistát mindenekelőtt zavarja az ugyanis nem elgondolásainak lehetetlensége, hanem mindenekelőtt a múlt, amely látványosan ellentmond az utópiának, a múltban ugyanis az általa elgondolt dolgok sohasem valósultak meg. Mindenekelőtt ezért van szüksége a történelemre, és a történelem *kritikájára*. Miért is ír voltaképpen az emberi történelemről? Úgy tűnik, hogy a múlt számára alkalom, valami olyasmi, amit – hogy elméleteinek igaz voltát bebizonyíthassa – a legjobb lenne eltörölnie. De ha már eltörölni nem tudja, a legjobb, ha olyannak állítja be, amilyenek látni szeretné. Ez a régi utópista hit minden évszázadban ugyanúgy hangzik: a múltban az emberek ilyenek és olyanok, de legfőképpen primitívek, a jelenhez képest fejletlenek, elmaradottak voltak, az embereket *elnyomták*, de most, hogy az idő eljött, most hogy a tudomány megszabadult a szabad megismerést gúzsba kötő béklyóktól, „nem lesz többé határ”.

Ahogy a katolikus filozófus, Molnár Tamás is megfogalmazza az utópista gondolkodásról írt művében, az utópista gondolkodás mindig a rögzített, határozott kontúrokkal rendelkező valóságnak a feloldására irányul, és ez az irányulás a legtöbb esetben együtt jár a múlttal szembeni határozott ellenszenvvel, sőt ellenségességgel, a teljes eltörlésének vágyával, az elmúlt idő eljövendővel szembeni leértékelésével. A „rossz kiküszöbölhető” – gondolja az utópista – és ehhez semmi egyéb nem szükséges, mint az emberi akarat.¹⁷

Minthogy a materializmus és az ebből következő transzhumanizmus ateista eszmerendszerek, Harari számára is rendkívül fontos, hogy tagadja Isten ideáját. Ehhez mindenekelőtt – a Richard Dawkinshoz hasonló valláskritikusokhoz hasonlóan, ő is az evolúció elméletet helyettesíti be Isten vagy a transzcendens teremtőerő helyére.¹⁸ Ez a módszer persze, *A fajok eredete* megjelenése óta megint csak nem hiányozhat a harciasan ateista szerzők eszköztárából. Harari egyáltalán nem áll egyedül azzal a „szilárd meggyőződéssel”, hogy az evolúció egy olyan folyamat, amely – ellentmondva egyébként a fizikailag leírható univerzum megfigyelhető és leírható törvényeinek mindenféle szándék, cél, akarat és reális *causa efficiens* („hatóók”) nélkül, nem csak önmagát teremti, hanem komplex és stabil valóságokat, világokat is képes létrehozni. Természetesen olyan – szintén ok és cél nélkül létező – törvények által, mint amilyen az alkalmazkodás, illetve a véletlen. Az evolúció Hararinál is általános hajtóerő, valóságos *Deus ex machina*, amely mindent mozgat, mindent meghatároz, és a valódi istenséghez hasonlóan „mindenütt je-

¹⁷ Vö. Molnár Tamás: *Utópia. Örök eretnokség*. Budapest, Szent István Társulat, 1993.

¹⁸ Az efféle érvelések egy jellegzetes példája Richard Dawkins *Az isteni téveszme* című műve.

lenvaló”. Még az emberi történelem maga sem más, mint a – jegyezzük meg – törvényhozó nélkül (!) meglévő evolúció törvényének folytatása.

Mivel szerinte „az ember állat”, így nem létezik külön, a földi élővilág megjelenésére, kifejlődésére vonatkozó evolúció, illetve az emberi történelemre vonatkozó evolúció. Egyszerűen csak „haladás” van – a világfolyamat ugyanis – a fejlődés általánosnak és egyetemesnek *feltételezett* törvénye értelmében egyszerűen az A-pont felől halad egy egyelőre meghatározatlan B-pont irányába, amely természetesen megint csak nem lehet más, mint a technika által emberfelettivé váló ember.

Anélkül, hogy ebben az írásban ki szeretnénk térni a darwinista és neodarwinista paradigmák súlyos nehézségeire és természettudományon belüli kritikáira¹⁹ meg kell jegyezni, hogy a természettudományos elméletként széles körök által elfogadott evolúció ilyen értelemben az emberi világ viszonyaira való vetítése teljességgel önkényes, olyan paradigma, amelyet korábban inkább az úgynevezett „szociáldarwinizmus” körében határoztak meg, és számos tudományos kiválóság kritizálta, mint a tudományterületek közötti illegitim átjárást.

Hararit azonban mindez egyáltalán nem zavarja. Az evolúció számára egy olyan mindenre alkalmazható univerzális eszme, amely mindent mozgat és mindent igazol – anélkül persze, hogy magát az evolúciót különösebben igazolni kellene, vagy éppen lehetne – az evolúció ugyanis „működik” és mindig és mindenben csak ez működik. Az evolúció vak erő („Vak órásmester” – ahogyan Richard Dawkins írja), hiszen az univerzum is tudat nélküli entitás, egyszerűen egy anyagból álló, meghatározhatatlan tartam: amely valamilyen csodálatos és senki által meg nem figyelt módon mégiscsak valahogyan „kitermeli” (?) magából a róla ítéletet mondó és törvényeit mégis „megállapító” emberi tudatot.²⁰

¹⁹ Erre csak egy kiragadott példát említhetünk, például a sienai paleontológus professzor Roberto Fondinak a darwinisták által mindezidáig kielégítően meg nem választott darwinizmus-kritikáját: <https://arsnaturae.hu/hu/evolucionista-illuziok-es-paleontologiai-valosagok-visszateres-kozmoszhoz>. (Utolsó letöltés: 2023. 02. 16.) Ezen kívül még számos, a darwinisták által figyelmen kívül hagyott, vagy kielégítően meg nem választott kritika létezik, egészen von Uexküll német biológusnak a 19. század végén megfogalmazott kritikáitól kezdve Wolfgang Kuhn és az amerikai Robert Behe természettudományos levezetéseiig.

²⁰ Hasonlítsuk ezt össze Marx és Engels egyik nevezetes megállapításával. Mielőtt kimondták volna egyik nevezetes tételüket, miszerint „a lét határozza meg a tudatot”, a következő indoklással éltek. „Az emberek agyában levő ködképződmények is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi előfeltételekhez kötött életfolyamatuk szükségszerű párlatai. Az erkölcs, vallás, metafizika és egyéb ideológia és a nekik megfelelő tudatformák ilyenképpen nem tartják meg többé az önállóság látszatát. Nincsen történetük, nincsen fejlődésük, hanem az anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket kifejlesztő emberek ezzel a valóságukkal együtt gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is megváltoztatják.” (Marx és Engels: *Német ideológia*. 25. http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2018/08/Nemet_ideologia_21_PDFsam_MEM03.pdf. Utolsó letöltés: 2023. 02. 16.)

Az elgondolás éppen annyira logikus, mint azt kijelenteni, hogy az univerzumot igazgató törvényt senkinek sem kell lefektetnie, hiszen stabil és komplex szervezetek a véletlen és az entrópia: például egy hatalmas robbanás által is létrejöhetnek, és ehhez elég a „rengeteg idő”. Ahogyan Harari egy helyütt összefoglalja „tudományos” világnézetét: „Amennyire meg tudjuk mondani, *tisztán tudományos* szempontból az emberi életnek egyáltalán semmi értelme nincsen. Az emberiség egy vak fejlődési folyamat eredményeként jött létre. Tetteink nem valamiféle kozmikus, isteni terv részei, és ha a Föld bolygó holnap felrobbanna, az univerzum valószínűleg ugyanúgy működne tovább. Legjobb mostani tudásunk szerint az emberi szubjektivitás nem fog hiányozni belőle. Ennélfogva bármiféle »értelem«, amit az emberek az életüknek tulajdonítanak, csupán káprázat. A túlvilág, ami a középkori emberek életének értelmet adott, semmivel sem volt kevésbé egy káprázat része, mint a modern emberek által favorizált humanista, nacionalista és kapitalista értelemek.”²¹

Harari munkásságát sommásan értékelve az lehetne mondani, hogy tipikusan az olyan szerzők közé tartozik, akik képtelenek elvonatkoztatni a „haladás” képzetétől és képtelenek azt *meghaladni*.

A „haladás” mindenek feletti bizonyítéka – számára – elsősorban a modern világ kétségtelen technikai fejlettsége, illetve az azzal kapcsolatos érvek, amelyek a technikai civilizációt megelőző világ sérülékeny, változásnak és esetlegességnek kitett voltát hangsúlyozzák. Ezek az érvek kizárólag a legmateriálisabb szférákra vonatkoznak: ilyen a modernnél magasabb gyermekhalandóság, a háborúk gyakorisága, a járványok és az éhezés, melyek a technikai civilizációt megelőző korok alsóbbrendűségét bizonyítják.

Meg kell jegyezni, hogy a szerző még ezen a vonalon sem tartóztatja meg magát a demagóg érveléstől és torzításoktól. Hogy az alkalmankénti dicsérő – vagy annak tűnő – megnyilvánulások mellett, valójában mit gondol a modernitás gépi civilizációját megelőző, „természetközeli” emberről, azt jól példázza a következő idézet: „A modern jóléti társadalmakban szokás minden nap zuhanyozni és tiszta ruhát venni. A középkori parasztok hónapokig megvoltak mosdás nélkül, és szinte soha nem váltottak ruhát. Számunkra a gondolata is undorító, hogy ilyen mocskosan és bűzösen éljünk. A középkori parasztok viszont úgy tűnik, nem bánták. Hozzászoktak a régóta mosatlan ing érzetéhez és szagához. Nem arról van szó, hogy húztak volna másik ruhát, csak nem tudtak – így akarták. Ha belegondolunk, ez nem is olyan meglepő. Elvégre csim-

²¹ *Sapiens...* 419–420.

pánz unokatestvéreink is csak elvétve mosdanak, és sohasem öltöznek át. Azt sem tartjuk visszataszítónak, hogy házi kutyáink és macskáink nem mosdanak és váltanak bundát naponta.”²²

Rendkívül jellemző a következő idézet is, amelyben a szerző – természetesen jegyzetek és állításainak „pozitív” alátámasztása nélkül túloz: „Nem sokkal ezelőttig a legtöbb ember a biológiai szegénységi határ közelében egyensúlyozott, amely alatt az ember nem jut annyi kalóriához, hogy hosszú távon életben maradjon. Az embereket apró számítási hiba vagy balszerencse is a vonal alá, az éhezésbe taszíthatta. A természeti katasztrófák és ember alkotta csapások egész populációkat löktek le a mélységbe, milliók halálát okozva.”²³ A közönséges zsurnalizmus határán egyensúlyozó állítása az erre vonatkozó történeti források vonatkozásában sem nem igaz általánosan, sem nem olyan, amelynek révén bizonyíthatná – ebben a vonatkozásban – a jelen és a jövő felsőbbrendűségét a múlt fölött; egy egyedi jelenség felnagyított és általánosított képére alapul. Az úgynevezett szegénységi küszöb, mindig az előállított és rendelkezésre álló javak viszonylatában értelmezhető, ráadásul egyáltalán nem veszi tekintetbe az előállított javak kvalitatív aspektusát: a kevesebb, de minőségibb táplálék például egyáltalán nem rosszabb a több, de minőségtelen, genetikailag módosított vagy az termelés szabványosítása által tápanyagforrásaitól jelentős részben megfosztott táplálékhoz képest.

A modern technikai civilizációra kétségtelenül jellemző, hogy nagyobb mennyiségű táplálékot képes előállítani a premodern civilizációhoz képest. Ami azonban még inkább jellemző rá, az a tárgyak elkészítésével és megszerzésével kapcsolatos technikai folyamatok valóságos fetiszizálása, a technikával és technológiával összefüggő jelenségek, szakmák, személyek, az élet matematizálható és mechanikai összefüggéseinek a modern társadalmakban bekövetkező abszurd és aránytalan felértékelődése. Ezek a jelenségek a szerzőt egyáltalán nem zavarják. Alkalmanként tesz ugyan bizonyos kritikai megjegyzéseket a technikai civilizáció hátulütőire is, de már a premodern civilizációt vizsgálva „írás kialakulásának” elemzésekor, szinte kaján hangvétellel jegyzi meg: „Sajnos a történelem első szövegei nem filozófiai eszme-futtatásokat, verseket, legendákat vagy akár királyi dicshimnuszokat tartalmaznak. Száraz gazdasági feljegyzések, amelyek az adók befizetését, a tartozások felhalmozódását és a vagyontárgyak tulajdonjogát rögzítik.”²⁴ Persze – legalábbis a felületes szemlélő számára – a gépek jelenléte és a

²² Uo. 411.

²³ Uo. 288.

²⁴ Uo. 136–137.

gépesítésnek a modernitással beköszöntő mániája, vagyis az a jelenség, amelyet Oswald Spengler például a technikai civilizáció külső burkaként jellemzett, éppúgy a fejlettség és haladottság látszatát keltheti, mint a háború, a járványok és az éhezés állítólagos megszűnése – ez Harari egyik kedvenc tételmondata, amely a modernitásnak a premodern állapotok feletti magasabbrendűségét hivatott igazolni.²⁵

Azt, hogy a modern ipari kapitalizmusban a munkavégzés az anyagi felhalmozás végtelenítésére irányul, s így mesterségesen felkeltett és végtelenített szerzési vágyat foglal magába, a szerző elfelejtí megemlíteni. Mint ahogyan azt is, hogy a munkafolyamatok mechanikus egyformasága egy természetjár képére emlékeztet, a kreativitás és egyéniség helyét pedig a késő modernitás világában gyakran egy rabszolgatelep monoton szürkeségére emlékeztető jelenetek váltják fel.

A kényelem állítólagos növekedése és az emberiség „haladása” egy békés és konfliktusmentes világ felé – ezek azok a jellemző ígéretetek, amelyek egy technológiai uralom nyílt zsarnokságát leplezhetik, és többnyire leplezik is, a technika növekedésével ugyanis a társadalom ellenőrizhetősége, manipulálhatósága is egyenes arányban növekszik.

Harari természetesen arra sem fordít nagy figyelmet, hogy megjegyyezze: az, ami eredetileg eszköznek indult, vagyis a technológia a modernitásban céllá vált. Szerinte az egész társadalmat, még inkább a technológia szolgálatába kell állítani. Az, hogy a legjobban fizetett állások jelentős része már ma is a technológiához közvetlenül kapcsolódik, és mindenütt technológiát látunk – vagyis a technológia *totális* uralmáról beszélhetünk, egyáltalán nem tűnik számára problémának. Nem említi meg a technikai civilizáció efféle jellemzőit, hiszen az ilyen tények meglehetősen lerontanák a sokat emlegetett „egyenlőségnek” mint a modern világ egyik állítólagos előnyének realitását. Ha a technika ellenzői nem dönthetik el szabadon, hogy szeretnének-e élni vele, és ha nem akarnak lépést tartani a haladással, akkor könnyörtelenül az út szélére vettetnek, mintegy a társadalom páriáivá válva. Mindenki *belekényszerül* tehát abba, hogy a technikához viszonyítva határozza meg önmagát: aki pedig jobban szolgálja a technikát az kétségtelen – és behozhatatlan – előnyben van azzal szemben, aki kevésbé „tehetséges” a technikai alkalmazások vonatkozásában.

A szerző mindezzel együtt, voltaképpen lenézi a premodern embert, amiért az „nem ismerte fel” a technikában rejlő lehetőségeket, és kimondott hübrisszel vádolja: „A tudományos forradalom nem a tudás for-

²⁵ Habár e két utóbbi – a háború és a járványok – megszűnése, különösen a jelenlegi világ viszonyainak ismeretében, ironikus kijelentés.

radalma volt. Hanem legfőképpen a tudatlanságé. A nagy felfedezés, amely a tudományos forradalmat útjára indította, annak felfedezése volt, hogy az ember nem ismeri a választ a legfontosabb kérdéseire. A tudás premodern hagyományai, például az iszlám, a kereszténység, a buddhizmus vagy a konfucianizmus, kijelentették, hogy mindent, amit fontos tudni a világról, már tudunk.”²⁶ Arra persze a szerző már nem gondol, hogy „a tudás premodern hagyományai” esetleg azért nem érdeklődtek a tudás technikai formái iránt *mert nem ezt tartották fontosnak*. Nem tartja ezt szempontnak, hiszen nem realizálja: azok a premodern civilizációk, ahol a tudás fent említett „premodern hagyományai” meghatározó szerephez jutottak, még nem azonosították az ember tudatát az ember testével, nem voltak szüntelenül rögzülve az objektív tárgyvilágban, és nem *tagadták* a transzcendentális valóságot – vele ellentétben.

Arra pedig végképp nem gondol a szerző, hogy a modernitást megelőző eszmerendszerek esetleg abból a tényből következően nem – vagy csak kevésbé – érdeklődtek a technika iránt, mert képviselőik képesek voltak számolni a többé-kevésbé rögzített harátokkal bíró emberi természettel. Az emberi *individuum* nyilvánvaló tökéletlenségéből fakadóan létrejöhetnek azok a nemkívánt következmények, amik e premodern hagyományok értelmezésében nem haladást, hanem egyenesen bukást eredményezhetnek egy, az emberhez hasonló lény vonatkozásában.

A mértéktelen elbizakodottság látszatának tompítása érdekében Harari persze alkalmaz néhány álnaiv, álszkeptikus megállapítást is: „Az elmúlt néhány évtizedben végre elértünk némi valódi haladást az ember körülményeinek terén azzal, hogy visszaszorítottuk az éhezést, a járványokat és a háborút. Más állatok helyzete azonban gyorsabban romlik, mint valaha, és az emberiség életében bekövetkezett javulás is túl friss és túl törekeny ahhoz, hogy biztosak lehessünk benne.”²⁷

Ez azonban nem valódi szkepticizmus. Hogy valaki a haladás-vallás feltétel nélküli híve-e, vagy sem, az nem az ilyen kérdések alkalmankénti felvetéséből dönthető el, hanem leginkább abból a tényből vehető észre, hogy semmi egyebet sem lát a történelemből fontosnak, csak azt, hogy az ember „honnan és hová” jutott el. A történelem lényege pedig Harari szerint az, hogy az ember fokozatosan megtagadja, megfogalmazásában: „meghaladja” saját emberi voltát, és afféle „szuperemberré” legyen, amely voltaképpen egy gépek által mozgatott, puszta intelligencia, mintha Descartes testéről levágott „*res cogitans*”-a lenne, nem más,

²⁶ Uo. 273.

²⁷ Uo. 444.

mint egy érzéseket, művészi kvalitásokat, képzeletet és bármiféle emberi vonást nélkülöző szuperagy.

A szerző persze néha sajnálkozik azon, hogy a 21. század elején még nem sikerült mindenkit meggyőznie a technikai utópia szükséges és üdvös voltáról. Azonban kifejezetten örül annak, hogy hamarosan, ha a technicizáció mániája tovább gyűrűzik, és minden kormány minden politikusa meg lesz győzve arról, hogy kizárólag a „digitalizáció” jelentheti mindannak az „elkerülhetetlen” végét, amely felé az állítólagos haladás iránya visz (vagy inkább lök) bennünket, kétségtelenül be fog következni az eszmék realizálásának ideje: „Tény, hogy ehhez még nem vagyunk elég okosak, de úgy látszik, nincs elháríthatatlan technikai akadálya annak, hogy szuperembereket hozzunk létre. A fő akadályt az etikai és politikai kifogások képezik, amelyek lelassították az emberkutatást. De akármilyen meggyőzőek az etikai érvek, nem igazán látszik, hogyan tudnák sokáig visszatartani a következő lépést, különösen, ha az emberi élet végtelen meghosszabbításának, a gyógyíthatatlan betegségek legyőzésének, vagy kognitív és érzelmi képességeink továbbfejlesztésének lehetőségéről van szó.”²⁸

Mi történhet majd azokkal a kevesekkel, akik nem válnak a technika révén szuperemberré? Akik nem szeretnék, „kognitív és érzelmi képességeiket” gépek által „továbbfejlesztteni”? A szerző a *Homo Deus* egy rendkívül baljós, *A haszontalanok osztálya* című fejezetében utal erre is: „A 21. századi gazdaság legfontosabb kérdése az lehet, mit kezdünk a haszontalan emberekkel. Mitévők legyenek a tudatos emberek, ha majd az intelligens, tudat nélküli algoritmusok majdnem mindent jobban csinálnak náluk?”²⁹ Anélkül, hogy a szerző költői kérdését megválaszolni, vagy különösebben értékelni szeretnénk, csak utalnánk arra, hogy már maga a szóhasználat olyan, amely nem sok jót ígér a Harari által vizionált transzhumanista jövőkép esetleges ellenzői számára. Vajon Harari és a hozzá hasonló transzhumanisták szemlélete csupán elszigetelt jelenség, ami csak a technika és a „tudományvallás” bizonyos fanatikusainak világlátására jellemző? Vagy inkább olyan, amely a globális értelemben felfogott politikai elitet is egyre növekvő mértékben tartja a befolyása alatt? Vannak olyan jelek, amelyek inkább az utóbbit valószínűsítik.

A *Sapiens* és más művek elolvasása után kijelenthető: a történelem megismerése jellemzően nem azért érdekes a szerző számára, hogy a múlttól tágabb ismeretekhez jusson. Nem azért érdekes, mert bővítheti az emberről való tudást, esetleg felkeltheti a múlt szeretetét és a múlt-

²⁸ Uo. 432.

²⁹ Yuvah Noel Harari: *Homo Deus*. (Ford. Torma Péter) Budapest, Animus, 2018, 326–327.

hoz való tartozás érzetét, a generációk láncának ideáját, a tágabb értelemben vett haza, a nemzet, esetleg az ősökkel való közösség érzetét. Vagy ezen is túl, a transzcendentális valóság, mint legvégső „eredet” megismerésének vágyát. A történelem tanulmányozását és ezzel együtt, magát a történészi tevékenységet is csak az indokolja, hogy a szerző igazolhat vele egy ideológiát. A történelem egyfajta terepet biztosít a „kísérletezés” gátlástalan vágyának kiéléséhez, s a transzcendens alapjáról leszakadt *indiviuduum* végletes nagyravágyásához, a természettel és minden teremtett dologgal szembeni arroganciájához, amely – és ha valamit, ezt biztosan meg lehet tanulni a történelemből, de nem kevésbé a Harari által kigúnyolt vallások némely mitikus elbeszéléséből – gyakran végződik a legszerencsétlenebb elbukással.

A magyar nyelv értelmező szótára a következő módon értelmezi a „babona” kifejezést: „Olyan, többnyire vallási eredetű tévhit, amely bizonyos változások, jelenségek létrejöttét a természet törvényeinek ellentmondó törvények működésének, ill. bizonyos eszközök, eljárások, körülmények titokzatos következményének tulajdonítja vagy ezzel magyarázza.” Nos, ha „bizonyos eszközök, eljárások, körülmények” kifejezést a modern technika lehetőségeiben fanatikusan hívó transzhumanisták világlátására vonatkoztatjuk, akkor ez a kifejezés tökéletesen ráillik a tárgyalt mentalitásra.

GRÓH GÁSPÁR

GRÓH JÁNOS TANULMÁNYRÉSZLETE ELÉ

Édesapám, Gróh János (1923–2007) 1948-ban kapta meg diplomáját a Képzőművészeti Főiskolán, mestere Szőnyi István volt. A politikai fordulat meghatározta az akkor végzett fiatalok esélyeit: nemcsak megélhetésüket, hanem az általuk követendő esztétikai normákat is. Apám előtt gyakorlatilag bezárult a művészpálya lehetősége, a család anyagiilag nem tudta segíteni. Nagybátyját (aki Mindszenty József jogtanácsosa és Slachta Margit politikai harcostársaként országgyűlési képviselő volt) bebörtönözték, kémikus egyetemi tanár apját nyugdíjazták, megfosztották akadémikusi címétől és a tudományos kutatás lehetőségétől. A szépreményű festőből sógornője időlegesen még engedélyezett vegyészeti kisvállalkozásában lett „segítő családtag”, majd heti 55-60 órás munkaidőben műszaki rajzoló. A családi tanács azt szerette volna, ha nyugatra távozik, ezért elvégzett egy hegesztő tanfolyamot: a háborús újjáépítésben mindenütt keresett volt a szakma. A szökési kísérlet nem sikerült, a szombathelyi ávóról néhány nap rutinszerű ütlegetés és éheztetés után elengedték.

E rendkívül nehéz időszak előtt, legkésőbb 1948-ban írta kéziratban maradt tanulmányát Csontváryról (a gépirat ebből az évből való). A szöveg nyilvánvalóvá teszi, hogy Csontváry képei lenyűgözték: az életmű titkai egész életében foglalkoztatták. Halálos ágyán, néhány órával kómába esése előtt még arra kért, hogy jegyezzen fel néhány mondatot Csontváryról, mint töprengéseinek zárótételét: „Akármenynyit is gondolkoztam Csontváryról, természetközelségéről és vízióiról, most jöttem rá, hogy sokkal egyszerűbb ez az egész, mint gondoltam. Csontvárynak két arca volt. Az egyik hihetetlenül precíz a részletekben, nagyszerű szervező, igazi üzletember, patikájában ügyes kereskedő, aki gyógyfüvekből mindenféle jól fogyó patikaszert készített, patikája bérbeadását tökéletesen intézte, és büszke volt arra, hogy gyógyszerészként sohasem tévesztett receptet. Útjait is ragyogóan megszervezte, a keleti viszonyoknak megfelelően teveháton, óriási vásznainak szállítását is megoldva. Vagyis a részletek nagy művésze volt a hétköznapiakban is. Ám e fölött ott volt a fantasztika, szinte mániákus, misztikus lény. Festészete ugyanez: hihetetlen precizitás nemcsak a látványban, hanem a képszerkesztés matematikai-geometriai mélyén – beépülve hatalmas látomásaiba.” A Csontváry-képek rejtett geometrikus kompozíciójáról

aztán majd félszáz évvel később írt néhány tanulmányt – tudatosan kidolgozva azt, amit ennek az írásának képelemzéseiben vázolt.

Csontváry képeit akkoriban hivatalos kiállításon nem mutatták be Magyarországon, viszont az akkor főiskolások (és mestereik) láthatták az életmű keresztmetszetét, mert a legendárium szerint Gerlóczy Gedeon a háború után a Képzőművészeti Főiskola erre a célra alkalmas folyosóin kiállította őket: a Budapest ostromát ki tudja milyen körülmények közt túlélte vásznakat ki kellett akasztani, hogy átszellőzzenek és valamelyest kisimuljanak. Így kerültek egy szűk szakmai közönség elé, amely nemcsak láthatta őket, hanem tartósan együtt is élt velük.

Ez érthető izgalmat keltett a mesterek és a tanítványok körében. Csontváry festészete megosztotta a kiváló művészekből álló tanári kart – ez teszi érthetővé a róla hirtelen megjelent írásokat. Korábban alig volt több a semminél, amit tudni lehetett Csontrváryról. Néhány elismerő vélemény mellett az inkább extrémításairól, vagyis örültségéről esett szó, nem annyira szakmai alapon, mint a hirtelen megelevenedett anekdoták tükrében.

Az alkalmi tárlat fontos lépcsőfok volt Csontrváry ismertebbé válásában. Biztosra vehető, hogy közvetve ez készítette elő a legendás sikert hozó 1948-as párizsi bemutatót. Ennek közvetlen szellemi előzményeiről kevés információnk van, és már aligha lesz: a történet részesei rég nem élnek. Ami tény: ekkoriban a Főiskolán tanított a képzőművészetekben is enciklopédikus tudású, érzékeny szemű és kiváló minőségérzékű Cs. Szabó László, aki szoros kapcsolatban állt a főiskolán francia nyelvet tanító Francois Gachot-val. Gachot 1924-től élt Magyarországon, 1944 és 1949 között a francia nagykövetség kulturális attaséjaként dolgozott, és addigra már részese volt a magyar művészeti életnek is. Nélküle nem jött volna létre a párizsi kiállítás: annak ötletét a főiskolai folyosókon kiakasztott képek adhatták, de biztosan szorgalmazhatta maga Gerlóczy Gedeon is, a (későbbi) nagykövet Károlyi Mihályon keresztül, és nyilvánvaló volt Károlyi vejének, a párizsi magyar követség kulturális attaséjának, Szabó Zoltánnak meghatározó jelentőségű szervező munkája.

Apámat rabul ejtette Csontrváry festészete, de festőként sohasem szegődött a nyomába, megmaradt hűséges Szőnyi-tanítványnak. Ez nem jelentett egyet azzal, hogy ne gondolta volna kivételesen fontosnak, hogy Csontrváry festészete elfoglalhassa a neki járó helyet a művészet történetében. Ezért – utólag is nehezen érthető módon – terjedelmes írásban taglalta a Csontrváry-kérdést, noha tudhatta, hogy szövege nem jelenhet meg. Korábban (és a következő másfél évtizedben) nem írt semmilyen tanulmányt – ez látszik is a jegyzetanyag kezelésén (1947-ben szerzett államtudományi doktorátusához szükséges dolgozatát a kor

Gerlőczy Gedeon építész lakása 1979-ben, a háttérben Csontváry Kosztka Tivadar festménye, a Magányos cédrus (Forteapan / Urbán Tamás).

szokásainak megfelelően – ez nyílt titok volt a magyar jogi képzés korábbi századaiban is – készen vásárolta, Püski Sándor Szerb utcai könyvesboltjában).

Hogy írása mennyire fontos volt számára, azt az bizonyította – s ez a mai szövegszerkesztős világban már-már érthetetlen –, hogy legépelette, vélhetően abban a reményben, hogy eljön az az idő, amikor közreadhatja. Ezért meglepő, hogy a későbbiekben nem foglalkozott kiadásával. Az 1963-as szépművészeti múzeumbeli nagy Csontváry-kiállítás körül hetekig lelki beteg volt, mert azt hitte, hogy a kézirat a költözések és az 1957-es házkutatás zűrzavarában elveszhetett. Mikor aztán megkerült, megmutatta egy-két kollégájának, és elolvastatta legjobb ifjúkori barátjának valahai (1947 előtti!) mentorával, Mátrai Lászlóval, aki elismerése jeléül íratott vele egy tanulmányt – másról. Nyilván túl forrónak találta a témát, illetve nem vállalta a közlése miatt feltételezhető ütközést Bernáth Auréllal – akivel szemben egykor a névtelen festőnövendéknek nem voltak skrupulusai: sőt, talán éppen Bernáth Csontváryt lekezelő véleménye lehetett az az impulzus, amely ellenvéleménye megfogalmazására ösztönözte, és amiben a Csontváry-párti Cs. Szabó és Gachot véleménye bátoríthatta.

A szöveg az akkori Csontváry-recepció állapotát tükrözi, a képek címadásában is. Apámnak nem kellett sokat böngészni a korábbi szakirodalmat, mert ilyen nem volt sok. Másrészt a tényleges Csontváry-kutatás is később indult, hogy rengeteg alapvető és kevésbé fontos információval, megkerülhetetlen Csontváry-szövegekkel, és a tanulmány születése idején megtekinthetetlen, sokáig ismeretlenségben maradó művekkel gazdagítsa a festőről való ismereteket: ezért hiba lenne mai tudásunkat számon kérni a háromnegyed százada született íráson. A kézirat mintegy 90 oldal, ebből adunk közre egy jellemző részletet. Írásait mindig átnézte velem, és elfogadta szokásos szerkesztői gyakorlaton túl nem merészkedő javításaimat – ezért mertem most (halála után másfél évtizeddel) ugyanígy simítgatni szövegén. Talán nemcsak a fiúi elfogultság fogadtatja el velem, amit apám a már említett egyik utolsó pillanatában mondott: „nemrég a kezembe került a Csontváry-tanulmányom, és megírása óta először el mertem olvasni. Ahhoz képest, hogy mikor írtam, vannak benne egészen jó dolgok is.”

GRÓH JÁNOS

CSONTVÁRY

(Részlet egy hosszabb tanulmányból)

A festészet a látás művészete.¹ Egy kép annyiban képes egyéni tartalmak közlésére, amennyiben az általános emberi látásban gyökerezik. Látásunknak tárgya pedig az embert körülvevő természet, lévén ez az a közös nevező, amellyel minden festménynek kontaktusba kell jutnia. (Az absztraktok ezt a közvetlen kapcsolatot egy belső kapcsolattal helyettesítik.) A természet felismerése által jut a néző a képpel elsődleges kapcsolatba, és az ábrázolt természet lesz az egyéni megnyilatkozás lelki tartalmának hordozója is.

Ha tehát Csontváryval szemben értékítéletet akarunk alkotni, akkor természetábrázolásának vizsgálatából kell kiindulnunk. Elsőrendű fontosságú kérdés lesz az, hogy ez az ábrázolás mint kifejező nyelv érthető-e. Ha az eddigi irodalmat nézzük, azt látjuk, hogy Lehel, Vaszary, Kállai, Gachot, Kmetty mintha csak egymásnak adná a szót ebben a kérdésben. A többé-kevésbé hasonló megnyilatkozások is azt az érzést keltik, hogy Csontváry nem lehetett teljesen örült, amennyiben több épelméjű szakember azonos és nem megbélyegző álláspontra helyezkedik természetábrázolásával szemben. Ez a jelenség egyben azzal bíztat, hogy van közös alapja Csontváry megítélésének.

Lehel Ferenc a *Magányos cédrusról* írja: „benne a naturalisztikus hatás úgy összeolvadt azt ornamentális jelleggel, ahogyan ez a legkevesebb művésznek sikerült.”² Vaszary János szerint: „Színei, melyek a naturából erednek...később...ragyogó, dekoratív hatásokká tüzesednek. Fejlődésében következetesen törekszik az optikai világ immaterializálására.”³ Kállai Ernő úgy látja: „Csontváry nem hasonlott meg a tárggyal. Az ő naivitása ellenkezően nem tudott eléggé betelni a földi panorama látható, tapintható csodáival, a természettel. Az ő szemében a természet csodálatos, isteni ajándéka volt a sorsnak, nem pedig holt anyag, melyen csak úgy ülhetünk szellemi diadalt, ha túltesszük magunkat rajta. Csontváry nem tette magát túl az anyagon, a természeti valóságon, mint az expresszionisták, hanem elébe járult és gyönyörködött benne. Nem ugyan a materialista érzéki élvezetével, hanem a vallásos rajongó hódó-

¹ „A festészet és a természet egymástól szétválaszthatatlanok, mert ez a látás művészete.” Bernáth Aurél: *Az autodidakta festészetéről*. Válasz, 1947. jan. 484.

² Lehel Ferenc: *Emlékezés Csontváry Tivadarra*. Magyar Művészet, 5. évf., 1929. 197.

³ Vaszary János: *Csontváry*. Magyar Művészet, 6. évf., 1930. 558.

latával, a tárgyi részletbe merülésben is eleven felmagasztaló, becéző, díszítő képzeletével.”⁴ Francois Gachot véleménye: „Még ugyanis jámbor hittelt azt képzelet, hogy pontosan másol egy arcot, vagy egy jelenetet... minden egyes ecsetvonását túl a szolgálai hasonlóságon... belső látomás szervezi teljes egységgé.” „Baalbeki képe újabb bizonyítéka a valóság és az álom átlényegülésének az ő művészetében.”⁵ Kmetty János így fogalmaz: „Képei kétségtelenül a vizuális élmény során az érzéki szép síkján bontakoznak ki. Színeinek, formáinak téri csoportosítása... mindenkor az ábrázolás örömét érzékeltetik.”⁶ Pogány Ö. Gábor szerint Csontváry „a látványt közvetítette a maga vérmérsékletén keresztül, a létező tünetek elkápráztató változásait leste”, „lépésről lépésre haladt a valóság tanulságai mentén”, „művésze maga a natúra. Rész a világegyetem-ből, valami a földrajz rejtelméből, sok minden az arcok és karakterek hasonlóságáról, biztos értesülés a messzeség, a légkör az ember és környezet együtteséről.”⁷

Bernáth Aurél kétségbe vonja, hogy Csontváry ábrázolását a természet arányainak helyes megfigyelése hatja át, midőn a *Taormina* szerinte grandiózus lilásszürke felhőjével kapcsolatban így ír: „A megfigyelés igazsága ezen a részleten egy pillanatig egészségesen közvetíti azt a panteisztikus ábrándot, ami műveiben mindig jelentkezik, anélkül azonban, hogy a formálástól hitelesítést is nyerne.” „Ez az egy felhődarab még a méretet is hitelesíti egy pillanatig. De csak ez. Mert ami a felhő alatt van, az a legrosszabb nyári kocsmadekoráció: egy rosszul, ügyetlenül felnagyított fotográfia.” Ugyancsak Csontváry „természetén” lát kivetnivalót, annak életszerűségét hiányolja: „Vagy nézzük a *Lovasok a tengerparton* kép lovasait, ezeket a fojtó, álomülte ügetőket, kiket mintha valami bábszínház cernán úsztatva a levegőben, a pléhfelületű tenger előtt, s hegyek előtt, melyek sziklái a városligeti barlangvasút cementtájképeinél is kevesebb illúziót adnak.”⁸ Bernáth az életet hiányolja a természetábrázolásban a *Panaszfal*, a *Mária kútja*, a *Zarándoklás*, a *Marokkói ember* esetében is: „mind e képeken csak elképzelés van, élet nincs. Helyesebben nem a mi életünk. Nem az épeké.”⁹

Látni fogjuk, hogy ebben az esetben a kép tartalmi megértésének híján tartja rossznak a néző, *pars pro toto* a természetábrázolást, pedig abban nincs hiba. Természetesen helytelen az innen kiinduló következtetés

⁴ Kállai Ernő: Új magyar piktúra 1900-1925. Amicus, 1925.

⁵ Gachot, Francois: *Csontváry Tivadar*. Új Idők Irodalmi Intézet, Bp. 1944.

⁶ Kmetty János: *Csontváry Kosztka Tivadar*. Fórum, 1946. november.

⁷ Pogány Ö. Gábor: *Csontváry Tivadar: A magyar művészet forradalmái*. Válasz, 1946. december

⁸ Bernáth Aurél: *Csontváry*. Válasz, 1947. május, 485.

⁹ U.o.

Csontváry Kosztka Tivadar: A taorminai görög színház romjai (1904–1905)

végeredménye is, mely Csontváry műveit egy bomlott agy termékének, tehát eo-ipso értéktelennek tartja. Bernáth Aurélnak azokkal a megállapításaival kapcsolatban pedig, hogy „alakjai lassított mozgóképre emlékeztetnek, amely fotografálási mód még az atléták izmai alól is kiveszi a csontot,” és így a *Panaszfal* „ronggyal tömött figuráinak kócszakálla van,” a *Mária kútján* „nincs két figura, melynek gerince volna s mint hirtelen napot ért viaszfigurák támoynak”, és hogy Csontváry *Prófétája* „kenyérbélből gyúrt Mikulás” – rá kell mutatni, hogy a jó képnek nem abszolút kritériuma, hogy alakjai húsból-vérből legyenek. Ismerünk a földtől elvonatkozott, mégis általánosan többre értékelt műveket, mint néhány nagyon is hús-vér ábrázolás: hogy Csontváry alakjai testetlenek, ez konstatálható, de nem lehet értékítélet alapja.

A Csontváry-i természet komponált, nemcsak a föld egy részletének kivágásával, hanem a festészet egyéb eszközeivel is, anélkül azonban, hogy részleteket önkényesen elhagyna vagy betoldana. (A *Taorminai rom* egyik kapujának részlete a kivétel, mely erősíti a szabályt.) Genthon szerint a *Zarándoklás* „félelmetes monumentalitása abban rejlik, hogy a mindenséget, melyben a fa áll, enteriőrszerűen kezelte”.¹⁰ Bizonyára a természet szeszélyeinek helyet nem adó táj komponáltságát érezte. Ha korunk impresszionizmuson, szabad festőiségen nevelkedett emberét kellemetlenül érintené Csontváry ebből következő „természetellenes-

¹⁰ Genthon István: *Az új magyar festőművészet története 1800-tól napjainkig*. Magyar Szemle Társaság, 1935.

sége”, gondolja meg, mennyire el kellene Leonardót ítélni az *Angyali üdvözlet* miatt, ami pedig nyilvánvalóan tévedés volna...

Kétségtelen tény, hogy minden művészet kölcsönvesz egyet s mászt számára idegen területről. Igen sokszor alkalmaz a festő irodalmi vagy vallási témát, és nem lesz sem témájában, sem eszközeiben festői. Nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mikor válik ez már a mű kárára, kvantitatív különbségekről lévén szó. Annyit állapíthatunk meg csupán, hogy a festői elemek túlsúlya esetén ilyen kölcsönzések ellenére is létrejöhethet teljes értékű alkotás. A festészetben nem egyszer szükségszerű eszköze ez spirituálisabb törekvéseknek szuggesztív hatások elérésére.

A reneszánsz perspektíváját és szobrászi ábrázolását éppúgy vehetjük ilyen kölcsönzésnek, mint Csontváry látképszerű témaválasztását, a reneszánsznál kevésbé szerkesztett természetábrázolását és sajátos lelkivilága különös vízióit. Csontváry természetére jellemző a formák határozott lezárása, elkülönítése, amivel minden részlet külön létezésére, egyedi valóságára utal. Vaszary megfogalmazásai szerint: „Világszemlélete kezdettől fogva a zárt formán fejlődik.”¹¹ A dolgok pedig egymástól függetlenül is megállhatnak, elválasztó határaik mögött élnek a maguk belső életét: „Alakjai...házai...romjai...fái – mindegyik külön él. Külön éli titokzatos életét”, a *Tengerparti sétalovaglason* „...a figurák néhol szorosan egymás mellett állnak, mégis minden alaknak megvan a maga egyéni légköre.”¹²

Egy másik elemzője így véli: „Minden képében figurális és tárgyi formái különös elszigeteltségbe, majdnem révületbe merednek.”¹³

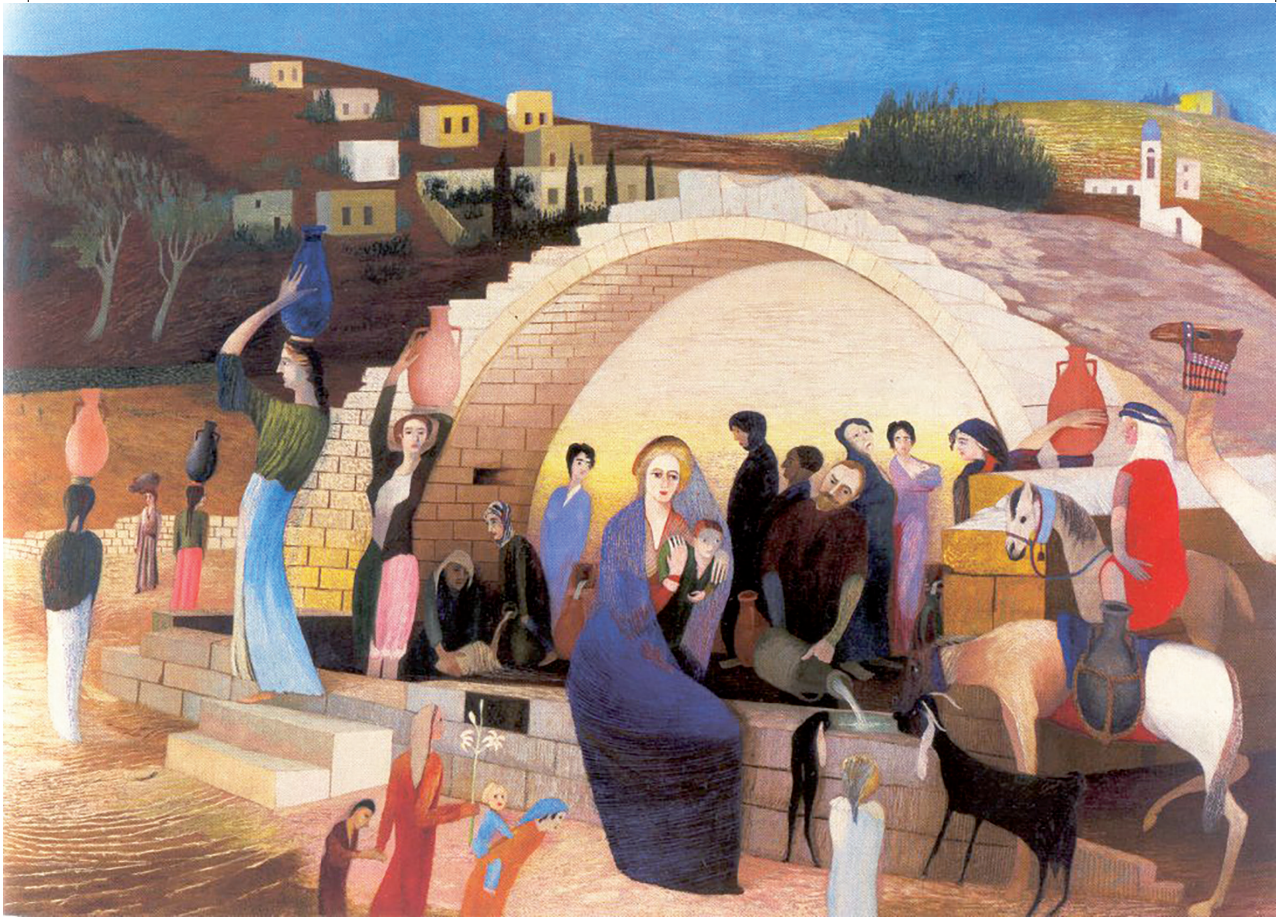
A festő minden ilyen részletet gondosan analizál. Panteisztikus világszemlélete szeretetével figyeli az ezerarcú természet halk rezdüléseit és mutatja meg műveiben. Utal a *Taorminai rom* falának téglákból összetettségre és hogy nincs minden darab külön megrajzolva, természetes festői rezonból fakad, nem riasztja azonban vissza egyetlen téglát teljesen elütő piros színezésétől. Az oszlopok sem válnak pusztán ismétlődő formaritmussá, színében mindegyik megőrzi különállását. A *Mária kútja* házai mind egy-egy individuális ház-egyéniség.

A perspektíva törvényeit megtartva, az elválasztás ugyanilyen pontosságával érzékelteti a téri irányok különbözőségét, ami egyben szintén eszköze az egyes formák elválasztásának. Így kelti a perspektíva lényeges jegyeinek kiemelése által a tér érzetét anélkül, hogy körüljárható formákat ábrázolna. A térnek tértől és a formák térbeli elválasztásánál nemcsak a lineár-perspektívát, hanem a szín, vonal, folt viszonyait,

¹¹ Vaszary J. id. mű

¹² U.o.

¹³ Spolarich Edit: *Csontváry*. (Szakvizsgai értekezés.)

Csontóváry Kosztká Tivadar: Mária kútja Názáretben (1908)

sőt a kompozíciót is a legváltozatosabb módon alkalmazza. Minden bizonnyal ezt érti Vaszary „a térszerűség kétdimenziós átváltásá”-n.¹⁴

Mint a *Selmebányánál* láttuk, az ég nemcsak színben, hanem kötetlenebb formáiban különbözik a földtől. A föld pedig önmagában visszahajló kompozíciójának lezárásával is elválik az égtől. Az *Athéni sétakocsizás* egén a földi tárgyaktól különálló légkört teremt, a máshol fel nem található rózsaszín-kék színösszetétel lágy átmenetével. A *Taormina* előterének aprólékos kókupacait a rom kiszélesedő, de még erősen tagolt formái követik. A kép mélységi irányában folyton szélesebb, kötetlenebb formáknak ad helyt, amivel az egyre tágabb térre utal. A nézőtér félköre a rom térbehelyezettségét mutatja.

A *Baalbek* előterének szaggatottan megmunkált piszkos földi színei mennyire különböznek az ég égi színeitől! A házak függőleges falaiban érezzük ennek visszfényt, részint a kék felületekben, másrészt a fa-

¹⁴ Vaszary J. id. mű

lak szeszélyes sokféleségében, de éles elválásuk már földiségükre utal. Milyen mélységet fejeznek ki a rózsaszín hegyek alatti zöldes csík és a mezőség piros foltjai! A rózsaszín vonulatot a havasoktól középen elválasztó kékes csík a két hegy közt lévő messze térségekre utal, növelve a távolság érzését.

Persze a tér nemcsak színben, hanem, a *Taorminához* hasonlóan, formában is jelentkezik. Az előtér tevői például a város előtt elterülő térséget magyarázzák, a *Mária kútja* főalakja és a világoskék ruhás alak, a kék korsó és a háttér barnája a kép mélységét jelöli ki. A két alak által kijelölt térbe a többi logikusan illeszkedik.

Hasonlóan elemezhetők más képei is. A *Sétalovaglásnál* a tenger színével kifejezett mélységével szemben a formailag is változatosan elhelyezett lovasok erősen érzékeltetik a másik dimenziót. A *Zarándoklásnál* az alakok elhelyezésével (a táncolók szalagjával) létesít teret. Az előtér figuráinak egyöntetű beágyazásával is tudatja, hogy egy térrétegben vannak. A háttér élesen elváló alakjai utalnak a térbeli átmenetre. A távlat (színbeli átváltás) azonban nem azonos az impresszionisták levegő-festésével. A távoli dolgok, ha veszítenek is élességükből, a légkör nem függönyözi el sohasem téri távlatukat.

Figurái egymásmellettiségükben alakjuk ellentétesen feszülő vonalritmusával, másságukat hangsúlyozó koloritjukkal és folthatásukkal válnak el egymástól. A *Panaszfal* egymásmelletti alakjai között a színeken kívül egyéb elemekben sincs kapcsolat.¹⁵ Egyik figura sem tekint, hajlik szomszédjával egy irányba. A párhuzamos ritmusok a rálátással, vagy a nagyobb távolsággal elválasztott alakok között vannak. Ahol nincs meg a vonal, a téri vagy távolsági elkülönítés, ott rendkívül erős a szíkontraszt (a háttal álló alakok kékje és sárgája). A natúra szempontjából mindez térbelileg állítja az alakokat a megfelelő helyekre, és a természetben elhelyezkedő sokaság reális vonatkozásaira utal.

A *Mária kútján* a szemben álló és profil fejek, különböző testtartások szerepe talán még erősebb. Az ív alatti azonos színértékű alakokat más-más irányú tekintetük, alacsonyabb vagy magasabb állásuk különbözteti meg. A *Zarándoklás* figurái mint külön-külön világító foltok ütköznek ki mögöttes területükből. A *Sétalovaglás* két egymásmelletti és párhuzamos tartású alakját az erős tónuskülönbség, a két kutyát a közben lévő ló választja el.

Ugyanez a részletformákon túli határozott elválasztás képeinek tagolására is jellemző, ennek érdekében a nagyobb egységek ritmusát

¹⁵ „Az egyéni különbözőségek a legerősebbek. Eljöttek a Panaszfal alá... de mindegyik saját magával törődik. A különböző világnézetek és korok találkoznak az arcokon”. Spolarich Edit: id. mű

állítja szembe. A *Tengerparti sétalovaglásról* írja Petrovics Elek: „Ami a képen szemünkbe ötlük [...] a természet nyugalmanak és az emberek, állatok ritmikus mozgásának szembeállítását” és Csontváry „határozott művészi akarattal vitte képeibe kettős vagy többes felfogását. Ilyen értelemben, de csakis ilyenben, egységtelen első monumentális műve a *Tátra*. A lomnici csúcs megformálása nem egyezik meg a szakadék fenyes-erdejének előadásával, mely ismét más, mint a napsütött domboldal alakítása. Csontváry a három különféle modorban előállított kép szimultán bemutatásával döbbenetes hatást ért el.”¹⁶ (Ugyanezt érzi, midőn megállapítja, hogy a *Baalbek* hátere jó, de a város más felfogása lerontja a kedvező hatást.)¹⁷

Az eddigiekben Csontváry festészetének a természet megfigyeléséből fakadó realitásait néztük mint naturális elemet, és a kívülről befelé ható formai benyomások eredményeinek mellérendelő, analitikus előadását láttuk. Az egyes formáknak statikus magányukban való analizálásából kiindulva a dolgok individuális, egymástól elválasztó tulajdonságai váltak láthatóvá önmagukban, szellemi összekötő kapcsaik nélkül. De a természetábrázolás érthetőségének további követelménye van. Tudjuk, hogy a megismerés megismerő szellem és tárgy viszonyából adódik. A természet jelenségei ugyanis az egyén meglátása által válnak egységes jelenséggé a néző tudatában. Ha a művész ezt a képet közli, kell, hogy azt a szellem rendező ereje hassa át. Csak így nyújthat egységes látványt, élményt.

Tovább elemezve látjuk, hogy Csontvárynál a szétválasztó analízis csak eszköze a teljes szintézisnek. A *Taormina* tégláiból, oszlopaiból egységes fal lesz. A *Mária kútja* házai hozzáadnak a kép egységes hangulatához, világos foltjaik kapcsolódnak a nekik megfelelő foltokkal. A *Baalbek* ellentétes falsíkjaiból külön-külön házak, majd ezekből város alakul ki, mely harmonikusan illeszkedik a földi természetbe. A föld végül ismét kötődik az éggel és lesz vele végső egységgé. Mert ha meg is őrzi a föld földiségét és a víz földi kapcsolatait, a kék falak, a víz tükre, a hajnali fények egységbe foglalják az egész látványt. A *Sétakocsizás* egyes tárgyai előbb mint kisebb összefüggő rész alkotják a földi világot, amit az ég egységével a ciprusok és az egész kép halk fényei fognak össze. A *Mária kútján* az említett térbeli mélység kijelölésével a figurák kapcsolatba kerülnek egymással; ennek logikáját végigvezetve kialakul a tér zárt egysége, amibe az alakok mint külön egységek illeszkednek.

¹⁶ Petrovics Elek: *Magyar mesterművek*. Bp. 1936. Pesti Napló, 112.

¹⁷ Lehel Ferenc: *Csontváry Tivadar a posztimpresszionista festészet magyar előfutárja*. Bp. 1922, Amicus.

És a különállásukat annyira őrző figurák között is hány és hány szín, forma és ritmus vonatkozás van, ahogyan a természeti formák között is!

Az egymás mögött álló, távlatot is érzékeltető figurák csoportjait tekinthetjük kisebb egységnek, de ha úgy tetszik, a képbe, a képből ki és a nézővel szembenéző alakokat vehetjük összefüggő, különálló résznek. Az egész aztán összekapcsolódik az architektúra és a természet rendező, összekötő formáival, eltekintve attól, úgy, hogy azok egymással és önmagukkal is összefüggnek. A kövekből ív lesz, a víz a kép jobb felső sarkában is hullámoz, a dombok vonala konkurál az ívvel, és az ég kékjei az előtér alakjában vibrálnak. A *Panaszfal* széthúzó embereit szintén különböző festői eszközökkel kapcsolja össze. A felcsillanó színek, a kezek lejtése, egy-egy hasonló gesztusú figura egészen távolálló alakokat hoz viszonyba. Általában az alakokat elhelyezésük belső és mozdulataik külső ritmusa köti össze.¹⁸ A *Tengerparti sétalovaglás* szertekalandozó lovasait és ivó kutyáit színeik, vonalaik, ritmikus térbeli csoportosításuk önálló kisebb egységgé szervezi, aminő a tenger és az ég. Az egymással erősebb kontaktusban levő részleteket aztán ugyanazokkal a festői eszközökkel teljes szín, vonal és formai, valamint hangulati egységbe foglalja. A *Zarándoklás* figurái vörös beágyazottságuk folytán élesen elhatárolt kontúrokban jelennek meg ugyan, de ugyanez foglalja őket egységbe is. A hármasan tagolt tér az összefoglaló fa a táncolók és sziluett alakok segítségével egységes vízióvá lesz.

Csontváry természetábrázolásáról, mint kifejező nyelvről nyugodtan mondhatjuk: ez a nyelv érthető, benne a szellem rendező, összekötő ereje látható, fogalmazása szabatos. A tárgyakat és azok viszonylatait gazdagon jellemzi. Művészetének egyik jellemzője, hogy pontosan, keményen ábrázol, festői kifejezőeszközökkel sok oldalról közelíti meg ugyanazt a dolgot, amiből a megjelenítés ereje és tisztasága és kompozícióinak minden irányba való határozott lezárása következik. Minden részletet pontosan meghatároz, minden centiméterről tudjuk mihez tartozik, mit jelent a tárgyi világban.

A megismerő szellem és tárgy viszonya a műalkotásnál ember és világ szembenállásává, azaz világnézetté szélesedik és így az ábrázolt forma ennek csak kifejező nyelve lesz. A dolgok összefüggését tehát erről az oldalról is meg kell vizsgálnunk, ha a mű szellemi, kulturális értékeit akarjuk a megértéshez közelebb hozni. „Ha élményen nem mindenféle lelki történést értünk, hanem énünk teljes egészének latbavetését, akkor bátran állíthatjuk, hogy minden élmény értékélmény és minden érték

¹⁸ A *Tengerparti sétalovaglás* alakjairól írja Spolarich E.: „Elszigeteltek, de szertartásosság, kimértség, merevség és irányítottság egyesíti őket”. (Id. mű)

élményérték.” „A műalkotás élményszerűségén, értékességén pedig mindig három mozzanat szükségképi korrelációját kell értenünk: az élmény alanyáét, tárgyáét és funkciójáét.”¹⁹

Semmi esetre sem áll tehát Csontváryra Bernáth Aurélnak az örültek festészetére vonatkozó megállapítása: „Az örültek művei pedig rendezetlenek, ernyedtek, 'lángoló elképzelésük' mely esetleg megvan, nem megbízható építőkövekből rakott, inkább pakfong ízű.”²⁰

A kérdés az, hogy a belülről kifelé megnyilatkozó szubjektív emberi szellem irreális lelki tartalmával mennyire tudja a természet individuális és reális részleteit áthatni, egységes látvánnyá szervezni. A kettő relációjában nincs-e olyan súrlódás, amely a szuggesztív kifejezést lehetetlenné teszi. Logikailag a válasz már benne rejlik az előzőkben: szabatos kifejezése csak világos, a szellem által kontrolált élményeknek lehet, amikor is a forma a lelki tartalom adekvát kifejezése.

A forma és tartalom viszonyának egészségére és teljes megfelelésére Csontváry esetében más megfontolás alapján is eljuthatunk. Formát tartalommal átítatva kifejezni kétféleképpen lehet: 1. A dolgot közvetlen megjelenésében, a természetes környezet rendezetlenségével együtt a természetre utaló jegyekkel ábrázolva. A művész magatartását az tükrözi, hogy a jelenségek halmazából mely összefüggő jegyeket emel ki és milyen témát választ (pl. impresszionisták). 2. A művész nem elégszik meg ennyivel: mélyebben belenyúl a természetbe. Beállítja azt (reneszánsz) és végső fokon az egyes formát is átalakítja, deformál (expresszionizmus).²¹

Ez az utóbbi ábrázolás azonban nem elégedethetik meg lazán utaló jegyekkel, hiszen nincs meg az a „természetes” természeti alap, amire utalhatna. Az eszmei beállítást, a szubjektív érzést kell tehát valósággá tenni a formák reális, teljes felépítésével. A kétféle kifejezési mód nem keveredhet. Elvont formákra való pusztán utalással nem válhatnak félre nem érthető kifejező eszközzé. Az egyik ábrázolási mód a valóságból egyénit szűr le, a másik az egyénit igyekszik a valóság formáiba öltöztetni. Az első mindenestre közelebb áll a „látás művészetéhez”,²² de a másik alkalmasabb monumentális hatások elérésére, és kellő való-

¹⁹ Mátrai László: *Élmény és mű.* Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940. 35.

²⁰ Bernáth Aurél: *id. mű*

²¹ „Magszűnik a tág értelemben vett leíró ábrázolás és helyébe jön az utaló közlés.” Vö.: „Majdnem mindegyik festő kétféle módon alakít: a természetből kiindulva (tehát naturalista módon), s a kép-ideálból a természetre nézve (tehát úgy, ahogy a naturalizmus előtti korszakok.)” Bernáth Aurél: *Az autodidakta festészetéről*, Válasz, 1947. jan.

²² „...nyilvánvaló, hogy az impresszionizmus célja és ereje a valósággal való közvetlen kapcsolat, az expresszionizmusé viszont az, hogy azt is ki tudja fejezni közvetett úton, ami a valóságon közvetlenül nem olvasható le. Az impresszionizmus jelszavát – tudjuk – festők találták ki. S ha e két képzőművészeti iránynak napjainkig megtett útját figyeljük, szembe fog tűnni, hogy a festészet az impresszionizmusból, a szobrászat az expresszionizmusból húzott több hasznot.” Mátrai László, *id. mű*, 123.

ságtartalommal telítve (a reális és irreális elemek egyensúlyba jutnak) egyenértékű műalkotás lehet. Másrészt az első is értéktelen naturaliz-mussá válhat, ha csak a természet másolását tűzi ki célul.

Csontváry természetes ösztönnel nyúl monumentális és erősen egyéni kifejezni akaró törekvéseinek megfelelő második kifejezőmód felé, és ezzel elkerüli azt a törést, ami Cézanne művészetére jellemző,²³ és a kettő összeegyeztetésének reménytelen kísérletéből fakad, letörve műveiben a meginduló monumentalitást.

A külvilágtól való függését ábrázolásában, mint láttuk, az ép szellem összekötő szálait mindig megőrizte. A természet világát mint abszolútmot elfogadta saját maga fölött valónak, isteni küldetésének rögeszméje dacára. Helyesen megérezte, hogy éppen a szélsőségesen egyéni meg-látásokat kell félreérthetetlenül és valamilyen abszolút formába önteni. Tudta, hogy a természet ez a forma, és éppen terheltségéből kifolyólag erősen ragaszkodott hozzá, elképzeléseit mindig hozzá kötötte. Viszont egészségére mutat, hogy lelkének kielégülését ösztönösen is csak a természet ábrázolásában kereste és találta meg.

Csontváry excentrikus lélek volt, csak kevés és nem egyszer rendkívüli látvány nyújtotta neki azt a lehetőséget, hogy az alany (Csontváry) és tárgy (látvány) megfelelését és ezáltal a szellemi és természeti képelemek egyensúlyát megtalálja. Ez magyarázza témakeresését, ami nem rokona a dilettáns témakeresésének. A dilettáns, mert nem bírja áthatni a tárgyat érzéseivel, vagy amikor éppen a tartalom hiányzik, a téma nagyszerűségével igyekszik hatni,²⁴ a művészeknél viszont arról van szó, hogy nem minden látvány jelent számukra témát: jelen esetben erről van szó.²⁵

Csontváry az énje és a világ közti távolság folytán igen mereven áll szemben a látvánnyal. A látvány nem alakítja lelkiségét, nem befolyásolja hangulatait, ugyanakkor a vizuális élmény által realizálódnak elképzelései, lesznek képvízióvá. A képvíziót azonban – merevsége miatt – csak az a látvány váltja ki, ami belső világa statikus megváltoztathatatlanságának teljesen megfelel. Ebből következik aztán, hogy ha végül mégis megtalálja a témát, mániája következetességével tudja énjét a ter-

²³ „...az optikai világ immaterializálása ... kezébe adja munkásságának csúcspontján az expressziókban való kiélés lehetőségét abban a korszakban, midőn még egy Cézanne is a formatapogatózásban őrli fel magát...” Vaszary János: id. mű

²⁴ „... a dilettánsok népes társasága ... két alcsoportra oszlik: az egyik résznek van kifejező készsége, de nincsenek elég magasfokú élményei, 'hiányzik belőlük az isteni szikra', a másik résznek lenne élményanyaga, mondanivalója, de képtelen azt kifejezni.” Mátrai László: id. mű

²⁵ „Szertelenségre hajlamos lelke megdöbbenő effektusokat keresett, ami motívumaiból kiütöközik.” (Genthon István: id. mű) ellentmond annak, hogy „Tipikus dilettáns volt, de a heroikus dilettánsok közül való. Szüntelenül a 'nagy motívumot' kereste.” (U.o.) Továbbá, mint látni fogjuk és láttuk is, a nagy motívum keresése nem is szüntelen Csontvárynál.

Csontváry Kosztka Tivadar: A panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben (1904)

mészert minden megnyilvánulására kiterjeszteni.²⁶ Ugyancsak lelkialkatából fakad képeinek, a természet formái mögött lévő, erősen spirituális jellege is.

Csontváry képalakításának mélyebben fekvő egészségére vall azonban, hogy későbbi műveinél el tudta hagyni a közvetlen látványhoz való görcsös ragaszkodást, és hogy ezeknél az elképzeléseinél a természet formáival való realizálás egy cseppel sem gyengébb, mint azoké, melyeket a helyszínen festett. A *Zarándoklás*, a *Sétalovaglás*, de bizonyos fokig a *Mária kútja* is ezek közé tartozik, melyeknek, ha bizonyára volt is közvetlen élményalapjuk, képvíziójuk nem kizárólag a látvány alapján jött létre; ezen felül témájuk is arra vall, hogy nem közvetlenül természet után készültek.

Hogy művei nem természeti formákba öntött agyrémek, hanem a naturával benső kapcsolatban vannak, azaz tényleg természet és szel-

²⁶ „Szinte lépcsőről-lépcsőre eluralkodik a természet fölött, hogy a benső látású ember pszichikai kivetítése, vizionárius szenzációja megtalálja a saját formáján keresztül egyéni világát” – írja Vaszary. Id. mű.

lem egymásra találásából jöttek létre, látható abból, hogy képei különböző hangulatúak. Fejlődése során Csontváry csökkenő belső feszültségét színei, formái, de elsősorban témái híven követik.²⁷ A *Panaszfal* már témájában is szenvedélyt, a *Zarándoklás* és a *Baalbek* monumentalitást, a *Tengerparti sétalovaglás* lágy harmóniát fejez ki. Ha a *Panaszfalat* a *Marokkói tanítóval* egybevetjük: egy embert kísérünk végig életútján.

Megfelel Csontváry festői szándékainak a többször alkalmazott hajnali, vagy alkonyi világítás is. Egyrészt szintén mozzanata a természet változásainak, életet, pillanatszerűséget visz a képbe, ami oly kedves a „mozzanatok” festőjének. Másrészt az ilyen világítás kiemeli a rajzot, a levegő nem takarja el a dolgokat homályos fátyolával, és nem bontja meg a színeket a fény-árnyék játékával: legfeljebb szuggesztív módon kiemel valamit a jelenségek halmazából, különleges értelmet adva a látvány egészének. Nagyon megfelel ez a festőnek, aki képein mindent pontosan definiál, nem tűrve egy bizonytalan részletet sem, a színeket teljes, zavartalan értékükben szereti használni és vonzódik misztikus jelenségekhez. Az ilyen világítás ezenfelül csökkenti az arcok jelentőségét, csodálatos színekbe öltözteti az eget, megfelelve a festő ember feletti, a földtől elvágó világnézetének.²⁸

Akik elismerik Csontváry „természetét”, megértik, elismerik az általa kifejezetteket is, ami egyrészt újból megerősíti azt, hogy az ábrázolás érthető, másrészt hogy a forma jelen esetben a tartalom adekvát kifejezése. Az említettek természetesen Csontváry munkásságának megítélésében is mutatnak rokon vonásokat: mindnyájan kifejező erejének hatása alatt állnak. A természet és tartalom elismerésének párhuzamát meg is fordíthatjuk: csak azok értik meg a természetábrázolását, akik értik a mögötte lévő tartalmakat. A kettőt nem lehet elválasztani egymástól: barokkos korunkban Lehel a posztimpresszionizmus magyar előfutá-

²⁷ „Az ép ember lelki szabadsága bár kötött, de mégis lebegő és magával ragadó, az örülté üzemszerű, unalmas, fárasztó, vagy éppen félelmetes.” Csontváryt az utóbbi tulajdonságok semmi esetre sem jellemzik. „Egy organikus lélek tudja, hogy a tartalomnak csak előnyére van, sőt kifejezhetőségének egyenesen előfeltétele a formásság. Csontvárynál ez az egyensúlyérzés soha nincs meg.” (Bernáth Aurél: Csontváry) Nem áll és a „soha sincs meg”-re művének végén három kép elismerésével a szerző maga is rácsófol. Bernáth Aurél írja az autodidaktákról: „A keresztény művészetben a természethez való viszonyt a hit határozza meg, s a festő megállt a formálásban ott, ahol eszményét kifejezve látta, az autodidakta ott áll meg a formálásban, ahol forma kincsének végére ér.” „A sajátos autodidakta stílus éppen azért áll elő, s azért területen kívüli, mert művei nem az 'élmény frissen fakadottságát' nyújtják [...] hanem egy holtpontra jutott fejlődésképtelen tudatvilágot.” (Bernáth A.: Az autodidakta festészetről. Válasz, 1947. jan. 72.) Ha elfogadjuk ezt az autodidaktizmus ismérvének, akkor megállapíthatjuk, hogy Csontváry nem tartozott körükbe.

²⁸ „Csontváry a kelő és bukó nap első és utolsó sugarát ragadja el, mely a tájnak csak egy-egy pontjára tűz. S mialatt a vidékre a reggel vagy este szürkületének hangulata terül rá, egy test szinte indokolatlanul, de annál lenyűgözőbben pirosan parázslék. Ez kölcsönzi a titokzatosságát a Zsidó disputának, a Cédrusnak és főleg a Marokkói dervisnek...” Lehel Ferenc, id. mű, 34.

rának gondolja, és alakjainak elrajzolását sem tartja dilettantizmusból fakadónak.²⁹

Vaszary szerint az optikai világ immaterializálása, és így a térszerűség kétdimenziós átváltása „kezébe adja munkásságának csúcspontján az expressziókban való kiélés lehetőségét abban a korszakban, midőn még egy Cézanne is a formatapogatózásban őrli fel magát, abban a korszakban, midőn Van Gogh barokkja végérvényesen odaragad a természethez, és midőn Gauguin térbelisége és dekoratív ösztöne zavaros együttesben jelennek meg.” Elismeri uralmát a kifejezés eszközei felett, valamint a forma – tartalom törésmentes egységét. „Szinte lépésről-lépésre eluralkodik a természet fölött...hogya a benső látású ember pszichikai kivetítése, vízionárius szenzációja megtalálja a saját formáján keresztül egyéni világát.”³⁰ Kállai Ernő a „tárgyi részletekbe merülésnél is eleven felmagasztaló, becéző, díszítő képzelet”-ről ír, majd így folytatja: „Tárgyilag lekötött és mégis ennyire mélységes lelki megrendülésekből született képzeletre ilyen határtalanul kalandozó motívumos művészetre kevés példa van a mai Európában”, „Tisztán vizuálisan és irodalmilag szétfejtető vonatkozásaikban egyaránt rendkívüli igézetes képek ezek. A valósághoz ragaszkodó és a valószerűtlen részletek különös egysége teszi őket olyan csodálatossá.” Úgy látja, hogy „Csontváry képei annyira látomásszerűen hatnak, hogy egészen elfelejtetik a motívumot. Pedig Csontváry egyenesen kereste a motívumot, a kép tárgyi kellékeit, akár csak a legderekabb műtermi modellfestő.”³¹ Francois Gachot szerint: „minden egyes ecsetvonását túl a szolgálai hasonlóságon egy csodálatos költészetű s leírhatatlan gazdagságú hatalmas belső látomás szervezi teljes egységgé.” „Baalbeki képe újabb bizonyítéka a valóság és az álom átlényegülésének az ő művészetében.” „Az oly fát, mint a *Magányos cédrust*, vagy mint a hasonló jellegű *Zarándoklás* cédrusát valósággal megeleveníti, felmagasztalja alkotóképzeletével, amelynek ereje s hatalma már-már természetfeletti, megvalósítja látomását, a képzőművészeti síkon egyszerre eléri a monumentálist.”³²

Amikor Kmetty János így ír: „A külvilág vizuális szenzációit és a benső lelki világ szenvedélyét műveiben, ha a primitív előadás módján is, de realizálta”, akkor a „primitív” jelzőt nem leértékelően vagy dilettánságra utalva használja: színeiről, formáinak téri csoportosításáról írja, hogy azok „elfogadható technikai sajátosságával és megengedhető ügyetlenségével mindenkor az ábrázolás örömét érzékeltetik”, és

²⁹ „Ám ügyetlensége nem vaskos, nem nehézkes, hanem könnyed.” (Lehel Ferenc id. mű, 35.)

³⁰ Vaszary J. id. mű

³¹ Kállai Ernő id. mű, 102., 106.

³² F. Gachot id. mű, 11., 12., 13.

„előadásának sajátos, sokszor ügyetlen megdolgozása a századforduló festészetében nem áll egyedül.”³³ Pogány Ö. Gábor véleménye szerint: „nem is fantázia, révület, képzelgés, hanem igazság a napsugár látható hatása, a klasszikus föld tündöklő domborzata, a délszaki típusok hisztériája, a cédrusok jelképező ága-boga. S mindez mégse szimpla tárgykör, a nyárspolgári ízlés egzotizmusa, hanem elvontság, értelmezés, magyarázat, látomás is, mert a természetben bent van ennek absztrakciója is.”³⁴

Csontváry fejlődésének ismeretében nyugodtan állíthatjuk, hogy nála a dilettantizmus másik kritériuma, a fejlődésképtelenség szintén hiányzik. A dilettáns fogalmában benne van az is, hogy igaz értéket nem hozhat létre egyetlen egy alkalommal sem, még „Az Istennek különös csodája folytán” sem, mint azt Bernáth Aurél mondja, midőn néhány művet önkényesen kiemel saját lesújtó kritikája alól.³⁵

Akik őt dilettánsnak mondják: Genthon, Bernáth, Kállai, Rabinovszky, nem számolnak azzal, hogy csupán egyetlen képének, de csak egyetlen részletnek elismerésével is, megdöntik saját vádjukat.³⁶ Így Bernáth Aurél három képének elismerésével maga dönti meg azt az állítását, hogy Csontváry dilettáns lett volna. Véleménye szerint „a szemfényvesztés igénye és a betegesen monstrozus nagyot akarás vágya nem hordozta a vele adekvát tartalmat”. „Bomlott agy, mely azt hiszi, hogy ha a kórust orozlánok adják, jobban szól az Ave Maria”.³⁷

Ha ismerjük Bernáth mostani művészetét, és tudjuk, hogy ő a *Magányos cédrust*, az *Önarcképet* és az előbbinek egy kisebb változatát marandó alkotásnak tartja, akkor könnyen érthetővé lesz tévedése, amikor

³³ Kmetty János: id. mű

³⁴ Pogány Ö. Gábor: id. mű

³⁵ L. id. mű. Egyébként szerinte a fejlődésképtelenség tulajdonsága az autodidaktának is. „Az autodidakták se haladók, se maradiak ... időn kívül állnak, nem fejlődhetnek...” (Bernáth Aurél: *Az autodidakta festészetéről*. Id. kiad. 72.)

³⁶ „Tipikus dilettáns volt...” „A *Magányos cédrus* kevés eszközzel sokatmondó, megragadóan nagyszabású víziójából, e ritka pillanattól, ismét lecsöppen kontár fantasztikumai közé.” (Genthon I.: Id. mű) Bernáth Aurél a *Tátráról*: „Ez az egy képe az, ahol csupán a dilettáns szól hozzánk, annak minden ügyefogyottságával. A *Baalbek* – ugyanilyen.” A *Taormina* „a legrosszabb nyári kocsmadekóráció: egy rosszul, ügyetlenül felnagyított fotográfia.” (Bernáth A.: Csontváry. id. kiad.) Kállai Ernő szerint: „Bámulatosan megoldott mesterségbeli oázisok is akadnak ugyan a kiműveletlen dilettantizmusnak ezekben a festéksivatagjaiban” (id. mű, 104. o.) – ami nyilvánvalóan lehetetlen állítás. Kállai a „Magyar Ugar” képzetével dolgozik: a „közeli realitásokat parlagon hagyó, európai szempontból kultiválatlan, praktikus nemtörődömsége magyarázza a technikai részletek durva dilettantizmusát”. Nem értelmezi, hogy mit jelent az az állítása, hogy Csontváry „lényegében autodidakta” volt, és hogy „pszichopatologikusan különc emberségé”-ből mi következik.” (id. mű, 105.) Sajnos a dilettantizmus és autodidaktizmus viszonya – tudtommal – nincs tisztázva, mégis azt hiszem, hogy a kettő viszonya fontosabb, mint a magyar ugar és a felsorolt sajátosságok összekapcsolása.

Rabinovszky Máriausz állítása: „Csontváry megtanulta mesterségét. Ez igaz. De a téboly hatása alatt sokszor elfelejtette...” (Rabinovszky Máriausz: *Kiállítások*. Magyarok, 1946. dec. 809.)

³⁷ Bernáth Aurél: Csontváry. Id. kiad.

három képet ő maga emel ki lesújtó kritikája alól. Természetes ugyanis, hogy a „festői” irányzat kiváló képviselőjeként a nagy feszültség előtti és utáni műveket ismer el. Az *Önarckép* sötét tónusú enteriőrje, ha nem is annyira jellemző Csontváryra, kétségtelenül legközelebb áll Bernáth művészetéhez. A másik két képen sem a formák egymás ellen feszülése uralkodik (aminek Bernáth „festői” irányzatában nincs helye), és a figurális kompozíció is alárendelt jelentőségű, ami ennek [*ti. a Bernáth-féle „festői” iránylynak*] fő hordozója szokott lenni, így testetlenségével különösen kiváltja Bernáth nemtetszését. Más művekkel szemben mindkét képen inkább a formák összeolvadása dominál. Érthető, hogy az erősen szuggesztív, örök magatartást kifejező *Marokkói ember* például nem ragadja meg a pillanatnyi vizuális élmények festői festőjét. Értéke azonban ennek a véleménynek az, hogy negatíve hozzájárul Csontváry körülhatárolásához, és így alaposabb megértéséhez is.³⁸

³⁸ „... minden élményhez annyira hozzátartozik bizonyos felfedő érték, hogy még a félreértések is vetnek némi fényt a dologra, ha valóban élményszerűek. Mert csakugyan, ha valaki Szabolcska Mihályt nagyobb költőnek tartja, mint Ady Endrét, akkor nyilván nem élte át ‘helyesen’ egyiket vagy másikat, vagy egyiket sem, de ezzel a félreértéssel mégiscsak hozzájárult az Ady – Szabolcska kérdés megfejtéséhez, mert a hálás utókor immár e ‘valakit’ is átélheti: ekkor azonban már valóban igen nagy felfedő értéke van annak a ténynek, hogy éppen annak nem tetszett Ady költészete, aki Szabolcska Mihály verseiben hiánytalan gyönyörűséget talált.” (Mátrai László: id. mű, 33, 34.)

1% METAFIZIKA

CSONTVÁRY KOSZTKA TIVADAR

A TEKINTÉLY

(részlet)

A legnagyobb tekintély ezen a világon a világfejlesztő akaraterő, a természetben élő energia, mely kinyilatkoztatás útján fejleszti a világot s halhatatlanná teszi a valóságot.

Ehhez a tekintélyhez legközelebb áll a lángész, vagyis Zseni, aki a feladatot meg is képes oldani. A feladat az, hogy az emberi faj tulajdonságát ki kell domborítani, s az Isteni rendeltetés szerint ki kell fejleszteni.

A fejlődés a kinyilatkoztatás alapján történik – nem kell habozni, a napokat nem szabad számlálni, hanem a kinyilatkoztatásban feltétlenül kell bízni.

Ha te szereted a földet, ember, s Istenre gondolsz, amikor kapálsz, a palánta téged felismer – szeretettel gondol rád, mert őbenne is él az Isten. Nyújts táplálékot a fejlődő kis lénynek, növény-állatvilági egyednek s az gyönyörűségre fejlődni fog – nyújts táplálékot a vadállatnak, mely éhezik s az hozzád simulni fog. Nyújts táplálékot nagy hóban a madaraknak s a világ minden részéből hozzád ellátogatnak, fára telep-szenek le s neked csicseregve hálálkodnak. Nyújts táplálékot a vagyontalan szegénynek, ez el fog ismerni téged Isteni tekintélynek.

Az élet nem elmélet, az élet valóság, amely kötelességgel jár mindenkivel és mindennel szemben. Az ember fejlődése ezen a földön egyenletes, a fiatal évek csapongó, szélsőséges ismeretgyűjtése után következik a pihenő kor, amely eltarthat 100 évig. A pihenő kor bölcselői azok az irányadó szellemi munkások, akik saját átélt tapasztalataikon okulva megfigyelésből szélesebb körű látáshoz jutottak, vagy távoli világré-szeket beutaztak, így tudásukat nagyobb élettapasztalattal gazdagították. Ők azok, a hivatott egyének, akik nemcsak a saját háztartásukban, énjükben az egyszerű, de tökéletes egyensúlyt minden körülménnyel szemben fenn tudják tartani, ők azok a tanácsadók is, akik érdektelenül és nesztelenül másnak példával tudnak szolgálni. Ők azok a megbízható (egyéni) képességek, akik egy nagy berendezkedésnél, üzemnél, állami háztartásnál feltűnés nélkül kiváló szolgálatot tehetnek, mint érdektelen kiforrott energiák, mert a közömbös vonalon haladva érzik azt

a felelősséget, amivel a társadalom ítélőszékének tartoznak. Ők azok, akik kötelesek az átélt életet feltárni, a következő növendékek fejlődését elősegíteni és oly példákkal gazdagítani, amelyek nem a mindennapi életből, hanem a sors megpróbáltatásaiból és saját keserves tapasztalataikból eredtek a világrendünk fenntartása és tovább fejlesztése céljából. Ha tehát: ők azok, kik a lélek és az érzés parancsolta tapasztalattal magukban, adott esetben helyt állanak és a tömegeknek jó példát szolgálnak, kötelességüknek eleget tettek, mert mi vagyunk azok, akik a szokások tömkelegében, a szokások befolyása alatt önmagunkkal is küzdelemben élünk. Az önküzdelen rendkívüli elhatározást igényel, rendkívüli energiát követel abban a tudatban, hogy ezt így kívánja az Isten világfenntartó szelleme, amelyhez csatlakozik az ember tiszta érzelme.

Maradandó alkotást csak az igazságból meríthetünk, az igazságot csak az Istentől nyerhetjük. Akinek megadatott a képesség az alkotásra, annak megadatott a képesség a halhatatlanságra. A képesség nemcsak az embernél nyilvánul meg, hanem az állatoknál, a madaraknál, a rovaroknál is érvényesül. A madaraknál a képesség a fészek előállításában és rendkívüli éneklő tehetségben mutatkozik s némely fajnál a tudás is oly nagymérvű, mint pl. a harkályoknál, hogy azt a fáradságos munkát, amely egy kis madár szorgalmában rejlik, csodálattal kell szemlélnünk, mert csak így érthető meg a világteremtő világrendje, ha az egységes fajtulajdonságoknak meg van szabva a különböző résztulajdonsága. Nem kisebb figyelmet érdemelnek a szorgalmas hangyák, a kis mérnökök s a mézelő méhek államalkotásai és a darazsak fajtulajdonságai. Tovább menve az adott képesség megfigyelésében a házi egérnél bukkanunk csodálatos energiára: tájékozottsága, kitartása, s a tervbevett munkának ellenállhatatlan keresztülvitelében. Az egér képes pici fogaival a földszintről az V. emeletre a falat átfúrni, ép úgy mint a tengeri kagyló, mely bele furakodik a nagy kősziklába, ő is átfúrja magát az éléskamrába. Rendeltetéséből él a vidéki szemétdombon a lármázó verébsereg, nem kívánkozva magános verébknek a városba. Megelégedett mosollyal tekint mind a kettő a tavasz megújítása és a fajtulajdonságoknak folytatására. Ez úgy, mint a tavaszi gyopár, az ibolya s a rózsa. A nagy múnek megszámlálhatatlan múltja van, egy nagy szellem szülte szunnyadó állapotban, utána mosollyal ébredt, látva a sok szépet álmában, amit valóra váltania kellett. A mű a mostani alakjában hasonló egy nagyarányú tájképhez, amelyen a mester sokáig elmélyedhetett, a mű eredeti arányait fokozatosan fejlesztette ki, épp úgy, mint egy nagyarányú plein air* festmény, amelynek nincsenek előtanulmányai, hanem csak a kezdetnek van folytatása, mely a mű nagy zsenialitásában domborodik ki. E rendszerben, ahol a fajok és a fajtulajdonságok domborodnak ki,

minden egyed csak az adott képességgel fejlődhet ki. A művön tehát azt látjuk, hogy az élőlényeknek szaporodási kényszert adott a végzet, mely a párzással befejeződik. A hernyó 42 napi fejlődéssel gubóvá válik, s a pille ideális életben gyönyörködik. De gyönyörködik a cinke is, amikor pondró után kutat, a harkály is, amikor a fa üregébe behatol. De gyönyörrel végzi munkáját a mézelő méh, amikor messziről hozza a méhkasba élelmét, de gyönyörben él a kis ibolya és gyönyörben fejlődik a hatezeréves cédrusfa. S ha mi emberi képzelődéssel a rózsán a pillangót enyelegni látjuk, a cédrusfán a fülemülét énekelni halljuk, ezzel a világ rendszerét csodáljuk és a teremtőt hallgatagon magasztaljuk.

(Csontváry-emlékkönyv. Budapest, Corvina, 1984.)

KÖRKÉP

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER

ÍME, HÁT MEGLELTE HAZÁJÁT – CSONTVÁRY IS?

170 éve született a festő. Múzeumok, magángyűjtők példamutatóan összefogtak, képeikből az életmű javát jelentő 45 alkotás 3 hónapig a Szépművészeti Múzeumban, majd 3 hónapig Pécsen látható. 2019-ben még a civil társadalomnak kellett megemlékeznie Csontváry Kosztka Tivadar halálának évfordulójáról, például a Testnevelési Főiskolán egy jószándékú, ám kissé ingadozó minőségű előadás-sorozat formájában. Napjainkban immár egy látványos „hivatalos” kiállítás ünnepli a kerek évfordulót. Az ide sereglő látogatók az első benyomásaik alapján igazolhatják a múzeum főigazgatójának, Baán Lászlónak és a kiállítás kurátorának, Gergely Mariann-nak egybehangzó megállapítását: a Szépművészetiben, annak tágas tereiben jobban érvényesülnek az óriási vásznak, mint korábban bármikor. Ünnepi ez a léggör és önmagában azt hirdeti: az eltelt évtizedek alatt a festőről remélhetőleg végérvényesen lefoszlott a „bolond piktor” bántó címkéje. Megnyitójában a főigazgató idézi a Csontváryt méltató Fülep Lajost, aki markáns véleményével szinte bizonyosan védelmet kívánt nyújtani a műveknek, ellensúlyozván az akkori, Csontváryval szemben ellenséges, legjobb esetben is közömbös művészetpolitikát, az igazságtalan támadásokat.

A látvány felemelő, a két külön csoportba választott, Budapesten illetve Pécsen őrzött nagy művek most ismét egymás mellett láthatók. Érdekes a vonzó kiállítás háttérébe is bepillantanunk. Baán László a kiállítást így jellemzi: „látványában és elrendezettségében talán a legközelebb áll ahhoz az eszményhez, ahogyan maga a mester szerette volna látni és láttatni életművét.” Azért jelent döntő fordulatot ez a szemlélet, mert a múltban ismételten nem tisztelték eléggé Csontváry szavait, döntéseit. Még nagyszerű híve, értője, Németh Lajos is neheztelően rója fel a festőnek azon gyakorlatát, ahogyan kiállításaira képeit kiválasztotta: „számos számunkra fontos művét minduntalan kihagyta”. Pedig a mestert ebben sem szeszély, s főleg nem hóbort vezette: szóban és írásban *tizenkétszer következetesen* rögzítette saját választását. Kiállításaira kijelölte állandó kép-együttesét, továbbá a képek termekbe való beosztását, sorrendjét, a termekben egymáshoz viszonyított elhelyezését s azt is megírta, hogy a nagy képek esetén milyen „távlat”, vagyis látótávolság szükséges. *Baalbek* című képe esetén szerinte ez 30-40 méter, és „még 10 méter a nézőközönség” számára. Ám szempontjai töretlenül mindmáig csak a saját maga által megvalósított kiállításokon érvényesültek. A festő jövőbeli múzeumát is céltudatosan vázolta fel. Vonatkozó írásait, rajzait is a minden tiszteletet megérdemlő Gerlóczy Gedeon mentette

meg. Ám midőn építészként elkészítette saját terveit egy jövőendő Csontváry-múzeumról, a festő szándékát még ő sem követte az elvárható hűséggel.

Szemléletbeli és tartalmi újítást jelent a Bellák Gábor által jegyzett, a kiállítási anyagot bemutató albumban olvasható tanulmány, s az írással összhangban a kiállítóterben függő számos tájékoztató pannó. Ezek időrendben tömören ismertetik a művész életének eseményeit, képzőművészi pályafutását. Bellák Gábor is úgy véli, hogy a fiatal vidéki patikus híres égi jóslata egy későbbi időpontból történő visszaemlékezés eredménye. Erről az égi hangról a művészettörténész azt feltételezi – részben új adatai alapján –, hogy Csontváry iglói gyógyszerári főnöke segítő szándékkal, elváltoztatott hangon szólt tétovázó munkatársához a magasból, hogy őt a festői pálya felé terelje. Ez a változat, amelyet a Kosztkarokon Gerlóczy Gedeon is felkarolt, az utókor elemzőiben megalapozott kételyt támaszthat. Ám a nehezen igazolható történet feltehetőleg a család számára mégis jobban csengett, mint az, hogy patikus rokonuk hallucinál és esetleg egyidejűleg kockázatot jelentő gyógyszereket ad ki a falubelieknek.

Bellák körültekintően elemzi Csontváry napútfestészetének fogalmát, okkal veti el a leegyszerűsítő magyarázatokat. Szakítván sok korábbi publikáció gyakorlatával, a szövegben elmezavarról alig esik szó. Egy alkalommal vetődik fel a hallucináció lehetősége. Másutt megtudjuk, hogy 1910-ben, amikor már Csontváry összes festménye elkészült, a festő „lelki egyensúlya megtört”. Ez bizony újszerű megközelítés és azt sugallja, hogy lehetséges a festő képeit önmagukban is és olyképpen elemezni, hogy a művek szemlélésébe, értékelésébe, az esztétikai elemzésbe ne tolakodjon be az elmeegógyászat. Mindez egybecseng Picasso 1949-ben tett, éppen Csontváryra vonatkozó kijelentésével: „a művészi alkotásokat csak nézni kell, s ha jók, gyönyörködni bennük, de magyarázni nem lehet őket”. A festő letagadhatatlan furcsaságainak boncolgatása ezentúl legyen az elmeegógyászok feladata.

A kiállításon cédrusképei közül a *Zarándoklás* kis híján visszakapta igazi, a festő által megfogalmazott, többszörösen megerősített címét. Ez azért olyan fontos, mert az ő *saját pontos címe* segíthetné helyesebb mederbe terelni a mű értelmezési kísérleteit. Sajnos a másik cédruskép még makacsul, hangosan hirdeti az utókor által önkényesen reá aggatott, de megkérdőjelezhető „magányos” jelzőt, így továbbra is téves értelmezésekre ösztönözheti az arra fogékony szemlélőt. Talán azon a meglepő tényen is érdemes elmélkednünk, hogy az egyesek által nárcisztikusnak tartott festő sosem állította ki önarcképeit és a tanulóháza által két példányban és rokonszenvvel megörökített egész alakos képét.

Szerencsére a jelen kiállítás lényegileg halad meg számos korábbi szemléleti hiányosságot. Újításai révén fordulópontot, új szakasz kezdetét jelentheti, egy jó irányban tett bátor lépést. Ugyanakkor a festő szándéka a jelenleginél még teljesebben, betűről betűre is megvalósítható, ha végakarátát részleteiben is megmásíthatatlannak tekintjük. Az így megvalósított jövőbeli kiállításon a művész által kiválasztott képek összessége tükrözhetné a „napútfestészet” eredeti fogalmát.

Több szempontból emlékezetes Bellák Gábor 2016-ban, a csíkszeredai múzeumban megrendezett Csontváry-kiállítása. Helyszíne a szépen felújított mű-

Csontváry Kosztka Tivadar: Öreg halász (1902)

emlék státuszú Mikó-vár volt, amely azonban adottságai folytán nem tudta befogadni a nagyméretű képeket. A maga nemében tehát egy újszerű válogatást mutatott be, amely meglepő tapasztalatokkal járt. Az elfogulatlan szemlélő számára ugyanis élményszerű volt, ahogy a korábban más helyeken már látott kisméretű képek itt egymás környezetét alkotva, új értékeket mutattak fel, mintegy kiszabadulva a fő műveknek tartott nagyobb méretű képek árnyékából. Tekinthejük ezt egyedi megfigyelésnek, ám ha azt más látogatók, esetleg a vendégkönyvbe tett nézői bejegyzések is megerősítik, kimondhatjuk, hogy ebben az addig soha nem látott válogatásban feltárulhatott Csontváry néhány korábban rejtőzködő értéke.

Egy saját élményem tanulsága meglepően egybevágh az előbbiekkal. 2019-ben a pécsi Modern Képtár folyosóján (!), egy alkalmi Csontváry-kiállításon hét ritkábban látható, kisméretű képet állítottak ki. A művek – a *Selmecebánya* kivételével – nem tartoztak a jelentősebbnek tartottak közé. Közülük – a mester egyik korai munkája – az *Ablaknál ülő nőt* korábban már többször láttam, ám a szokatlan, szélsőségesen puritán környezetben megállásra készített, s rá kellett csodálkoynom a képen látható számos részlet, például az ablakfülke különlegesen finom megkomponáltságára, rendkívüli színgazdagságára. A Szépművészeti jelenlegi gazdag, csillogó kiállítását már többször végignéztem, ott is megtekinthető a kép, ám minden bizonnyal többször haladhattam el előtte csupán futó pillantást vetve rá. Tehát a nézőnek valószínűleg érdemes külön megtanulnia azt, hogyan nézze és lássa speciálisan Csontváryt, s ebben sokat segíthet egy tárlatvezetés vagy a különlegesen figyelmes, tudatos kiállításrendezés.

E sorok írója szemlélőként 65 éve követi Csontváry igencsak göröngyös pályafutását, amelybe szerencsére örömteli mozzanatok is sűrűn vegyültek: a közönség töretlen érdeklődése, gyakran kinyilvánított rokonszenve, de aggódó figyelme is. Mert a mesterrel rokonszenvezők örömteli várakozással, de féltéssel is fogadják az újabb kiállítások hírért. Bizony aggódnak is, mert már ismerik restaurátoraink, szakértőink jalkiállítását, esetleg Fülep Lajos szigorú intelmét: rendkívüli értékük és vesztes sérülékenységük miatt a nagy képek utaztatása igencsak kockázatos, meggondolandó, sőt kerülendő. Lelkesítő tanúságtételként értékelhetjük kiváló költőink Csontváry-élményét is, az ezt megtestesítő számos költeményt; a pécsiek ragaszkodását Csontváry-múzeumukhoz; és a miskolciak példamutató kezdeményezését, akik közadakozást szerveztek, hogy megvalósuljon egy lehangolóan fakó Csontváry-festmény újjászületése.

A *Csontváry 170* utolsó termében szembesülhet a látogató az életművet oly sokszor megmentő Gerlóczy Gedeon utolsó nemes tétével. Csendben megilletődhet a mecénás hazafi régi korokat idéző, de valószínűleg sok mai nézőt is mélyen elgondolkodtató végakarata: „A Csontváryak tekintetében örökösöm a nemzet.”

A fővárosi Hősök terén immáron együtt van egy különleges, egyre több elismerést kivívó életmű, továbbá a nagyszívű adományozó fénylő emléke, a szakértők és a közönség nehezen kétségbe vonható rokonszenve, valamint egy méltó helyszín. Miként József Attila, Csontváry is immár meglegelte hazáját? A válaszunk ma az: talán...

Csontvárynak szilárd elképzelése volt arról, hogyan is kell az ő „napút-festészet”-ét bemutatni. Ezt egyértelműen és nyíltan megfogalmazta végakarátának tekinthető írásműveiben, rajzvázlataiban, majd azt a gyakorlatban is érzékeltette sajátkezűleg megvalósított hazai és külföldi kiállításain. Az írás címében is szereplő kérdőjel akkor tűnhet el, a festő hazatalálása akkor válhat bizonyossággá, ha a jövőben minden vele kapcsolatos döntés azon alapul, hogy napjainkban, egy adott kérdésben a legnagyobb valószínűséggel miként döntene maga a világos fejű mester.

Mindennek szellemében, a különleges felelősség tudatában, remélhetőleg már folynak azok a tervezetések és előkészületek, melyek eredményeképpen véget érhet az alkotások hosszú utazása, s a jövőben végre megnyílhat Csontváry végleges állandó kiállítása.

(*Csontváry 170. Emlékkiállítás és ahhoz kapcsolódó album a Magyar Nemzeti Galéria és a pécsi Janus Pannonius Múzeum Gyűjteményéből.*)

GRÓH GÁSPÁR

SZÖRNYŰSÉGEK BARLANGJA

Nádas Péter új regénye

Egy művész maga jelöli ki azt a szintet, amelyen alkot: vannak, akik az elit-kategóriában működnek, és máshoz, mint önmagukhoz nem is nagyon hasonlíthatóak. Nádas Péter korunk kivételes képességű írója és gondolkodója – de ebből korántsem következik, hogy minden műve remekmű lenne. A *Rémtörténetek* című regénye nem hibátlan, néhol kifejezetten negatív minősítéseket provokáló alkotás – de nem az átlagirodalom, hanem a maradandóság szintjén. Sajnos, az irodalmi világ kettészakadása a Nádas-recepciót is meghatározza. Fáj leírnom, hogy az „egyik” oldal számára minden sóhajtása automatikusan a világ gyémánttengelyét jelenti; a „másik” vagy nem olvassa, vagy – a politizáló Nádas megnyilvánulásaira tekintettel – ugyanilyen automatikusan elutasítja. Ebből adódóan pedig minden esetleges bírálat automatikusan félresöpörhető vagy figyelmen kívül hagyható azzal az indoklással, hogy azt csakis irodalmon kívüli szempontok motiválhatják.

E sorok írója gyakorlatilag semmiben nem ért egyet Nádas (párt)politikai nézeteivel, általános értékrendje sem azonos az övével, de változatlanul azt gondolja, hogy Nádas alkotásai kimagasló értékei a magyar irodalomnak, szellemi életnek. Ezzel együtt úgy látja, hogy ezúttal is fölvethek azok a kérdések, melyek máskor is megfogalmazhatók lennének, de Nádas tekintélye miatt ezek írásban nemigen kapnak hangot. A legfontosabb probléma az, hogy intellektualitása ránehezedik íráságára, esetenként el is nyomja azt. Ez befolyásolja művei szerkezetét, ettől roppan meg azok belső aránya, ezért épülnek be

szövegébe kellemetlen és elhagyható epizódok. E regény sem más: irodalmi értelemben csak egy hosszabb jelenet mondható hibátlannak, miközben nagyszerű részletei csak részben ellensúlyozzák aránytalanságait. Ami a legkellemetlenebb, nyelvére ránehezedik a trágárság divatjának követésére irányuló szándék, a nyelvi neobarbarizmusnak történt behódolás. Olyannyira, hogy a világhálón mára polgárjogot kapott útszélsőség túltengése folyamatosan hamis hangokkal terheli: a hatvanas évek közbeszédében mindez csak kivételesen jelenhetett meg. Előfordult, de nem volt jellemző – itt viszont majd minden szereplő így beszél. Holott ez még a mai közbeszédben sem általános, különösen az idősebbek körében. Ez, a regény alapszólámát jellemző anakronizmus azért zavaró, sőt elhibázott, mert egészében e regényét is kifejezetten a klaszikus realizmus valóságábrázolása határozza meg. De talán még ez sem volna olyan nagy baj: az viszont igen, hogy ez az alpáriság öncélú, a legtöbb esetben a drasztikus kifejezések elhagyásával a szöveg hiánytalanul kifejezné azt, amit így. Vagyis e nyelvi réteg túlburjánzása nemcsak önmagában disszonáns (a természetes és a művészi disszonancia magától értetődően része az életnek és a művészetnek), de teljességgel fölösleges is.

A *Rémtörténetek* esetében természetes, hogy a történetek rémesek. Ebből azonban nem következik, hogy a világ mindenestül az, és csak az, noha a bölcsélet és az irodalom láthatja és láttathatja annak. Ahhoz azonban már túlságosan elfogultnak kell lenni, hogy Nádas ebben a regényében olyan kísérletet lássunk, mely a nagyrealizmus és a (mondjuk) karkai világredukció szintézisének megteremtésére irányul: az ironiának ez a foka elvben nem zárható ki, de Nádas pályáíve nem indokol egy ilyen értelmezést.

Így viszont már-már kínos, hogy a regénynek jóformán minden fontosabb szereplője lelkileg vagy testileg súlyosan sérült, sőt torzult, ráadásul fogyatékoságuk gyakran viszolyogtató, és (a feltételezhető írói szándékkal szemben) nem részvétet, hanem ellenérzést kelt. Mindez egy olyan közeget tölt be, amely alapadottságait tekintve még őriz valamit egy semmibe hullott aranykor nyomáiból, természeti adottságai folytán akár idilli is lehetne, de jelenét sokkal erősebben befolyásolja a történelem pusztítása, amely nyomán azok is szenvednek a 20. század poszttraumás stresszétől, akik közvetlenül nem szenvedtek el durva atrocitásokat.

Mindennek eredményeként a regény halmozza a jól elemezhető írói üzeneteket, és mint tudjuk, egy tétel értékét nem az adja, hogy mennyire igaz, hanem hogy miként serkenti tárgyköre további megismerését: „szakmai” fejlődését. Nos, ilyen értelemben Nádas új regénye kevés újat hoz. Maradandó emléket inkább néhány figurájának karaktere hagy maga után – ezek kidolgozásában az író megrendítő érzékenysége és pszichológiai éleslátása a meghatározó.

A regény a Szentendrei-szigetre, a szigetcsúcs közelébe helyezett történetnek megformálásában az életművét ismerők három szál összefonódását vehetik észre: a Leányfalun töltött nyarak, a kisoroszi évek és a Gombosszegen megismert „vidékiség” lenyomatait. Nádas leírja, de nem nevezi meg a falut, mert az csak modellként szolgál, ahogy figurái is. Ugyanakkor mindannak, amit megmutat, tapasztalati alapja van. Ebből következik az ábrázolás realizmusa,

elsősorban a részek-részletek valóságossága. Érzéki valóság a szőlősorok, épületek és épületbelső világja, a révháznál támaszkodó tengerészek, a napozva vizsgára készülő városi lány és kielboattal érkező barátai, a falusi kocma és közönsége, a nyaralóvendégek, még az élet sokféle hajótöröttje is, ahogyan a napsütés és a leszálló este homálya is. Egyszóval valóságos minden – és mégsem az, a regény emberi világának egészét a részletek eseti hitelessége teszi valósággá és valóssággá. Nádas írói kvalitásait éppen az bizonyítja, hogy a részletek hitelességével már-már képes elfedni a mű egészének bizonytalanságait, és azokkal a regény egészének is a hitelesség látszatát adja.

Ezért döntő fontosságú, hogy honnan közelítünk a szöveghez. Ha tárgyi vonulata felől, vagy antropológiai-lélektani referencialitást is várva (mely igény a referencialitás tagadásának korában máig inkább megmaradt, mint a tárgyi-társadalmi értelemben vett realitás követelménye), akkor a szereplők halmaza annak ellenére túl van a realitás határain, hogy az egyes alakok megjelenítésével szemben nincs helye ellentetésnek. Együttesük viszont szétveri azt a képet, amit a regény ábrázolástechnikájának és szemléletének realizmusa jellemez: súlyosan sérül a regényvilág koherenciája. Nem zárható ki azonban, hogy éppen az a *gondolkodó* legfontosabb üzenete, ami az írói ábrázolás egységét megtöri: ezt az ütközést Nádas korábbi regényeiben is gyakran megszenvedti szövege. Ezúttal a regény alapszöveve, tárgyi-környezeti-közösségi koordinátarendszere és a belehelyezett emberi vegetáció egysége sérül: a testükben és/vagy lelkükben sérült, deviáns, roncsolt figurák olyan mértékben uralják a regényvilágot, hogy az evolúció során is megőrzött természetes életösztön a menekülés (a könyv letétele) reflexét váltja ki az olvasóból.

Nézzük tehát a főhősöket: vagy ők születtek házasságon kívül, vagy a gyerekük, akik esetében olykor eldönthetetlen az apa személye, máskor gyanítható, hogy vérfertőző kapcsolatból születtek, vagy éppen egy törpe asszonynak lett óriás a gyereke. E figurák eredendő sebzettségét súlyosbítja a (homályban maradó) „normális” közösség megbélyegzése. Szerencsétlen hőseinek teljes kirekesztettségéről csak azért nem lehet beszélni, mert elesettségükkel visszaélve kihasználják őket, ez esetben nem számít, hogy az egyik epilepsziás, másik törpe, a harmadik nimfomániás, a negyedik simán szexfüggő. Kivétel, és már egyenesen megnyugtató, hogy akad egy gyermekparalízis rombolta, de lényegében éplelkű (nek mutatkozó) fiú is a sorban (végül persze öngyilkos lesz), akit édesanyja féltő szeretettel nevel (de a végzet ellen nem tehet semmit).

A szereplők közti viszonyt sérüléseik döntően befolyásolják, de nem sokkal jobb a helyzet az épek körét illetően sem. Társadalmi-történelmi értelemben valamiként ők is károsultak: a szocializmusban deklasszálódott vagy kitelepített egykori „úri középosztály” tagjai, kitelepítést megúszott svábok, az erőszakos tévesztés során elszegényített parasztok, enyhébb esetben középsúlyos alkoholisták. Ez a torz vegetáció védhető azzal, hogy Nádas rémtörténeteket ígért, és ennek megfelelően a világ sötét oldalát ábrázolja. Csakhogy a sötétség addig jelent valamit, amíg van világosság. Ha maga az élet egésze rémségek halmaza, és nincsen más, akkor a rémtörténetek már csak egyszerű történetek. Akkor viszont a rendszer végül is fenntarthatatlan – de amit Nádas bemutat mégis

működik. Vagyis a regényben bemutatott rendszer középpontja szövegén kívül marad, miközben a (rejtve mégis jelenlévő) normalitás számít kivételesnek.

Eközben a láttatott világ a kiegyensúlyozottság képzetét kelti, de mégsem kiegyensúlyozott. Viszont mégsem olyan látomás, amelynek jegyében meg kellene rendülnünk azzal szembesülve, hogy „az ember sárkányfog vetemény”. A világhiány feltételezi a világot, a deviancia a normalitást, a szeretetlenség a szeretetet és így tovább. De a *Rémtörténetek* csak rémségeket feltételez: ami lírában lehet igaz, de egy sok oldalas regény esetében zavarba ejtő – Nadas vállalkozásának azonban nem az a célja, hogy *csak* zavarba ejtse olvasóját, mert íróként sem az olvasóval, hanem önmagával van dolga.

És úgy látja: lehet, sőt biztos, hogy valahol, valamikor létezett valamiféle aranykor, de az már csak az emlékezetben él. Ami van: testet öltő szörnyű látomások összessége: nincs remény. A valóság: horror (azaz rémtörténet), nem annyira eseményei, mint az azokat generáló emberi természet miatt. Legalábbis Nadas így látja – és az általa láttatott emberi tények jegyében nem is nagyon lehet vitába szállni vele. A sérült emberek kapcsolatai sem épek. Eredendő és kompenzációs gonoszság, szabályozatlan és érzéketlen érzékiség, agresszió és meghunyászkodás, empátiahiány, a másik ember kihasználása – akár anyagi érdekből, akár narcisztikus hajlamok szolgálatában. Ebben az emberképben az esetleges nemesebb érzelmek és törekvések mögött is fölsejlik az önzés: olykor a komfortérzéshez szükség van némi önzetlenségre is.

Mindebben az a félelmetes, hogy Nadas érzékenysége és figyelme totális: az emberi lélek legmélyebb titkait veszi észre. Félelmetes ez a tudás, nem véletlen, hogy Nádast annyiszor megkísértette az öngyilkosság démona, a regény egésze mintha József Attila egy versének kétségbeesését tükrözné – epikai formába töltve: „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét / a bűnről szóló tanítást. Utána / nevettem is - mily ostoba beszéd! / Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva! / Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem” – kezdi, hogy így folytassa: „Az eredendő gabság / szivemben, mint ravatal, feketül. / S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam: / bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül.” (*Én nem tudtam*)

Ez a Nádast is kísértő egzisztenciális kétségbeesés a mentsége a regény esendő-ségeinek – miközben az irodalomban (alapvetően) lírában megformálható élménykör nagyepikai kifejezése, a lukácsi esztétika kedvelt kifejezését idézve „extenzív totalitása” kifejezetten szemben áll ezzel a törekvéssel: talán egyedül a Nadas-regényvilágra erősen ható Thomas Mann volt képes arra, hogy áthidalja a kétféle közelítés közötti szakadékot. Ez itt nem történik meg – amit csak részben ellensúlyoz, ha tudomásul véve a *Rémtörténetek* töredezettségét, nem vágyunk arra, hogy egységes egészként olvassuk. Így, külön-külön kísérelve meg gondolati tömbjeinek befogadást, fölfénylenek a máskülönben egymást kétségbe vonó részek.

Mert hogyan is ne lenne megrendítő az „eredendő gabság ravatala” mellett állni (főként, ha tudjuk, hogy a gabság is örökéletű)? Miért is ne költözhetnénk be egy archaikus vonásait még őrző falu életének organizmusába? És főként: miért védekeznénk Nadas kegyetlen pontosságú lélektani ítéleteinek (de nem ítélezésének) elismerésétől? És mindezzel szembesülve akkor is meg kell ha-

jolnunk az írói teljesítmény előtt, ha a mögötte álló értékrenddel nem azonosulunk. De értékrendről, ízlésről nem lehet vitázni.

Ez nem szokványos általánosítás, közhelyes bölcsesség – ezt maga a regény is hangsúlyozza. Hőseinek ugyanis a szó hagyományos értelmében nincs jellemük. Egyszerűen valamilyenek, olyanok, amilyenek. Szabadon hozott döntéseikről is determinációjuk határoz: gének, neveltetés, történelem, környezet. Nem viselkedhetnek másként, mint ahogyan. Nem tehetnek mást, mint amit tesznek. Mindegyiküket a lelkük barlangját lakó szörnyűségek irányítják, sérüléseik kényszerpályája határoz sorsukról, viselkedésükről. Nádas ezért szánja kulcsjelenetnek az egyik, szörnyűséges voltában is ártatlan hőseinek sorsa megoldását célzó, a katolikus egyház előírásainak megfelelő ördögűzést. Maga a figura megjelenítése, sorsának-végzetének bemutatása emlékezetes írói remeklés. Ezt olvasva csak sajnálhatjuk a regény mint regény túlírtóságát: ez a tömbje önmagában hibátlan kisregény lehetne, pontosan exponálva Nádas gondolati tételét: a világ egészében akkor is ott marad a sátáni természet, ha sikerül a sátánt valamely részéből kiűzni.

A világ sátáni voltának stiláris megnyilvánulásaként értelmezhető a trágárságok – korábban említett – túltengése a szövegben. Ha ez így van, akkor is túlságosan olcsó, majdhogynem didaktikus megoldás. E nyelvi réteg eltúlzott jelenléte eleve kizár és megfojt finomabb, a szöveg gondolatiságához méltóbb megoldásokat. Nádas törekvése, hogy hősei valóságos, reálisan elképzelhető alakok legyenek: és valóban felejthetetlen figurákat teremt. Hitelességüket a jellemzésük részét jelentő, már említett, de még tárgyalandó nyelvhasználat csak azért fenyegeti, mert ennyi és ilyen nyelvi otrombaság még a mai, eldurvult közbeszédben is aránytalan. A történet azonban – hála az ábrázolás realizmusának – időben jól elhelyezhető: a hatvanas évek közepe körül zajlik: javában működik a váci Forte-gyár, de már a Dunai Cement és Mészmű a régió egyik meghatározó munkáltatója, a Dunán ott vannak még a jobb napokat megélt kielbootok, miközben polgárjogot nyer a zsebkendőnyi bikini.

Ekkoriban a ma kötőszóként használt trágárságok és szövegkitöltő cáromkodások csak kivételesen fordultak elő, a nyilvános beszédben nem volt helyük. Hogy hősei többségét Nádas mégis így beszélgeti az nem egyszerű mellényúlás, hanem annak a gondolati elrajzoltságnak pontos nyelvi leképződése, amely miatt rendre megújuló zavarral olvashatjuk a más részleteiben megragadó szöveget. Merthogy jóformán nincs olyan pontja, amely az összképben elfoglalt helye, annak problematikussága ellenére ne lenne emlékezetes. Sőt, alighanem éppen ezeknek a rész-hangsúlyoknak az ereje veri szét a regény egészét. Olyannyira, hogy nagyon is elképzelhető egy olyan védőbeszéd a *Rémtörténetek* mellett, amelyik szerint a szerző a világ diszharmóniáját, kegyetlenségét, érzéketlenségét, az emberi önzés, gátlástalanság, az alantas ösztönök okozta zavarok miatti kétségbeesését azért írja meg, hogy szembeállítsa egy valahol a világban mégis létező, de legalábbis szükséges idillel, amelyet a reménytelen boldogságvágy és az emberi jóságba vetett naiv hit képzelget velünk.

Sokféle olvasó sokféle olvasatában tehát más és más elemek kerülhetnek kiemelésre. Személyes okokból számomra különösen azok a jelenetek emlékezetesek, amelyek a magam emléktárát aktiválták, részben a gyerekkorom

részét jelentő kisoroszi táj megidézésével: így a Duna váci ága felőli révhez közeli marhalegelő leírásával, az óriás nyárfával, a pásztor két kutyájával (ennek tájdarabnak megjelenítése volt a *Párhuzamos történetek* kevés hibátlan irodalmi pillanatainak is egyike). Helyén van a falu (illetve a sziget) két oldalát összekötő széles út, a homokdomb, sőt dombok, a szigetcsúcs felé eső szőlőkkel és temetőkkel, azzal a világgal, amely e hétvégi paradicsommá vált tájat valaha olyan varázslatossá tette. Mindez olyannyira valóságos, hogy csak azon lehet csodálkozni, hogy a verőcei oldal kisvíznél egy holtág elválasztotta szigetcskéjének a történet idején még működő indiántáborra nem fért a képre... De valóságos a kocsmá leírása, a paraszti életmód maradványainak megjelenítése, és ilyen a nyaralóvendégek szubkultúrájának jellemzése is: sorsok, karakterek, valódi és képzelt méltóság együttese az ún. „jobb napokat látott” társaság mint-ha személyes ismerősöm lett volna.

Összességében mindez (akár Nagy Lajos Kiskunhalmát is eszünkbe juttatva) egy irodalmi szociográfia valóságigényét is kielégíti, de többről van szó: a végzetével terhelt közeg hősei nemcsak sebzettek, hanem sérültek is, ezért a történet sokkal inkább róluk, mint következményekről szól – ennek alárendeltje a történetük.

Táj, tárgyak, lélekrajzok hitelessége teremti meg regényvilág koordinátarendszerét, olyan határozott vonalakkal, hogy szinte érthetetlen, miért lesz az egész mégis aránytalan. Talán amiatt, hogy az előre tervezett arányokat a természetes írói kalandvággy borítja fel? Lehet, hogy emiatt lesz a regény első harmadát meghatározó történetből kettő, és az áradó, pusztulást sejtető, de folytatást követelő történeteket csak a főhőssé előlépő mellékszereplők halálával lehet lezárni, és ezzel történetüket a rémségek történetén belül önálló rémtörténetté tenni?

A nagy Nádas-regények majd mindegyikével kapcsolatosan elmondható: gyakorta attól nagyok, hogy több mű épül bennük egybe. A konstrukció túlszűfélése, a szöveg barokkos áradása kiváló lehetőséget kínál az elemzőknek ahhoz, hogy gondosan tervezett és elrejtett csomópontokat keresve állítsanak fel hipotéziseket a szerkezet rafinált hálózatának artistikumát illetően. Még az is lehet, hogy az elemzőknek igazuk van, amikor rátalálnak valamiféle hálózatra. Csakhogy ismét bebizonyosodik, hogy nemcsak a líra, hanem az epika is logika, de nem tudomány: Nádas elragadó írói teljesítményét a gondolkodó Nádas kivételessége korlátozza. A filozófus és pszichológus tudása akadályos lesz a művész szabadságának, ha másban nem, de a szerkesztésben feltétlenül.

Így nem épül be szervesen a regény történetébe a nyitánya (bár megvan a maga szerepe a milió bemutatásában és ezzel némiképp a végkifejlet előkészítésében): hősei menet közben kiszorulnak a fősodorból, és hasonló sorsra jutnak más, megjelenésük pillanatában többet ígérő alakok, terek is. Nem kétséges: a drámai kifejeletben a karakterszerepeknek is megvan a maguk jelentése – de éppen ragyogó megformáltságuk másfelé mutat, mint ahova a mű vezet –, miközben a záró, kettős tragédia (különösen a méhek által halálra csípett fiatalember végzete) nem látszik elkerülhetetlennek – holott az.

A regény értékei talán a centrális szerepű, hibátlan nagyjelenetben mutatkoznak meg leginkább: a súlyosan sérült lelkületű, erotikus vonzalmában is

inkább megváltást, mint kielégülést vágyó fiatalember és a széplelkű (és szép testű) „úrilány” zaklatott vitájában. Erre nem lehet nem kitérni. A Duna partján napozó és egyetemi lélektani tanulmányaihoz szükséges könyveit olvasó lány figyelmének kiváltására a faluszerte erejéről híres férfi egy kölyökkutyát dob a vízbe, és amikor az a partra úszna, ismét elkapja, és újra és újra a sodrásba dobja. A lassan végkimerülésig fáradó állat kínzását elviselni nem tudó lány nem tud nem beavatkozni, minden belső tiltakozása ellenére reagálnia kell erre a provokációra, és közbe kell lépnie. Az így kialakuló szócsata leírása lenyűgöző. Nádas lélekismerete félelmetes: úgy állítja olvasója elé az egyenlőtlen vitát, hogy a drámaian különböző intellektualitású személyiségek összeütközésében bemutatja a megannyi fogyatékoság, sérülés – és ne féljünk kimondani –, bűn terhelte emberlétnek a nemességgel azonos rangját, a méltatlanság dacára is azonos méltóságát, beleértve a fölény szegyenét. Olyan drámát állít elénk, amelyben a gyilkosság fenyegetését felidéző agresszív szeretetvágy ütközik az utálatba és iszonyodásba keveredő, ezért különösen szégyenletesnek ítélt testi vonzalommal, hogy végső soron a sok ezer éves mediterrán-keresztény-európai morálfilozófia és az időtlen barbárság mitikus csatája bontakozzék ki egy alapvetően banális konfliktusból.

Ez a verbális és metakommunikációs térben zajló összeütközés valójában tehát már világok csatája: a jó és a rosszé, a fel- és az alvilág harca. A falu óriása és az egyetemi stúdiumok titkos bajnoka két világot képvisel, bennük testesül meg a regényvilág két, durván különböző súllyal megjelenített pólusa. Ennek az ütközetnek, a feneketlen mélységek sötétjébe mutató vitának folytatásaként kerül sor az ördögűzési kísérletre, ami megerősíti mítoszi távlatát – noha kezdetben nem sejthető, hogy ilyen jelentősége lesz. Ebbe a történetbe eleve kódolva van rémtörténeté válása, de nem a szokványos módon alakul: a férfi egy hanyagul elszabadított méhraj szúrásainak következményeként kapott anafilaxiás sokk miatt megfullad, mintegy annak megtorlásaként, ahogy a sodrásba visszadobott kiskutya vízbefojtására készült.

Ez a tragédia teljeseedik be, amikor már reménykedhetünk egy szerencsésebb végkifejletben: vannak, akik a már éltében elítélt férfi megmentésére szövetkeznek. Halála baleset, de a végzet irányítja: életében, pusztulásában egyaránt a humánus csődjét láthatjuk. Köznapi rémtörténet volna? Csak lát-szólag: dermesztő illusztrációja Nádas tragikus világlátásának.

Mindkét tragikus halál folyamat, úgy hurkolódnak egybe, mint egy horgolt terítő mintái. Az egyik az ürességé, a másik értéktelített, fájdalmas történet – mint annyi más Nádas-műben –, ismét az emberiesség csődjéről alkotott ítélet. Egy szellemi-érzelmi-erkölcsi értelemben akár példának mondható történet, tanmese vége a pusztulás. A világjobbító szándékú lány, aki a roncslelkű férfi megmentésére törekszik, hasonló gondossággal fordul egy roncsolt testű fiú felé: megkapó szeretettel bánik vele, az ötvenes évek nagy gyermekparalízis-járványának áldozatához. Figyelme, szeretete, segítsége az egyetlen, vékony reménysugár a fiú életében – gyógyíthatatlan fogyatékosága ellenére is jelent valamit rehabilitációjában. Ebben a részvét- és szeretettelített kapcsolatban szerepet kapnak a lány barátai is, akik hozzá hasonló

humánummal fordulnak a fiú felé. Ez tehát rendben lenne – és mégsem elég a megváltáshoz: a sérültek és egészségesek világa ugyanúgy nem forrhat egybe, mint lelki-szellemi sérülteké és az ilyesmitől nem sújtottaké. A testileg romhalmaz, de szellemileg sokban kimagasló képességű fiú nemi érése után már nemcsak barátként, hanem a szerelem teljességének sóvárgásával fordul a lányhoz – és ezt, nyilvánvaló lehetetlensége miatt még saját magának sem vallhatja be. Nincs megoldás, mert semmire sincs megoldás: ezért a fiú az első olyan pillanatban, amikor megteheti, tolószékével a Dunába gurul, holtteste is csak napok múlva kerül elő.

A két rémtörténet: két fulladásos halál. Kínálja magát a szinte banális megállapítás: fuldoklik a világ, fuldoklunk mindannyian, nemcsak a szeretethiánytól, akár a szeretettől is. Mert nemhogy sárkányfog vetemény az ember, de remény sincsen: innen-onnan és időlegesen ugyan el lehet zavarni az ördögöt, de elűzni lehetetlen.

A Nádas-regény: a létezés tragikumának felmagasztalása, tele emlékezetes irodalmi pillanatokkal, gondolkodói tételekkel és sugallatokkal. Mindezeket véve lehetne remekmű, de csak majdnem az: sokkal jelentősebb, mint amennyire jó regény. Olvasni keserves vállalkozás, túlságosan nagy tehertétel ennyi ellentételezetlen szörnyűséggel találkozni. Ez az ábrázolásmód okozza, hogy végeztével nemcsak Nádas hősei keltenek részvétet, hanem maga az író is. (Noha számára az írás, éppen ebben a tragikus dimenzióban, megadja az önterápia lehetőségét.) Aki ismeri és becsüli Nádas életművét, annak számára ez a könyve is kihagyhatatlan – de aki csak ismerkedik vele, annak nem biztos, hogy ezzel a kötetével kell kezdeni.

(*Nádas Péter: Rémtörténetek. Budapest, Jelenkor Kiadó, 2022.*)

LUDMANN MIHÁLY

SZÚCS ENDRE, A MAGYAR REGIONALIZMUS ÉPÍTÉSZE

Egészen különös, hogy a magyar építészeti gondolkodásban – amelyben ott volt a „dániások” nemzedékének modern iránti elkötelezettsége, amit a tanítványaik is magukévá tettek – volt egy olyan építészgeneráció, amely a hagyományokat nem meghaladni és megtagadni akarta, hanem alapként, kiindulópontként felhasználni. Ilyen építész volt Szúcs Endre is, aki 1973-ban egy írásában szót emelt a magyar falurombolás ellen, amelynek egyik megnyilatkozása a falusi sátor tetős szabványházak és mellettük a modernnek tűnő lapostetős nyaralók építése.¹ Ezzel nem volt egyedül, hasonló gondolatokat fogalmazott meg már korábban Makovecz Imre és Csete György is.

¹ *Magyar Nemzet*, 1973. augusztus 5.

A hetvenes évek eleje ikonikus jelentőségű az új építészeti törekvések szempontjából, amelyben a magyar építészek is aktív szerepet vállaltak. Charles Jencks amerikai építész írta a Missouri állambeli St. Louis lakótelepének 1972. június 15-i felrobbantása után – amely 1951-ben azért kapott díjat, mert a leghaladóbb építészeti gondolatok megtestesülésének tartották –, hogy ez a modernizmusnak nevezett építészeti irányzat szimbolikus végét jelenti. Szűcs Endre 1968-ban, a Budapesti Műszaki Egyetemen szerezte meg építész diplomáját, s erről a következőket írta visszaemlékezésében: „Az egyetemen az akkor trendi Bauhaust tanították. Nekem ez nem tetszett, mert mindig Erdély, Kós Károly, a Felvidék és a Délvidék hangulatát kerestem. Ezért tanáraimmal nem voltam megelégedve. [...] Az egyetemen megpróbáltam nem odafigyelni az akkor és azóta is híresnek mondott tanáraimra, akik a szecessziót lassan elismerték ugyan, de a historizmust, eklektikát bűncselekménynek tartották. Egérszürke Budapestről és a haladó burzsoázia álságos gipszfiguráival telecsalt épületekről magyaráltak nekem. Én a hatelemis Nagyanyámtól és csak egy érettségivel rendelkező Anyámtól azt hallottam, hogy mindezek szépek. Én rájuk hallgattam. Valamint arra a furcsa szigorú emberre, aki már akkor varázslatos, számomra mesebeli házakat tervezett, és amiket mondott arra bizony oda kellett figyelni. Az illetőt Makovecz Imrének hívták. Ha ő nincs, abbahagytam volna az egyetemet.”² Így emlékezett vissza Szűcs Endre az egyetemi éveire és az útkereséseire. Makovecz Imre korának gyermeke volt, aki jól ismerte az építészeti új törekvéseit, megoldásait és ugyanakkor a nemzeti-népi építészeti is.

A nemzeti építészet megteremtésének igénye már Feszli Frigyes, Lechner Ödön gondolkodásában megjelent és Lechner valóban stílust teremtett, számtalan fiatal építész pályáját döntő módon befolyásolva. A lechneri bűvkörből kilépni azonban nem volt könnyű, s csak olyan tehetségeknek adatott meg, mint Kós Károly. „Konstruktív népművészetünk alapja a középkori művészet, nemzeti művészetünk alapja a népművészet.”³ Ezt a Kós-idézetet Lippich Elek így folytatta: „Minden művészet csak úgy élhet eleven életet és csak úgy alakulhat belőle stílus, ha ihletét és megnyilatkozásának sajátosságait fájának lelkében és formanyelvében keresi és egyúttal organikus folytatása, nem pedig megtagadása a megelőző korok művészetének.”⁴

Szűcs Endre 1944. február 29-én született Budapesten. Gyerekkorában rokon kapcsolatok miatt gyakran megfordult a Vas vármegyei Csepregen és Erdélyben. Építész diplomájának megszerzése után kezdetben a Mélyépítési Tervező Vállalatnál dolgozott, majd 1976-tól a fővárosnál foglalkozott műemlékvédelemmel, amely jelentős hatást gyakorolt a későbbi pályájára is. Az 1980-as évek elején hozta létre a Szépítők Műemléki Tervező Társaság elnevezésű stúdióját, amely 1987-től MÉRMŰ Építész Stúdió néven tevékenykedett. Emellett a századforduló üvegablak-festészetével foglalkozott, amely szintén egy pusztuló hagyomány emlékeinek megőrzését tűzte ki célul. Neki és alkotótár-

² Szűcs Endre: Szülőföldem. *Kortárs* 2016.

³ Kós Károly: Életrajz. Helikon, 2014.

⁴ *Magyar Iparművészet* 1908. 3. szám

sainak köszönhetjük a legteljesebb képet erről a korról és műfajról, a kutatások eredményeit bemutató könyv 2005-ben jelent meg.⁵

Szűcs Endre építésztevékenységének korára a típustervek voltak jellemzőek. Ezt láthatta a falusi gúlatetős családi házak, az új lakótelepi épületek, a Duna parti szállodák, az áruházak és bevásárlóközpontok esetében. Van, ami ellen az építész tehetetlen, hiszen a megrendelő dönt, és mindig talál olyan építész irodát, amely az igénye szerinti terveket elkészíti. Szűcs Endre jelentősebb épülete a Teleki László Alapítvány 1994-ben átadott székháza, amely Budán a Szilágyi Erzsébet fasorban épült meg.⁶ Itt már állt három, 1902-ben felhúzott épület, amelyek a honvédség birtokában voltak. A rossz állapotban levő, elhagyott épületekre két emeletet építettek rá, az utcai frontra lépcsőháztornyot építettek. Ennek sajátja a lábazati rész zsindegyre emlékeztető burkolata, míg a felette fémvázba illesztett üvegtáblák a modernizmus világát idézik. Az épület leghangsúlyosabb része az oldalt elhelyezett középrizalittal kiemelt első emeleti olvasóterem és dokumentációs központ. Ebben az épületében Szűcs Endre megmutatta, hogyan tudja a régibe beilleszteni az újat, anélkül, hogy megtagadná a korábbi épület stílusát.

Szűcs Endre építészeti tevékenysége később a Balatonfelvidékre koncentrált és eme táj építészeti hagyományának megőrzését tűzte ki célul. Ő is tisztában volt vele, ahogyan Kós Károly megfogalmazta, hogy az, amit népi építészetnek értünk, az nem egy zárt és változatlan világot jelent. Ebben jelenhetnek a reneszánsz építészetből átvett oszlopos-boltíves árkádok, amelyek egykoron a nemesi udvarházak új elemei voltak, a barokk templomok főhomlokzataira jellemző plasztikus megoldások, amelyeket a névtelen építőmesterek beemelték a falusi házak építészeti megoldásába, ahol így integrálódtak és mintát adtak a következő generációknak. Ezeknek a régi épületeknek a száma azonban a századforduló után jelentősen csökkent, „a különböző magyar tájak rohamosan pusztuló népi építészeti formahagyatékáról” írt Kós Károly *A székhely népi építészete* című könyvében. Ez a folyamat az 1970-es évektől még jobban felgyorsult. A népi és történeti építészeti hagyomány integrálására való szándék fogalmazódott meg Kós Varjúvárában, Makovecz Imre faluházaiban és Szűcs Endre Balaton-felvidéki és őrségi épületeiben. Az ebben az időben egyre jelentősebbé váló egyetemes építészeti irányzatot regionalizmusnak nevezi a művészettörténet. Szűcs ilyen jellegű törekvéseit a szakma és a közönség nagyon jól fogadta. A Sukoróra tervezett épületének elődje egy romos állapotú présház volt. Az utcai frontját az építész restaurálta, megőrizte eredeti földszintes jellegét, kis ablakait. Fehérre meszelt fala is a régi hagyományt követi. Itt alakította ki a konyhát és az étkezőt. Ehhez illesztették a nappalit, a lakószobákat és a fürdőszobát magába foglaló új épületet, ahova a régiben levő étkezőből lépcsőn lehet feljutni a felszintes eltolásokkal kialakított új épületrészbe és az emeleti lakószobákba. A tető ezen az új épületrészen is nyeregteret, amit náddal fedtek le.

⁵ *A megfestett fény: díszüveges munkák a történelmi Magyarország építészetében 1945-ig.* Geobook Könyvkiadó, 2005.

⁶ Budapest XII. kerület, Szilágyi Erzsébet fasor 22/C.

Szent Donát Pince és Borház

A tetőablakok formájában megismétlődik a tornác félköríve. Ez a műve 1995-ben az „Év háza” különdíját nyerte el. A siker folytatódott a következő évben és azután is. 1996-ban az *Otthon* című folyóirat díjnyertes alkotása egy, az építész tervezte balatonfüredi családi ház lett. Ez is a hagyományokat követő hosszirányú, nyeregtetős, náddal fedett épület, oszlopos, íves tornáccal idézve meg a népi építészeti itteni hagyományát.

Az archaikus, népi építészeti hagyomány a praktikusságot helyezte az előtérbe. Ennek eleme az anyagválasztás, amelyben a meghatározó a helyben fellelhető anyagok használata. A hegyvidékeken a kő, az alföldi területeken az agyag és az abból készült vályogtégla. A falak vastagsága a jó hőszigetelést biztosította, ahogyan ez az ablakok méretében és tájolásában is meghatározó szempont volt. A Balaton-felvidéki pincék esetében a legfontosabb a lejtőre épített, a hegyoldalba mélyített bortároló rész, ami egyenletes hőmérsékletet biztosít. Ez elé került a szőlő feldolgozására szolgáló tér, ami korábban a pincében történt. E fölé építették a pihenő teret, amely a munkavégzés idején otthont is biztosított és ennek jellemző eleme a tornác volt. A tető lezárására az ősi nyeregtetőt használták, amely a belső tér irányát követve merőleges a tópart-

ra. Ezt a hagyományt követi a Szűcs Endre terve alapján 2003-ban megépült csopaki Szent Donát pince és borház. Azonban a kor változásával új igények is megjelentek, és az építész a hagyomány megőrzésével együtt ennek is megfelelő épületegyüttest tervezett. A pincéhez és a ráépített pihenőházhoz meg egy erre merőlegesen elhelyezett nagyméretű kiszolgáló teret illesztett, melynek pillérekkel tagolt tereit boltozatok fedik le. Ez a tér a vendéglátást szolgálja, s közösségi térként is működhet. Az itt felhasznált építőanyag a téglaváltó, amely nyersen, vakolat nélkül jelenik meg a pilléres-boltíves belső térben, míg a pince homlokzata szabálytalan, kisméretű terméskőből készült. Az emeleti szint vakolt-színezett, amely szintén a helyi népi építészeti hagyományt követi, ahogyan a fogadótér fölé épített boltíves tornác is. Itt egyszerű, vastag, fehérre meszelt oszlopok három tágas, szegmensíves boltozatot tartanak, míg a közöttük levő két szűkebb teret áthidaló félköríves boltozat változó ritmusával teszi játékosá az emeleti homlokzatot. A nyeregtetőt kereszt irányba megbontja egy másik lodzsát rejtő, két köríves tetőablak. Az épület 2003-ban a „Veszprém megye háza” címet nyerte el.

Szűcs Endre a Balaton-felvidéken több mint száz régi épület felújítását, újraépítését végezte el. Többek között így készült el Szentbékállán a préházból családi házzá alakított otthona is.

Szűcs Endre építészeti munkásságában kivételes mű a Kárpát-Haza Temploma. Ennek nincs olyan előzménye, mint lakóházainak, és ez az építész egyetlen szakrális műve. A templom a Julianus Barát Alapítvány gondozásában, közadakozásból, önkéntes munkával épült meg a Verőce melletti Lósi-völgyben. Az alapkövetétel 2009. március 21-én volt, rá egy évre, 2010. június 4-én avatták fel. A tervező építész, Szűcs Endre mellett, tanítványa és munkatársa, Tóth Péter is jelentős szerepet vállalt. Az épület egytornyos homlokzatával, rusztikus meszelt falával és csúcsíves ajtónyílásával Árpád-kori templomainkra emlékeztet. Belső tere elliptikus, a fal felső sávjában szűk ablaknyílások sorakoznak. Az oltár feletti üvegablak a nagyszentmiklósi kincs turulját idézi, karmaiban az égbe ragadott Emesével. A fehér boltozaton visszafogott plasztikával bontakozik ki a csillagösvény és Babba Mária alakja, aki ölében tartja a kisdedet. A belső térben elhelyezett padok is igazodnak az íves formavilághoz.

Rekonstruáló és integráló építészeti tevékenysége mellett fontos szerepet játszott Szűcs Endre életművében az építészeti restauráló tevékenység is. Ennek egyik legjelentősebb kihívása az alsóbogáti Festetics-Inkey kastély helyreállítása és felújítása volt. A barokk architektúrát, a földszinti teknőboltozatos és dongaboltozatos lefedést és az alatta hét részre osztott teknőboltozatos pincét megőrizve, és az eredeti barokk tetőteret helyreállítva született újjá az épület Nagyházi Csaba és felesége megrendelésére. A kor igényeihez igazítva a pincében közösségi teret alakítottak ki borozóval, és itt kapott helyet a raktár és a gépészet. A földszinten a mai elvárásoknak megfelelő fürdőszobát alakítottak ki, úgy, hogy az őrszi a korábban ott levő szoba eredeti méretét. A nagyteremben feltárták és restaurálták Dorfmeister István mitológiai témájú freskóját. Az átalakítás része, hogy a két szalont megnyitották a nyugati teraszra. Az építész itt is együtt dolgozott Tóth Péterrel. A kastély felújítását a szakma is nagyra

Szűcs Endre portréja

értékelte, 2011-ben Pro Architectura-, 2012-ben ICOMOS-, 2013-ban Europa Nostra-díjat nyert. Szűcs irodája, a MÉRMŰ Stúdió felújító tevékenységének köszönhető Sopron főterének és belvárosi utcáinak rekonstrukciója, a Várfal sétány tervezése, a Rózsák terén levő Árpád-házi Szent Erzsébet-templom belső helyreállítása.

Szűcs Endre 2013-tól volt a Magyar Művészeti Akadémia tagja, építészeti tevékenységének rangos elismeréseként 2014-ben Ybl-díjat kapott. Ez az életpálya a közelmúltban, 2023. június 9-én ért véget.

TÓTH KLÁRA

WAJDA-ENCIKLOPÉDIA

Pörös Géza azon nemzedékek tagja, akik még hittek abban, hogy a film társadalomformáló erő, nem multiplex és pattogatott kukorica.

Elkötelezettsége a film iránt valószínűleg a Szombathelyi Tanárképző Főiskolán kezdődött, 1968-ban, ahol akkoriban országos hírű, legendás filmklub működött, sőt, a közelben rendezték a Kőszegi Ifjúsági Filmnapokat is. Kőszegen mindenesetre bebizonyosodott, hogy az új magyar filmművészetnek – mint a zenének és a költészetnek – értő, sőt rajongó közönsége van, mely kapcsolatot tud találni köznapi tapasztalatai és művészi élményei között; az utóbbiakat sem érzi „elvonatkoztatottnak” – írta 1970-ben B. Nagy László, s kitűnő filmként megemlíti az ott bemutatott *A kristály szerkezete* című Zanussi-filmet.

Pörös Géza érdeklődésének homlokterében a magyar film mellett már nagyon régen ott állt a lengyel filmművészet. Először Krzysztof Zanussi életművének szentelt két kötetet 1996-ban és 2016-ban. Létezhet-e morálisan megformált élet a mai világban? – végül is ez a Zanussi-életmű fő kérdése, olyan műveken keresztül, mint az *Illumináció*, a *Védőszínek*, a *Spirál*, a *Konstans*, az *Imperatívusz* és még folytathatnám. Pörös a folyamatos filmestárgyú publikációk mellett dolgozott a filmszakma olyan jelentős intézményeiben, mint a Budapest Stúdió, az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Videók Tára, s végül alapításától kezdve a Duna Televízióban. Ez utóbbiban húsz évig tevékenykedett kulturális vezetőként, közreműködve az intézmény magas színvonalú filmes karakterének kialakításában.

Amikor a magyar film azon műhelyei, ahol értékteremtő munkát végezhetett, sorra megszűntek, akkor látott neki a grandiózus, minőségével és méreteivel is lenyűgöző Andrzej Wajda-életmű feldolgozásának. Van ebben valami különös; egyszerű dac és pátosz. Ha a kultúra úgymond nem fontos – még egy miniszterium sem jut neki, a filmművészetből pedig iparág lesz –, akkor nézzük meg, áldozva bár rá hosszú éveket, hogyan is csinálták a klasszikusok.

Pörös az életmű feldolgozásának hagyományos, kissé talán klasszicizáló, monumentális hatásra törekvő módját választotta. A bölcsőtől a koporsóig követi végig az életutat, s bemutatásuk sorrendjében a filmeket. S még csak nem is csupán a játék-, hanem a televíziós és a dokumentumfilmeket is. Ebben a teljességben is különbözik könyve a korábbi – igen gazdag – Wajda-szakirodalmától.

Több mint negyven művet vesz sorra – ebből 38 egész estés játékfilm –, s vet egy pillantást Wajda színházi rendezéseire is, ami azért indokolt, mert színházi rendezőként is világszínvonalú. Emellett össze-összeér időnként a színházi és a filmes pálya, hiszen egyik remekművét, a *Menyegzőt* is színpadon rendezte meg először, akárcsak az *Ördögöket* és a *Dantont*.

Pörös a könyvben tömören, de érzékeny pontossággal mutatja be Wajda gyermek- és ifjúkorát, s ez fontos, hiszen Wajda édesapjának katonatiszt volta, az ulánusok között, garnizonokban töltött évek meghatározóak voltak a rendező gondolkodására, személyiségére, s filmek tucatjaiban – *Lotna*, *A légió*, *Szerelmi történet* – köszöntek vissza az élmények, egészen az egy életen át kötelezett-ségnek érzett *Katyńig*.

Wajda a Krakkói Képzőművészeti Akadémiát cserélte fel a lódzi Állami Filmművészeti Főiskolára 1949-ben, s nem hiába, hiszen nem egészen tíz év múlva már bemutatják a *Hamu és gyémántot*, ami örök etalon a rendező számára. Évtizedekig hozzá mérik minden újabb filmjét. A képzőművészeti látásmód azonban szinte egész pályáján végigkíséri. A lengyel romantikus és történelmi realista festészet nagyjaitól tanulta a képalkotás szabályait.

Wajda rendezői pályájának centruma a lengyel történelem, egyáltalán a lengyeliség maga. Hogy mennyire alaposan, mélyről jövően érdeklí a téma, s hogy nem képes felhagyni vele egy hosszú életen át, azt bizonyítja például, hogy még egy ötrészes televíziós filmet is készít 1996-ban, amelyben felütésként a lengyel himnusz – „Nincs még veszve Lengyelország” – kezdő sorait elemzi, s a következőkben megmutatja, hogyan reagált saját filmjeiben a lengyel történelem sorsfordító eseményeire.

„A rendező bizonyos értelemben a néző képviselője, ezért nekünk időről időre kötelességünk elmesélni és megmutatni történelmünk legfontosabb eseményeit. Ami ugyanis nem jelenik meg a vásznon, az hiányozni fog a társadalmi tudatból. Senkinek nem volt képe arról, hogy valójában milyen is volt a varsoói felkelés...” – mondta Andrzej Wajda éppen a Duna Televízió műsorában.

Wajdának tizenkét filmje dolgozza föl a második világháború eseményeit, tehát ez az életmű tematikailag legjelentősebb szegmense. Ebből négy mindjárt a pálya indulásakor készült, s megalapozta Wajda hazai és nemzetközi rangját a filmművészetben. A filmek cselekményének történelemben ágyazottsága mi-

att, az alkotásokat taglaló esszét olvasva úgy érezzük, hogy most már akár le is érettségizhetnénk lengyel történelemből. Kimagaslóan jól sikerült a *Csatorna* méltatása, amelyben első ízben szólt Wajda a varsói felkelésről. S érzékletesen, láttató erővel idézi meg a *Hamu és gyémánt* is, ami „már felvonultatja a rendező poétikai eszköztárának számos jellemző sajátosságát, így a patetikus és az ironikus beszédmód váltakozását, a karakterek kétarcúságát, a beállítások képzőművészeti tökélyű megkomponáltságát, a terek mélységi tagoltságát és jelentéssel telítettségét, melyek a későbbiekben csaknem valamennyi Wajda-műben fellelhetők lesznek.” Az első négy filmet – *A mi nemzedékünk* (1954), *Csatorna* (1957), *Hamu és gyémánt* (1958), *Lotna* (1959) – háborús tetralógiának nevezi Pörös, jóllehet a szakirodalom az első három filmet tekinti trilógiának, s a *Lotnát* csak kudarcos bukásnak.

E filmek az úgynevezett „lengyel iskola” darabjai, amelyet Wajda mellett, Jerzy Kawalerowicz, Andrzej Munk, s Kazimierz Kutz neve fémjelez. E csoportnak nincsenek azonos stílusjegyei, filmes eszköztárukat a nemzetközi filmművészetből merítették, elsősorban a neorealizmus és az amerikai film nagyjai hatottak rájuk. A közös nevező a II. világháború, a kettős megszállás ábrázolása és a lengyel történelmet övező hamis mítoszok feltárása. Wajda saját nemzedékének történelmi szerepvállalását érzi kötelezőnek megjeleníteni későbbi háborús filmjeiben is (*Sámson, Nagyhet, Gyűrű koronás sassal*). Lélekben sokáig – fél évszázadig! – készül a szülei tragédiáját feldolgozó filmre. „Azt gyorsan eldöntöttem, hogy a filmnek két fő témája lesz, a katyni mészárlás és a katyni hazugság. A katyni mészárlás az édesapám története, akit a sztárobelszki táborban tartottak fogva, és Katynban gyilkoltak meg, a katyni hazugság pedig az édesanyám sorsa, aki hosszú ideig várta haza édesapát, mivel neve nem szerepelt a katyni áldozatok listáján.”

Érdekes, hogy Pörös, aki meglehetősen tartózkodó az ítéletekben, személyes véleményét alig-alig írja le a filmekről – inkább a recepcióból idéz, s azok alapján teszi helyükre a műveket –, a Katynról írva másképp jár el. Nem idéz senkit és semmit, a maga véleményét írja. Emelkedetten, főhajtással fogalmaz. A *Csatorna* mellé helyezi, hiszen ott is elsőként szólt egy nemzeti tragédiáról. „Wajda egyszerre tényszerű és emelkedett képsorokban ábrázolja apái nemzedékének hősiességét, a kényszerűen meghozott véraldozatot, a sztálini típusú szovjet világ barbár rituáléját. [...] Feltehetően a totalitásra törekvés magyarázza, hogy az elbeszélés helyenként vázlatos és egyenetlen, a hősök pedig egysíkúak. [...] Lehet, hogy későbbi korok filmes nemzedékének tagjai esztétikailag tökéletesebb produkciókkal hozakodnak majd elő, Andrzej Wajda tanúságtétele azonban mindenképpen viszonyítási pont marad a jövőben is.”

A lengyel iskola filmjeihez számban nem, de esztétikai minőségben és tettértékben felérnek a kortárs történelmet író filmek, a *Márványember*, a *Vasember*, *A remény embere*. Wajda számos, főleg fiatalabb kortársával képviseli az úgynevezett erkölcsi nyugtalanság irányzatát. Ezen azokat a filmeket értjük, amelyek a hetvenes évek második felében meghatározzák a lengyel filmművészetet. Nem stílus és nyelvhasználat rokonítja a filmeket, hanem a lengyel valóság szigorú kritikája, hiszen Kiesłowski, Zanussi, Felix Falk, Agnieszka

Holland és mások a fokozódó társadalmi elégedetlenségnek akartak hangot adni. A filmek egy része ugyan dobozban végezte, és nem mutathatták be azokat csak 1986, a peresztrojka után. Wajda nem hisz a történelmi távolság mítoszában, szerinte a rendezőnek cselekednie kell. „A *Márványember* film-történeti érdeme az, hogy Zanussi *Védőszínek*jével együtt elindította az erkölcsei nyugtalanság filmjeinek sorát, amelyek a maguk eszközeivel szellemi katalizátorai voltak azoknak a társadalmi folyamatoknak, amelyek a Szolidaritás megalakulásához vezettek. Ezzel a filmmel Andrzej Wajda a társadalomban zajló folyamatok interpretátoraként évekre odakötötte magát a lengyel ellenzékhez.”

Jelen idejű drámája, az *Érzéstelenítés nélkül*, a korszak morális válságát tükrözi, de nem képes a folyamatok mélységét s eredőjét feltárni. Wajda erőssége a jó irodalmi alapanyag filmmé varázslása, s talán azért is kevésbé sikerültek jelen idejű filmjei, mert ott még nem esnek kézre a klasszikus irodalmi művek. A rendszerváltozás utáni évek zűrzavarának ábrázolására is csak egy kevésbé sikeres filmmel, a *Senki kisasszonnyal* (1996) vállalkozott. De ne kontárkodjak bele Pörös pályaképebe.

A történelmi, politikai tárgyú filmek mellett Wajda számos filmet szánt az emberi érzelmek, elsősorban a szerelem ábrázolásának, amely a nagy történelmi filmekben többnyire mellékszál, és „a politika és a történelem holdja körül forog”. A *Szerelmi krónika*, a *Nyírfaliget* és *A wilkói kisasszonyok* közül az utóbbi a legsikerültebb, amit a *Márványember* után, taktikai megfontolásokból vett elő a rendező, hogy megtévessze, lenyugtassa az ellenséget, vagyis a filmpolitikusokat. S ez megint az a ritka film, ahol a szerzőt nem érdekli a kritikai visszhang, maga értékeli: „a mű Andrzej Wajda egyik legértettebb filmje lett. [...] Az érettség egyszerre vonatkozik a mű üzenetére és a film esztétikai minőségére. Ez a film mondandójában egyetemes, megformáltsága pedig Wajda rendezői nagyságát dokumentálja [...] itt bontakozik ki legerőteljesebben a rendező táj-lírája. Az elmúlást, a hősök szenvedéseit a lengyel táj és az élet elmúlhatatlan szépségével állította szembe.”

És hova soroljuk a rendező két nagyszabású, grandiózus – ne féljünk a nagy szavaktól, méltók Wajdához – filmjét, amely a hetvenes évek első felében, egymást követően készült, a *Menyegzőt* (1973) és az *Ígéret földjét* (1975)? Két besorolhatatlan remekmű, melyeknek nagyszerű fejezeteket szentel a szerző.

Pörös szigorú időrendben sorolja a filmeket, minősíteni az írások terjedelme is hivatott, húsztól két-három oldalig. Nem lett volna elég csupán a klasszikus darabokat tárgyalni alaposan, s leszögezni az életmű attribútumait? Elég lehetett volna, de fogadjuk el a teljességre törekvést, aminek – némi nehézkesség mellett – vannak előnyei is. Amikor a rendező látja a buktatókat, mégis „csak úgy” csinál egy filmet, mert ajánlják a témát s a koprodukció lehetőségét, akkor valószínűleg a hiúság, a bizonyítás a rivális kollégáknak – főleg Zanussinak –, s a filmkészítéssel járó anyagiak is belejátszottak a döntésbe. Ráadásul Wajda maga fogalmazott úgy, hogy a koprodukció sokszor europuding lesz, s haláláig esküdött a nemzeti filmgyártás szükségességére. A szükségből – muszájból? – csinált filmek közé tartozik például a *Kisvárosi Lady Macbeth*, a *Szélcsend*,

a *Kicsoda Ön Mr. Fox?*, a *Szerelem Németországban*, *A paradicsom kapui* és még néhány. A kitekintés ezekre a filmekre árnyalja a rendező személyiségét. Márai írta: „mennyi fölöslegeset írtam, hogy a polgári életmódot fenntarthassam.” Wajda azonban mecénatúrára, főként Krakkó városára, a lengyel-japán kapcsolatok erősítésére fordította magánvagyonát. Ennek a Közép-Európában még szokatlan gesztusnak külön fejezetet is szentel a könyv: „Andrzej Wajda, a városépítő”.

Hogyan lehet ennyit dolgozni filmben, színházban, televízióban, filmpolitikában, oktatásban, kulturális diplomáciában? Ennek megválaszolására többször is kísérletet tesz a szerző, de valami hiányérzetünk marad. Ez Wajda titka. Valóban, néha ugyan már ott sem volt a forgatáson, mert mondjuk épp a színházban volt dolga, de mégis az egyik legjelentősebb európai filmrendező, aki a lengyelséget megörökítette, „fölfestette” a filmvászonra, még azt is, amikor „csak a szívekben létezett”.

A szerző a könyv címével is arra utal, hogy „még a legnagyobbak életműve sem mentes az esztétikai kudarctól, a gyémántok mellett mindegyikük munkásságában előfordulnak hamvak is”. S valóban, egyedül Tarkovszkij jut eszembe, aki csak válogatott műveit készíthette el.

(Pörös Géza: *Hamvak és gyémántok. Andrzej Wajda filmjeiről. Budapest, Nap Kiadó, 2023.*)

SZERZŐINK

ENTZ GÉZA (1949, Kolozsvár) művészettörténész, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa (1973–1990). 1990–1994 között az Antall- és Boross-kormány államtitkáráként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, az Orbán-kormány idején a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd a külföldi magyar intézetek főigazgatója, a határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány elnöke.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

GRÓH JÁNOS (1923–2007) festőművész, művészeti író. 1953–1993 között a BME építészkarának Rajz- és Formaismereti Tanszékének oktatója.

KÖRMENDY LAJOS (Budapest, 1950) történelem-francia, illetve levéltár szakos bölcseész (JATE, ELTE). 1975-től 2012-ig az Országos Levéltárban dolgozott. 2012-es nyugdíjba vonulása óta történelem- és társadalomfilozófiai kutatásokat végez.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MÁDL FERENC (1931–2011) Széchenyi-díjas jogtudós, egyetemi tanár, a Ma-

gyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A nemzetközi gazdasági és összehasonlító magánjog neves kutatója. 1990 és 1993 között tárca nélküli miniszter, 1993 és 1994 között művelődési és közoktatási miniszter. 2000 és 2005 között a Magyar Köztársaság elnöke.

PETŐ ZOLTÁN (1986, Mezőkövesd) az Eötvös József Kutatóközpont/Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a konzervatív politikai gondolkodás eszmetörténete. A XVIII. századi brit politikai filozófiai gondolkodás jellemző paradigmáinak vizsgálatát követően, érdeklődése a XIX–XX. századi (angolszász és német) konzervativizmus, illetve a két világháború közötti magyar politikai gondolkodás/politikatudomány területére is kiterjed.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) író, politológus, a Magyar Szemle szerkesztője, a Nouvelle École folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

SZABADFALVI JÓZSEF (1961, Debrecen): jogász, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék vezetője, a Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola vezetője.

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER reumatológus, ideggyógyász. 40 éven át az ORFI (Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet) orvosa. Jelenleg az ORFI önkéntes munkatársa és a budapesti angyalföldi Rendelőintézet reumatológus szakorvosa.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

TURGONYI ZOLTÁN (1957, Budapest) egyetemi tanulmányait az ELTE történelem-népművelés-filozófia szakán végezte. Jelenleg az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa. Az 1993-ban alakult Magyar Jacques Maritain Egyesület alapító tagja és 1996-ig főtárgya. Fő kutatási területe az etika.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.

A szerk.